

סוגיית אופי המדינה
והשלכותיה על החוקה – המבוא לחוקה

סוגיית אופי המדינה והשלכותיה על החוקה - המבוא לחוקה

המועצה הציבורית: הכינוס השישי
ה'ו' בטבת תשס"ב
20-21 בדצמבר 2001
חיפה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא גוף עצמאי, המסייע לכנסת ולוועדותיה, למשרדים ולמוסדות ממשלתיים, לגופי השלטון המקומי ולמפלגות, באצעות הגשת מחקרים והצעות לביצוע שינויים ורפורמות בדפוסי פעילותם.

נוסף על כך המכון הישראלי לדמוקרטיה מממש את שליחותו על-ידי הצגת מידע משווה בנושאי החקיקה ובדרכי התפקוד של משטרים דמוקרטיים שונים. כמו כן הוא שואף להעשיר את השיח הציבורי ולעודד דרכי חשיבה חדשות על-ידי ייזום דיונים בנושאים שעל סדר היום הפוליטי, החברתי והכלכלי, בהשתתפות מחוקקים, בעלי תפקידי ביצוע ואנשי אקדמיה ועל-ידי פרסום מחקריו.

עורך ראשי: אורי דרומי
 ניהול הפקה: עדנה גרניט
 עורכת הספרייה: יעל מושיוב
 עיצוב גרפי וסדר: רון הרן
 רכז הפקה: נדב שטכמן
 נדפס בתשס"ג בדפוס העיר העתיקה, ירושלים

מסת"ב 9-093-519-965-978
 © כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה

אין לשכפל להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר שבספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

Copyright by The Israel Democracy Institute
 Printed in Israel 2003

הדברים המתפרסמים בפרסום זה מובאים בשם אומרים ועל אחריותם ואינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

These deliberations are made possible by the late Lyn P. Meyerhoff through her foundation and its trustees. Mrs. Meyerhoff was a staunch advocate of Israel and of democracy and believed that a better understanding of democracy in Israel is critical to its future.

תוכן העניינים

מושב פתיחה:

- 9 דברי פתיחה
 9 פרופ' אריק כרמון, נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה
 9 נשיא בית המשפט העליון לשעבר השופט שמגר, יו"ר המועצה הציבורית
 11 דברי המשתתפים

61 קבוצות דיון:

- 63 קבוצת דיון א' בהנחיית ד"ר רמזי חלבי
 77 קבוצת דיון ב' בהנחיית עו"ד משה שחל והשופט אלוף (במיל.) אילן שיף
 107 קבוצת דיון ג' בהנחיית ד"ר יפה זילברשץ
 128 קבוצת דיון ד' בהנחיית פרופ' אבי רביצקי

147 מושב סיום:

- 149 דיווחי הקבוצות ודברי סיכום

- 185 **נספח:** נוסחים שונים להגדרת זהותה של המדינה
 שהכינו משתתפי הדיון

190 הערות

מושב פתיחה !

דברי פתיחה:

פרופ' כרמון, אריק – נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
השופט, שמגר, מאיר – לשעבר נשיא בית המשפט העליון; יו"ר המועצה הציבורית

רשימת הדוברים (לפי סדר אלף-ביתי):

יהושע, א.ב. – סופר

ח"כ ברכה, מוחמד – מזכ"ל תנועת חד"ש, כנסת ישראל

השייח' ג'ובראן, סאלם – מרצה במרכז הערבי-יהודי לשלום בגבעת חביבה

מצנע, עמרם – ראש העיר חיפה

השר מרידור, דן

מרידור, סלי – יו"ר הסוכנות היהודית לארץ ישראל

פרופ' סמוחה, סמי – אוניברסיטת חיפה

עו"ד צדוק, חיים – לשעבר שר המשפטים

הרב קרליץ, מרדכי – ראש עיריית בני-ברק

פרופ' רביצקי, אביעזר – החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית

בירושלים; עמית בכיר, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

* * *

◆ **אריק כרמון:** הכינוס השישי של המועצה יוקדש לפרק ההצהרתי של החוקה העתידה – המבוא לחוקה. הוויכוח בשאלת זהות המדינה והגדרת הקולקטיב נמשך מאז הקמת המדינה; עד כה לא הגענו לקונסנזוס בשאלה זו.

היום יעלו לדיון נושאים קשים ובעייתיים כמו: מהי יהודיותה של המדינה; מהי הדמוקרטיה של המדינה; מהי מהות הדמוקרטיה ועוד.

◆ **מאיר שמגר:** ידועים ומקובלים דברי המבוא לחוקת ארצות-הברית, המורכבים משני חלקים עיקריים. מבחינת הציבור כמחוקק נאמר שם: "אנו בני עם ארצות-הברית," זה ותו לא, כלומר תיאור תמציתי ביותר של הגוף המקבל את החוקה. לאחר מכן בא מניין המטרות העיקריות שהחוקה נועדה לשרת. האידאולוגיה משתקפת במטרות – חיזוק הברית בין המדינות של ארצות-הברית, כינון הגנה משותפת וכן הלאה.

מבוא של חוקה מפורסמת אחרת, מן הקצה השני של לוח הזמנים, הוא זה של החוקה הגרמנית החדשה אחרי האיחוד של שתי הגרמניות, ב-1990. נאמר בו: "מתוך מודעות לאחריות בפני האלוהים ובפני האדם, חדור רצון לשרת את השלום כחלק שווה זכויות באירופה המאוחדת, העניק לעצמו העם הגרמני

מכוח סמכותו לחוקק חוקה את חוק היסוד הזה." הם קוראים לחוקה 'חוק יסוד'. אחר כך מונים במבוא את המדינות השונות שמרכיבות את גרמניה, גם אלה שנכללו קודם לכן ב-DDR במזרח ושהחליטו מתוך הכרעה חופשית להשלים את האחדות והחירות של גרמניה. חוק יסוד זה חל אפוא על כל העם הגרמני. בחוקה של גרמניה מ-1949, היינו החוקה שנולדה אחרי מלחמת העולם השנייה, היה שוני קל במבוא. גם שם הייתה מטרת החוקה לשמר את האחדות הלאומית והממלכתית, אבל בסיום שלה הובא מעין אתגר: העם גם פועל בחקיקת החוקה בשם אותם גרמנים שנמנעה מהם היכולת לעשות כן. כל העם הגרמני נקרא בזה להשלים בהכרעה חופשית את האחדות והחירות של גרמניה. כלומר, הקריאה לאחדותה של גרמניה הייתה גלומה כבר בתוך החוקה של 1949.

הצרפתים והקנדים חסכו במילים, וטעמיהם עמם. החוקה האחרונה של צרפת מ-1958 היא סמל לתמציתיות, ובמבוא נאמר: "ממשלת הרפובליקה הציעה בכוח חוק הקונסטטוטוציה, העם הצרפתי אימץ, והנשיא מפרסם." החוקה הקנדית פותחת בשני עיקרים: עליונותו של אלוהים ושלטון החוק. כמובן, יש חוקות בעלות מבוא ארוך ומפורט יותר, וההשוואות בוודאי עוד יעלו במשך הדיון.

ברצוני להתייחס מעט למילות הפרשנות לחוקה הגרמנית, כי מהן משתמע מהו התוכן המצופה של המבוא בתוך מבנה חוקתי. פרשן ידוע, פרופ' שטרק, מבקש לתאר את הנסיבות של תהליך ההיווצרות, את הטעמים והמטרות של מנסחי החוקה, כדי להדגיש בכך את הצורך בחוקה ואת משמעותה. לדברי הפרשן הזה, במבוא יש גם הערות בעלות משמעות היסטורית. הוא קורא לזה "שרטוט של רישומים היסטוריים," מעין קריאה לכל האזרחים והנחיה למשפטנים.

נהוג לייחס למבוא לחוקה מגמה של אינטגרציה מפורשת וגם לראות בו בסיס לפרשנותם של סעיפי החוקה עצמה. זאת אומרת, דברי המבוא אינם בגדר זכות יסוד עצמאית שניתן להסתמך עליה, אבל ניתן להיעזר במשפטים המובאים במבוא ואשר הם בעלי תוכן מהותי כדי לפרש במידת הצורך הוראות בתוך חוק היסוד. המבוא עצמו איננו בגדר חלק מהותי מן החוקה.

בחוקה הקנדית ובחוקות נוספות יש מעין התייחסות לאל, מה שנקרא אצל הרומאים 'אינבוקציו דאי' (INVOCATIO DEI), דהיינו, פנייה טקסית ורשמית אל האל. פנייה כזו גם מופיעה בחוקותיהן של מספר מדינות המרכיבות את גרמניה ובחוקה השווייצרית. הקיצונית ביותר מבחינה זו הייתה החוקה הראשונה של אירלנד, משנת 1936 (ששונתה לפני זמן קצר); במבוא שלה הייתה התייחסות מפורשת לשילוש הקדוש ולישו הנוצרי. לפנייה לאל יש שתי מטרות: האחת – שלילת שלטון אבסולוטי, שלילת הטוטליטריות שעלולה לנבוע מן ההשתלטות של בן-אנוש על המדינה; מטרה שנייה היא יותר הצהרתית – שלילת האתאיזם

כיסוד למדינה.

כמנהגנו, איננו מציגים נוסחה מסוימת של מבוא לחוקה מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה, אלא נביא תחילה הצגות תאורטיות כלליות מפי שורה של מרצים, ונתייחס לחלופות האפשריות של הנוסח ההצהרתי בעל המשמעות הפוליטית, לרקע ההיסטורי וכדומה.

♦ **סמי סמוחה:** נושא הדיון הוא "המשטר של מדינת ישראל ועמדות הציבור כלפיו".¹ אופי הדיון הוא אנליטי-אמפירי, ולא אידאולוגי-פילוסופי. שתי השאלות שאעסוק בהן הן: מהו סוג המשטר הדמוקרטי בישראל; מהן עמדות הציבור היהודי והערבי כלפי משטרים שונים עבור ישראל.

הניתוח שלהלן מצטמצם למישור היהודי-הערבי בישראל שבתחום הקו הירוק, כלומר, לכלל אזרחי מדינת ישראל. ישראל היא חברה שסועה באופן עמוק, שחי בה מיעוט ערבי-פלסטיני המהווה 16% מהאוכלוסייה. רובו משתייך לרבידים הנמוכים. זהו מיעוט ילידי, בלתי נטמע, נחשב לעוין, וחלוק עמוקות עם הרוב היהודי לגבי הציונות, השתלבות המדינה במרחב והפתרון לסכסוך הישראלי-פלסטיני.

אתחיל בהצגת דגמי משטרים דמוקרטיים שונים בעולם ואברר איזה מהם תואם את המשטר הישראלי.

אני מבחין בין ארבעה דגמים של משטרים דמוקרטיים בחברות שסועות:

1. הדגם הקלאסי הוא דמוקרטיה ליברלית דוגמת צרפת וארצות-הברית. המשטר הישראלי המקביל לדגם הליברלי ידוע בשיח הציבורי בשם 'מדינת כל אזרחיה' או 'מדינת לאום ישראלית'.

2. במספר מדינות מערביות דוגמת בלגיה קיים הדגם של 'דמוקרטיה דו-קהילתית' שהמקבילה הישראלית שלו היא 'מדינה דו-לאומית'.

3. דגם לא כל-כך ידוע ועדיין לא כל-כך נחקר הוא מה שמכנים 'דמוקרטיה רב-תרבותית' מהסוג שמתחיל להתפשט במערב, למשל בבריטניה, בהולנד ובדרום-אפריקה. יש כבר ניצנים לשימוש במונח זה גם לגבי ישראל.

4. הדגם של 'דמוקרטיה אתנית' מצוי בעיקר בארצות מזרח-מרכז אירופה. סלובקיה יכולה לשמש הדוגמה הטובה ביותר לכך. המקבילה שלו לישראל היא 'מדינה יהודית ודמוקרטיית'.

ארחיב מעט בנוגע לכל דגם:

א. בארצות המערב רווח הדגם הקלאסי של דמוקרטיה ליברלית, שבמרכז ניצבת קהילת האזרחים. קהילת האזרחים היא אומה אזרחית, רב-אתנית ורב-דתית. אין בה שום הבחנה שנוגעת למוצא האתני. משטר מסוג זה מתייחס רק לאזרחים כיחידים ואינו מכיר בקבוצות. הוא גם מנסה למנוע אפליה

בין אזרחים. קיים שוויון זכויות מלא בחוקים ובחוקה. בכל הדמוקרטיות הליברליות, חוץ מאירלנד, מתקיימת הפרדה מעשית, לא רשמית, בין דת, לאום ומדינה. יש להן שפה רשמית אחת. במשך הרבה דורות נוצרה בהן תרבות לאומית משותפת, זהות משותפת, מערכת חינוך ציבורית אחת לכל האוכלוסייה ונישואים אזרחיים. שיעור ההיטמעות של המיעוטים בתוך קבוצת-הרוב הוא גבוה. הדמוקרטיה הליברלית משיגה יחסים תקינים בין מיעוט ורוב על-ידי קיום שוויון, על-ידי התעלמות מקיומן של קבוצות ועל-ידי לחצים לטמיעה. במילים אחרות, המנגנון לוויסות סכסוכים אתניים ולאומיים בחברה זאת הוא מזעור ההבדלים בין הקבוצות. מאחר שצורת משטר כזו אינה תומכת בקיומם של מיעוטים, בתרבותם ובחינוכם הנפרד, היא מחלישה אותם ומטמיעה אותם בקבוצת-הרוב.

האם אפשר לסווג את ישראל בתור דמוקרטיה ליברלית? לדעתי, לא. בישראל הלאום היהודי, ולא האזרח, הוא אבן היסוד. אין בישראל אומה אזרחית, והאומה השלטת היא האומה היהודית האתנית-הדתית. בישראל יש גם סטיות מובהקות מעקרון השוויון המלא לכלל האזרחים. בישראל אין הפרדה בין דת, לאום ומדינה, וכתוצאה מכך גם אין נישואים אזרחיים שמאפשרים עירוב אתני-דתי או התבוללות בין התושבים. יש בישראל שתי שפות רשמיות ולא שפה אחת מאחדת. זהות-העל האזרחית בישראל רופפת. יש מספר מערכות של חינוך ציבורי, ולא מערכת אחת ליצירת קונסנזוס ותרבות משותפת. אין היטמעות של המיעוט ברוב. כל אלה הן סיבות מהותיות מדוע ישראל אינה דמוקרטיה ליברלית מערבית.

ב. נעבור לשאלה האם דגם המדינה הדו-לאומית או דמוקרטיה של שתי קהילות לאומיות בעלות סטטוס שווה, תואם את המשטר הישראלי. אבן היסוד של משטר זה הוא הכרה של המדינה בשניים או שלושה לאומים ומאמצים של המדינה לווסת ולצמצם את הקונפליקטים ביניהם. במקביל להכרתה בלאומים, היא גם מנסה ליצור אומת-על אזרחית משותפת. לפיכך, קיים בה שוויון מלא של הלאומים שמוכרים על-ידי המדינה בנוסף לשוויון מלא של כל האזרחים כפרטים. לכל לאום יש תרבות משלו, ולעתים גם שפה משלו. לכל קבוצה יש זהות חזקה משלה שהמדינה מאפשרת לה לשמור עליה. התרבויות והשפות מוכרות ונשמרות. יש מערכת חינוך נפרדת לכל קבוצת לאום המאפשרת להנחיל את המורשות הלאומיות הייחודיות לדורות הבאים.

המנגנונים שמאפשרים את ויסות הסכסוכים בין הלאומים הם אוטונומיה מוסדית או טריטוריאלית לכל לאום במסגרת של מדינה פדרלית וחלוקה פרופורציונלית של המשאבים, התקציבים והמינויים. המיעוט מקבל את חלקו

לפי גודלו היחסי. הוא שותף קבוע בשלטון, כלומר, הממשלה היא קואליציונית ולמיעוט מובטחת השתתפות בקואליציה. המיעוט רשאי גם להטיל וטו על החלטות שפוגעות באינטרסים החיוניים שלו. בדגם משטרי כזה, הפוליטיקה מתנהלת על-ידי משא ומתן מייגע בין הרוב והמיעוט. כאשר מנסים לגבש הסכמה, מגיעים על-פי רוב לפשרות, וברוב המקרים גם מגיעים לאי-החלטה. ברוב החברות המערביות מהסוג הזה יש נישואים אזרחיים, אבל שיעורי ההיטמעות מאוד נמוכים למעשה, כי כל קבוצה מקפידה לשמור על קיומה הנפרד ועל זהותה. סוד הצלחתו של משטר מסוג זה הוא ויסות קונפליקטים: המשטר מכיר בחילוקי הדעות ובהבדלים ומשמר אותם. יש הסכמה בין הקבוצות על אי-הסכמה והרוב נמנע מלהשתמש בכוחו לקבל החלטות ולכפותן על המיעוט. הרוב מכבד את הזכויות של המיעוט ונותן לו לנהל את ענייניו באמצעות האוטונומיה שהמדינה מעניקה למיעוט.

דגם הדמוקרטיה הדו-לאומית אינו תואם את ישראל. הלאום הערבי אינו מוכר; אזרחי ישראל אינם מהווים אומת-על אזרחית משותפת; המדינה אינה מנסה ליצור מהיהודים והערבים החיים בה קהילה משותפת של כלל האזרחים. הלאום הערבי אינו שווה ללאום היהודי כי ישראל היא רשמית מדינתו של העם היהודי. למעשה, מטרת המדינה היא לשמור על האינטרסים של היהודים, לטפח את התרבות היהודית, להגדיל את הרוב היהודי ולבצע פרויקטים לאומיים יהודיים כמו עלייה, יישוב כל חלקי הארץ ביהודים ומיזוג עדות. בישראל יש שתי שפות רשמיות, אך השפה הערבית היא במעמד נחות. יש שתי תרבויות, אבל התרבות הערבית נחשבת לנחותה. במילים אחרות, במקום שוויון לאומי שוררת דומיננטיות יהודית. יש שתי מערכות חינוך, אך מערכת החינוך הערבית אינה אוטונומית ואינה בשליטה ערבית. המיעוט הערבי אינו נהנה מאוטונומיה מוסדית או טריטוריאלית שהיא-היא אבן הפינה של כל מדינה דו-לאומית. אין חלוקה פרופורציונלית של משאבים, מינויים ותקציבים. הערבים אינם שותפים קבועים בשלטון ואף פעם לא היו חלק מהקואליציה הממשלתית. למיעוט הערבי אין זכות וטו והרוב היהודי מחליט לפי ראות עיניו. בפוליטיקה הישראלית היהודים קובעים ולא מתנהל בה משא ומתן או ניסיון להגיע להסכמה בינם לבין הערבים.

ג. הדגם הרב-תרבותי התחיל להתפתח במערב בעיקר משנות ה-70 ואילך, כאשר הדמוקרטיות הליברליות הקלאסיות החלו להיפתח לרעיון הרב-תרבותיות. בדגם זה יש למעשה מעבר מהדגם הליברלי לעבר הדגם הדו-לאומי. נוצרת בו כבר הפרדה בין המדינה לאומה; במקום מדינת הלאום האחת והאחידה, מכירים בקיומן של קבוצות תרבות או קהילות שונות. כמו בדגם הליברלי, גם הדגם

הדו-לאומי מעניק שוויון זכויות מלא לכלל האזרחים, אך בניגוד לדגם הליברלי שמכיר בזכויות פרט בלבד, בדגם הדו-לאומי קיימת גם הכרה מסוימת, אם כי לא רשמית, במיעוטים ומוענקות להם זכויות קיבוציות מסוימות, בעיקר בשפה, בדת ובחינוך. המדינה מנסה להגיע להסכמה או לקונסנזוס על-ידי הקמת קהילה על-אזרחית שתהיה חשובה ומרכזית בזהות האישית והקולקטיבית לא פחות מהקהילות הפרטיקולריות. הדגם הדו-לאומי מכבד את הייחוד התרבותי של המיעוט ומעניק לו ייצוג בשלטון, אם כי לא כנורמה חוקית מקובלת, אלא מתוך התחשבות ורצון לבוא לקראתו. הלחצים להאחדה ולהטמעה, שהיו חזקים מאוד בדגם הליברלי, נחלשים והופכים לפחות יעילים בדגם הרב-תרבותי.

בישראל לא מתקיים משטר רב-תרבותי בגלל החפיפה בין המדינה לבין האומה היהודית, האתנית-הדתית. ליהודים ולתרבותם ניתן מעמד רשמי מועדף יחסית לערבים ולתרבותם. המדינה אינה עושה מאמצים להקים קהילת-על אזרחית שתהיה חזקה וחשובה בחיי האזרחים לפחות כמו קבוצות התרבות או המוצא שלהם. המדינה גם לא פועלת לשיתוף בין הקבוצות. הערבים מוכרים רשמית כמיעוט לשוני, תרבותי, דתי ואתני, אם כי לא כמיעוט לאומי וגם אינם מיוצגים בשלטון.

ד. אבן התשתית של דגם ה'דמוקרטיה אתנית' אינה האזרח ואינה קהילת האזרחים, אלא קבוצת-הרוב. מדובר במשטר דמוקרטי מופחת. הוא מיוסד על סתירה מהותית בין דמוקרטיה פרוצדורלית, שמכילה את כולם, לבין שליטה אתנית ממוסדת של קבוצת-הרוב, שמדירה את המיעוט בעניינים מסוימים. אזרחי המדינה שייכים לקבוצות אתניות-לאומיות שונות, אך אינם מהווים קהילת-על אזרחית משותפת. בדגם הזה יש שני לאומים, אך הלאום של המיעוט אינו מוכר. זכויות פרט וזכויות קיבוציות מוענקות למיעוט, אם כי אינן מלאות. הדמוקרטיה היא לא-מלאה ואיכותה נמוכה. המדינה נחשבת כשייכת לקבוצת-הרוב, ללאום של הרוב, וקבוצת-הרוב שולטת בה. שפת-הרוב ותרבותו שולטות ונעשית הפרדה בחינוך בין המיעוט והרוב כי שני הצדדים מעוניינים להמשיך את קיומם כקבוצות נפרדות. בדמוקרטיה אתנית חסרים המנגנונים המוכרים לנו בדמוקרטיה דו-לאומית: המיעוט אינו זוכה לאוטונומיה, אינו מנהל את מוסדותיו ואינו שותף קבוע בשלטון. הוא נתפס כאיום ביטחוני, דמוגרפי, או תרבותי. מאחר שהמיעוט נחשב לעוין או למאיים, מוטלות עליו הגבלות שונות – מה שנהוג לכנות 'פיקוח' – כדי שלא יתארגן וייצור תנועת התנגדות למשטר. בדגם זה קיימים זה בצד זה יסודות דמוקרטיים ויסודות אתניים מובהקים של שליטה אתנית במיעוט, ובסך הכול איכותו די ירודה, מעין דמוקרטיה סוג ב'.

האם ישראל היא דמוקרטיה אתנית? בוודאי, כי את הדגם הזה אני בניתי על סמך המשטר הישראלי. כל התכונות שמניתי בדגם הדמוקרטיה האתנית שאובות מהניסיון הישראלי. קווי המתאר של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית הופכים אותה לאב-טיפוס של דגם הדמוקרטיה האתנית. אך ישראל אינה מקרה יחיד או חריג. סלובקיה קרובה במשטרה לדוגמה הישראלית. אסטוניה ולטביה רואות את עצמן דמוקרטיות אתניות, אך כל עוד נשללת אזרחות מרוב בני המיעוט דובר הרוסית, קשה לסווגן כמדינות דמוקרטיות.

דגם הדמוקרטיה האתנית בישראל נחשב בעיני הציבור היהודי לדגם הגמוני ומתקבל כמובן מאליו. בתפיסה של הציבור היהודי אין משהו שיכול להתחרות איתו, שהוא צודק וקביל יותר. בניגוד למשטרים הדמוקרטיים המערביים שצמחו והתגבשו באופן סטיכי במשך מאות בשנים, דגם הדמוקרטיה האתנית בישראל התפתח באופן מכוון ומתוכנן כחלק מהחזון וכפרויקט של התנועה הציונית.

דגם הדמוקרטיה האתנית מתחזה, משווק בעולם ונתפס בעיני הציבור הרחב כדמוקרטיה ליברלית, ועל-ידי כך הוא זוכה לגיטימציה כמעט מלאה בעולם. הוא עבר שינויים לטובה מאז קום המדינה. בשנות ה-50 וה-60. הוא היה קשוח והרבה יותר יהודי מאשר דמוקרטי, ועם הזמן התמתן ונעשה יותר פתוח ודמוקרטי. לדעתי, הדגם הזה הוא בר-שיפור ונוח לשדרוג כי אחד ממאפייניו החשובים הוא גמישותו.

כעת אציג את העמדות של הציבור היהודי והציבור הערבי לגבי המשטר העדיף בעיניהם. הנתונים לקוחים מסקרי דעת קהל שבוצעו בתקופה 1995-2001. הסקרים מתבססים על מדגמים ארציים מייצגים של האוכלוסייה היהודית והערבית המתגוררת בתחומי הקו הירוק. העמדה לגבי כל דגם משטר נבדקה בשני אופנים. הנשאל התבקש לומר אם הוא מסכים או לא מסכים עם כל דגם משטר בנפרד ואחר כך הוא נדרש לבחור את המשטר העדיף בעיניו מתוך חמישה שהוצגו לו. כל השאלות הוצגו כהסדרים אפשריים לבעיית היחסים בין האזרחים הערביים והיהודיים בישראל. ממצאי הסקרים מסוכמים בלוחות

עיון בלוחות 1-2 מוביל למסקנות הבאות לגבי עמדות הציבור היהודי:

לוח 1. הסדרים ליחסי מיעוט-רוב שהציבור היהודי מסכים להם

2001	1995	
30.8	31.4	טרנספר
19.8	26.5	שליטה יהודית לא-דמוקרטית
11.5	4.5	דמוקרטיה ליברלית
12.1	8.1	מדינה דו-לאומית
20.0	26.2	דמוקרטיה אתנית קיימת
80.3	71.5	דמוקרטיה אתנית משופרת

לוח 2. ההסדר העדיף ביותר בעיני הציבור היהודי

2001ב	2001א	1995	
15.1	19.0	10.8	טרנספר
12.6	5.9	11.5	שליטה יהודית לא-דמוקרטית
1.6	3.9	2.0	דמוקרטיה ליברלית
3.6	*	*	מדינה דו-לאומית
*	7.8	13.5	דמוקרטיה אתנית קיימת
67.0	63.4	62.2	דמוקרטיה אתנית משופרת

*אפשרות זו לא הוצגה

1. המשטר הדמוקרטי הנוכחי ('דמוקרטיה אתנית קיימת') אינו מקובל על היהודים בתור הסדר ליחסי יהודים-ערבים. פחות מרבע מהם מסכימים עמו ורק כעשירית מעדיפים אותו כהסדר הטוב ביותר. היהודים מודעים לעובדה שהדמוקרטיה האתנית הנוכחית אינה פועלת כהלכה ולכן צריך לחפש אופציות אחרות.

2. למעלה ממחצית מהיהודים מסכימים לפתרונות לא-דמוקרטיים – טרנספר של האזרחים הערביים תוך מתן פיצוי מתאים או שליטה בהם תוך שלילת זכויותיהם הדמוקרטיות.

3. פחות מרבע מהיהודים מסכימים לדמוקרטיה ליברלית או דו-לאומית ופחות מ-5% רואים באחד משני הדגמים הללו את המשטר העדיף ביותר.

4. המשטר המוסכם והרצוי ביותר בעיני היהודים הוא דמוקרטיה אתנית משופרת, דהיינו, מדינה יהודית ודמוקרטית מתוקנת שהוגדרה בסקר במילים אלה: "ישראל תמשיך להיות מדינה יהודית-ציונית והערבים בישראל ייהנו מזכויות דמוקרטיות, יקבלו את חלקם היחסי בתקציבים וינהלו את מוסדות

הדת, החינוך והתרבות שלהם". ב-2001 הסכימו עם אופציה זו 80.3% מהיהודים ו-67.0% מהם ראו אותה כמשטר העדיף ביותר.

5. אין מגמה ברורה ועקבית של הקשחה בעמדה היהודית לאורך זמן למרות אירועי אוקטובר 2000. יש אמנם עלייה מסוימת בתמיכה בטרנספר אך יש גם עלייה באופציה של דמוקרטיה אתנית משופרת.

מעיון בלוחות 3-4 ניתן להסיק את המסקנות הבאות לגבי העמדה הערבית:

לוח 3. הסדרים ליחסי מיעוט-רוב שהציבור הערבי מסכים לה

2001	1995	
*	31.6	מדינה אסלאמית בכל פלסטין
*	37.8	מדינה חילונית-דמוקרטית בכל פלסטין
*	24.4	דמוקרטיה ליברלית עם נישואי תערובת
*	29.2	דמוקרטיה ליברלית עם חינוך עברי לכול
48.4	40.5	דמוקרטיה ליברלית פתוחה
50.0	65.9	דמוקרטיה אתנית משופרת
72.9	81.5	מדינה דו-לאומית
		*אפשרות זו לא הוצגה

לוח 4. ההסדר העדיף ביותר בעיני הציבור הערבי

2001	1995	
12.4	9.8	מדינה אסלאמית בכל פלסטין
13.7	10.7	מדינה חילונית-דמוקרטית בכל פלסטין
16.2	11.4	דמוקרטיה ליברלית פתוחה
16.9	23.9	דמוקרטיה אתנית משופרת
40.8	44.3	מדינה דו-לאומית

1. כשליש מהערבים מסכימים להחלפת מדינת ישראל במדינה אסלאמית או חילונית-דמוקרטית בכל רחבי פלסטין. גם חמישית עד רבע רואים בחיסול מדינת ישראל כהסדר העדיף ביותר.

2. בין רבע למחצית מהערבים מסכימים לדמוקרטיה ליברלית אפילו אם היא כרוכה בחינוך עברי אחיד או בנישואי תערובת ובלבד שישראל תחדל להיות

מדינה יהודית-ציונית. ברם, רק כעשירית מהערבים רואים בדמוקרטיה ליברלית את המשטר העדיף ביותר עבורם.

3. המשטר המוסכם והעדיף ביותר בעיני הערבים הוא דמוקרטיה דו-קהילתית או מדינה דו-לאומית. ב-2001 הסכימו 72.9% מהם לכונן מדינה דו-לאומית במקום מדינה יהודית ודמוקרטית ו-40.8% ראו בכך את ההסדר הטוב ביותר. ברור שמדינה דו-לאומית מושכת את ערביי ישראל כי הם חדלים להיות מיעוט במדינה וזוכים למעמד לאומי שווה ליהודים.

4. רוב הערבים מסכימים לדמוקרטיה אתנית משופרת אך פחות מרבע מהם רואים בה הסדר עדיף.

5. מסתמנת החרפה מסוימת בעמדה הערבית המתבטאת בעלייה מסוימת בתמיכה במדינה אסלאמית או חילונית-דמוקרטית בכל פלסטין במקום מדינת ישראל ובירידה בתמיכה בדמוקרטיה אתנית משופרת.

מהשוואה בין עמדות היהודים והערבים ניתן להסיק שהם דוחים את הסטטוס קוו של מדינה יהודית ודמוקרטית. מיעוט גדול בכל צד מעוניין בפתרונות קיצוניים כמו טרנספר או מדינה אסלאמית. הערבים מעדיפים מדינה דו-לאומית אך לכך מתנגדים היהודים בכל תוקף. עם זאת, יש להדגיש שקיים פתרון אחד ויחיד המוסכם על שני הצדדים - מדינה יהודית ודמוקרטית מתוקנת. ההסכמה על הסדר זה מעידה על פרגמטיזם ניכר בקרב רוב היהודים ורוב הערבים בשראל.

מאחר שדגם המדינה היהודית והדמוקרטית הוא הדגם ההגמוני אצל היהודים, השאלה היא אם הערבים מסוגלים להשלים עם דמוקרטיה אתנית משופרת. טענתי היא שהם ישלימו עם משטר כזה בתנאים הבאים:

שתקום מדינה פלסטינית בצד מדינת ישראל ושתחיה עמה בשלום; שהערבים בישראל יקבלו מעמד משפטי של מיעוט לאומי, ערבי-פלסטיני; שהמדינה תעניק להם אוטונומיה תרבותית סטטוטורית; שבחוקה ובחוקים של המדינה יהיו מנגנונים להגנת זכויות הפרט והזכויות הקיבוציות של הערבים; שהמדינה תנהיג מדיניות לא-מפלה בתקציבים ובמינויים; שתהיה תכנית-אב גדולה לצמצום פערים בין ערבים ויהודים; שמפלגות ערביות יוכלו להשתתף בקואליציות ממשלתיות ולהיות שותפות בשלטון.

הניסיון של המיעוט ההונגרי בסלובקיה הוא הניסיון הכי רלוונטי להתנהלות הצפויה של המיעוט הערבי במקרה שהכנסת תיגש לחוקק חוקה לישראל.

סלובקיה קובעת במבוא שלה לחוקה שהיא אומה סלובקית אתנית, שכל אזרחיה, לרבות ההונגרים שאינם שייכים לקבוצת-הרוב, אמורים לפעול לפיתוחה כמדינה סלובקית אתנית. זה נשמע מוגזם, אבל זוהי לשון החוקה. כמו

בישראל, הסלובקים רואים בסלובקיה את מולדתו של העם הסלובקי וחושדים בנאמנות של המיעוט ההונגרי. השפה הסלובקית היא שפה רשמית יחידה, אבל קיים היתר לשימוש בשפה ההונגרית אם המיעוט ההונגרי ביישוב מהווה לפחות 20% מכלל התושבים. המיעוט ההונגרי אינו זכאי לאוטונומיה טריטוריאלית או מוסדית. הוא מאורגן במפלגות לאומיות נפרדות, ומאז 1993 הוא מנהל מאבק חריף לשיפור מעמדו. בשנת 1998 הצטרפו המפלגות ההונגריות לקואליציה הממשלתית.

בשנת 1992 הפכה סלובקיה למדינה עצמאית וחוקקה חוקה משלה. חברי הפרלמנט מטעם המפלגות ההונגריות בחרו לא להשתתף בהצבעה בפרלמנט על אישור החוקה בגלל התנגדותם לנוסח המבוא לחוקה ולסעיפים אחרים. הם לא הצביעו נגד כדי לא להיחשב למיעוט עוין. בפברואר 2001 נערכה הצבעה בפרלמנט הסלובקי על תיקונים רבים לחוקה. גם בהליך הזה לא השתתפו המפלגות ההונגריות למרות שהן היו אז חברות בקואליציה הממשלתית. הפעם לא השתתפו בשל התנגדותן לסעיפים מסוימים בחוקה ומשום שלא רצו לתת הכשר מלא לסעיפים אחרים.

כיצד ינהגו חברי הכנסת הערביים כאשר הכנסת תחוקק חוקה שבמרכזה ייקבע שישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית? ראשית, אין סיכוי שהציבור הערבי או הנהגתו בכנסת יסכימו עם חוקה שמעמידה במרכז את אופייה היהודי של המדינה. שנית, הציבור הערבי לא יצא במאבק חריף ואלים נגד חוקה כזאת כי יש לו גם מה להרוויח ממנה. היות שהערבים אינם רוצים להיתפס כמיעוט עוין, חברי הכנסת הערבים לא ישתתפו בהצבעה על חוקה זו וינהגו כמו שנהגו חברי הפרלמנט ההונגריים בסלובקיה. עם זאת, בסופו של דבר הערבים ישלימו עם חוקה כזאת אם יתלוו אליה הצעדים של 'דמוקרטיה אתנית משופרת' המפורטים לעיל שיגנו עליהם כפרטים וכמיעוט ערבי-פלסטיני.

◆ **אליעזר שבייד:** הסתייגותי האחת והיחידה מדבריו של פרופ' סמוחה היא שבכל משטר דמוקרטי יש פער בין מה שהוא מכריז שהוא מתעתד להיות על-פי חוקיו ועל-פי חוקתו, לבין מה שמתגשם בפועל. החקיקה הנוהגת במדינה אינה משקפת בהכרח את המציאות הממשית בה. מסיבה זו, דגמי המשטר השונים שהוא מייך חדלים להיות שונים ביותר זה מזה כאשר בוחנים את הפערים בין הרעיונות המנחים אותם לבין המציאות בפועל. מדינות רבות המוגדרות על-ידי פרופ' סמוחה כמדינות ליברליות, הן למעשה יותר 'אתניות' מ'ליברליות', והפגמים במשטריהן מבחינת הדמוקרטיה עלולים להיות חמורים מאוד. ארצות-הברית עם היסטוריית העבדות הרודפת אותה עד היום היא מבחינה זו דוגמה מובהקת, וההתלהבות ממנה כדמוקרטיה ליברלית מופתית היא חסרת כל יסוד.

אשר לרעיונות היסוד שיש לכלול במבוא לחוקה של מדינת ישראל, אינני מציע כאן נוסחה של פתיחה, אלא רעיונות שאני רוצה לברר וללבן או לנמק. נקודת המוצא של הרעיונות הללו היא המציאות התחיקתית הקיימת במדינת ישראל, ועל כן בפתח המבוא הרעיוני לחוקת מדינת ישראל נדרשת הבהרת היחס בין היותה מדינה יהודית לבין היותה מדינה דמוקרטית. הנוסחה שהתקבלה בשנים האחרונות כפשרה מוסכמת, 'מדינה יהודית ודמוקרטית', היא אכן התקדמות מהמחלוקת שהניחה סתירה בין יהדות לדמוקרטיה. אולם כאשר נוסחה זו נבחנת לגופה, היא מעורפלת, דומה בכוונת מכוון, כדי לאפשר משא ומתן פוליטי בין השואפים להדגיש את דמותה היהודית של המדינה לבין השואפים להדגיש את דמותה הדמוקרטית. ו' החיבור אומרת שהסתירה בעינה עומדת, אך כיוון שחסידי הדמוקרטיה חייבים להתחשב בכך שישראל קמה כמדינה יהודית ושרוב אזרחיה רוצים שתמשך להיות כזאת; וכיוון שהדוגלים ביהדות חייבים להתחשב בהכרת רוב אזרחיה שעליה להיות דמוקרטית – מתפשרים על-ידי מיתון דרישות היישום משני הצדדים. אלה יוותרו על קצת יהדות ואלה על קצת דמוקרטיה, ותתקבל פשרה מאולצת. כאשר מנהלים משא ומתן מדיני בין יריבים שמוכרחים להשלים זה עם זה, נוסחאות פוליטיות כאלה הן אולי מועילות, אבל אי-אפשר לקבלן כיסוד לחוקה. אם על דעת מייסדיה ועל דעת רוב אזרחיה, ישראל צריכה להיות גם יהודית וגם דמוקרטית, היא צריכה להיות כזאת בשלמותה, ונחוצה חוקה שבה שני המרכיבים הללו משלימים זה את זה: מדינה יהודית-דמוקרטית, ויותר מזה – מדינה יהודית מכוח היותה דמוקרטית, ודמוקרטית מכוח היותה יהודית.

נוסחה כזו מעוגנת גם בהיגיון המשפטי והמדיני וגם במסמך המכונן את מדינת ישראל, מגילת העצמאות, שהחוקה חייבת להתבסס עליו.

מגילת העצמאות נכתבה על טהרת העברית הארץ-ישראלית, ואולי מסיבה זו המילה הלועזית 'דמוקרטיה' איננה מוזכרת בה כלל. המדינה נקראת 'יהודית' על יסוד שני מקורות הסמכות שייעדו אותה להיות כזאת: ראשית, מצע התנועה הציונית; שנית, החלטת האומות המאוחדות להקים שתי מדינות זו בצד זו, מדינה יהודית ומדינה ערבית. לפי שני מקורות אלה נדרשה ישראל להיות יהודית מכוח הדמוקרטיה ודמוקרטית מכוח היותה יהודית. מצע ההסתדרות הציונית דרש הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל כהגשמת זכותו הדמוקרטית של העם היהודי לבטא ולבסס את עצמאותו במולדתו ככל העמים. ההסתדרות הציונית יישמה את הדרישה הזאת כמדינה בדרך. הרצל ייסד את מדינת היהודים בבאזל כממסד דמוקרטי. במקביל אישרה החלטת האומות המאוחדות את זכותו הדמוקרטית של העם היהודי להקים מדינה במולדתו ודרשה ששתי המדינות

שנקראות "המדינה היהודית" ו"המדינה הערבית" יהיו מחויבות למגילת זכויות האדם ויכבדו את זכויות כל אזרחיהן בלי הבדל דת, גזע, לאום ומין. על מקורות אלה הוסיפה מגילת העצמאות הסתמכות על תולדות עם ישראל, שלאורך כל דרכו ההיסטורית חתר לתקומה מדינית במולדתו, על מורשתו שהייתה גם לאומית וגם מוסרית-חברתית כלל-אנושית, ובייחוד על ספר-הספרים הנצחי. על-פי מקורות אלה הגדירה המגילה את המהות היהודית של המדינה: ראשית, כמדינה המממשת את הזכות הלאומית של כל העם היהודי; שנית, כמדינה שנועדה לגאול את העם היהודי מאזלת היד ומהעיוות שבקיום הגלותי; שלישית, כמדינה שבה יבטא העם היהודי את זהותו התרבותית הייחודית מבחינת לשונה ומבחינת חזונה הלאומי והחברתי ויישמו באורחות חייה. חזון זה הגדירה המגילה על יסוד הערכים הנבואיים של התנ"ך שהם ייעודיים כלל-אנושיים – הצדק והמשפט, החירות והשלום, "לאור חזונם של נביאי ישראל".

הדמוקרטיה הוגדרה אפוא במגילת העצמאות על-ידי יעדיה הלאומיים ועל-ידי ערכיה היהודיים. מצד יעדיה הלאומיים, היא הוגדרה כממשל העצמי של העם היהודי, ממשל של העם על-ידי העם ולמענו. מצד ערכיה היהודיים, היא הוגדרה כמדינה המחויבת לערכים דמוקרטיים שעליהם הושתתה הדמוקרטיה הליברלית – צדק, חירות ושלום לכל בני האדם באשר הם בני אדם.

מדינת ישראל התחייבה להחיל את הערכים הללו על כל אזרחיה במידת שוויון – יהודים ולא-יהודים, גברים ונשים, דתיים ולא-דתיים. על-פי אותן אמות מידה היא התחייבה להתייחס אל שאר המדינות, ובייחוד אלו השוכנות על ידה – מדינות ערב שעמדו אז להכריז עליה מלחמה. נמצא שלדעת מחברי מגילת העצמאות יש חפיפה מלאה בין דרישת האומות המאוחדות להשתית את המדינה היהודית על מגילת זכויות האדם לבין המתחייב מאופייה של ישראל כמדינה יהודית.

על הנאמר לעיל מן הראוי להוסיף שישראל קמה כמדינה דמוקרטית בתוקף הנסיבות ההיסטוריות של הקמתה. היא קמה לא רק תוך הסתמכות על מצע הציונות המדינית והחברתית, אלא גם על התשתית הארגונית של ההסתדרות הציונית ועל התשתית ההתיישבותית של הציונות בארץ-ישראל. אלה היו ממסדים דמוקרטיים. בחירתם בדמוקרטיה נבעה גם מן המאפיינים של ההתארגנות היהודית המסורתית בגולה, גם מחסותה של אנגליה הדמוקרטית וגם מן ההכרח המדיני. האמנציפציה שללה מן היהודים מסגרות של סמכות ארגונית ומשפטית שניתן היה להפעילן בכפייה. הוולונטריזם החופשי הדמוקרטי לעילא היה הדרך היחידה להגשמת הציונות. מאותה סיבה עצמה, התנועה

הציונית לא יכלה לאחד את כל התנועות היהודיות הוולונטריות שהשתתפו בה ושתמכו בה בלי להזדהות אתה, אלא בדרך הדמוקרטית הפרלמנטרית. היו תנועות בהסתדרות הציונית שפירשו את הדמוקרטיה במונחים קומוניסטיים או לאומניים אנטי-ליברליים, אבל גם הן היו תנועות וולונטריות נטולות כוח של כפייה על האחרים. הדרך היחידה שבה יכלו לפעול הייתה הדרך הדמוקרטית הפרלמנטרית. היא שקבעה את כללי המנהיגות בכל התחומים, גם במפלגות שנטו לקומוניזם.

התנועות הדתיות, שנקלעו לאותה מציאות, נזקקו לאותם כלים. השקפת עולמן אמנם הסתייגה מן המהות החילונית של התנועה הציונית, והן יכלו להתמודד עם הציונות בהגשמתה ולהגן על ייחודן רק בזכות האופי הדמוקרטי של ההסתדרות הציונית ושל היישוב, והן פעלו בהתאם.

כמובן, עם הקמת המדינה נוצרה האפשרות התאורטית ליישם גישות לא-דמוקרטיות או אנטי-דמוקרטיות, ונדרשה הכרעה. אולם בפועל היה ברור שהמשך השיטה הדמוקרטית הוא האופציה היחידה גם משיקולי פנים וגם משיקולי חוץ. משיקולי פנים, הייתה זו הדרך היחידה לגבש את הסולידריות הלאומית ולגייס את התמיכה הכלל-יהודית. משיקולי חוץ, מפני שהיה זה התנאי ללגיטימציה של ישראל בקהילה הבינלאומית ולתמיכה בה מצד מדינות ידידותיות. יש לזכור כי ישראל זכתה ללגיטימציה ולתמיכה עקבית המבוססת על עקרונות מדיניים רק מצדן של מדינות דמוקרטיות ליברליות. לפיכך, במאבק הגדול שהתלקח בין הגוש הקומוניסטי לבין מדינות העולם החופשי אחרי מלחמת העולם השנייה, לא יכלה ישראל להתקיים אלא על-ידי הצטרפותה למדינות העולם החופשי וההידמות להן במשטרה ובמדיניותה.

מדינת ישראל נוסדה אפוא בפועל כמדינה יהודית-דמוקרטית, וזוהי מסורתה. קביעה החלטית זו איננה מתעלמת מן העובדה שעם הקמתה, ישראל לא יישמה בעקביות את כל מחויבויותיה כמדינה דמוקרטית כשם שלא יישמה בעקביות את כל מחויבויותיה כמדינה יהודית. אי-העקביות ביישום, ולעתים ההשעיה הגמורה שהתבטאו בעיקר ביחס לערביי ישראל ולמשטר הצבאי, נבעו בחלקן מאילוצים ובחלקן כתוצאה ממאבקי-כוח פוליטיים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים. אלה נבעו מחולשות בסיסיות של העם היהודי ובפרט של הלאומיות הישראלית, שלהן לא נוכל להידרש במסגרת זו. אולם כשבאים לקבוע את הגדרתו הכוללת של משטר מדינת ישראל, יש באי-עקביות היישום, בהשעיות ובחולשות כדי לחייב ביקורת מעמיקה ומאמצי תיקון גדולים, אבל אין בהן כדי לערער את זיהוי המדינה כיהודית-דמוקרטית בפועל. זאת, משום שהביקורת על מידת עקביותה ביישום עקרונותיה והנכונות להתמודד עם חולשותיה ולהעמיק

הן את יסודותיה היהודיים והן את יסודותיה הדמוקרטיות – כל אלה הן מאשיות משטרה. בדיעבד ניתן לקבוע, שתוך כדי התבססותה יישמה ישראל את עקרונותיה הדמוקרטיות בעקביות גדלה והולכת. קביעה זו מתאשרת בהשוואה למדינות דמוקרטיות אחרות. אינני מכיר משטר דמוקרטי המיישם בעקביות את עקרונותיו ואינו משעה אותם חלקית או בכלל מול אילוצים אִמְתִּיים או מדומים ומול חולשות בסיסיות של החברה, חברה המבטאת באמצעות המשטר את האינטרסים המורכבים והסותרים ואת העימותים סביב הגדרת זהות המדינה. משטר דמוקרטי בא לעולם כדי להתמודד עם אילוצים וחולשות כאלה, ועל כן עליו לשקף אותם. יתרונו על משטרים אחרים הוא המודעות להיותו בלתי מושלם, טעון ביקורת, שיפור והתאמה מתמידים.

לגבי גיבושה של חוקה למדינת ישראל, ראוי להסיק מכאן שכל משטר דמוקרטי זקוק לחוקה הצומחת מתוך ההתמודדות עם בעיות העם ועם אתגריו המיוחדים, וכן שהחוקה מאפשרת פתיחות לשינויים ולתיקונים שיידרשו בעתיד. לאמור, אין דגם אחיד של משטר דמוקרטי ואין דגם של דמוקרטיה שניתן להציגו כאידאלי. משטר דמוקרטי הוא לעולם מרבי ביחס לאתגרי המציאות. התשתית המשותפת היא בערכים ובעקרונות, לא בדרכי יישומם, גם לא במידת השלמות של יישומם. אלה הם אמנם דברים ידועים ונדושים, אולם לצערי אני נוכח שבויכוח סביב שאלות הדמוקרטיה הישראלית צריך להזכירם שוב ושוב.

הסוגיה השנייה שיש להתמודד אתה במבוא לחוקת מדינה יהודית-דמוקרטית היא הגדרת מאפייניה כמדינה יהודית ובחינת ההשלכות של היותה יהודית על תפקודה כמדינה דמוקרטית. נקודת המוצא ההיסטורית לדיון זה היא העובדה, הטעונה איזכור, שהדגם המשטרי שעל-פיו הקימה ישראל את ממסדה היישובי והמדינתי ושממנו קיבלה חלק ניכר מן התשתית המשפטית שלה – היה מדינת הלאום הדמוקרטית האירופית, ובייחוד הסוציאל-דמוקרטיה האנגלית אחרי מלחמת העולם השנייה. הפנמת הדגם הזה לא נבעה מחיקוי, אלא מהתפתחות אורגנית. ראשית, התנועה הציונית התפתחה על רקע הופעת מדינות הלאום הדמוקרטיות באירופה מתוך השאיפה למצוא לעם היהודי משבצת קיום עצמאית ביניהן. שנית, אנגליה שלטה בארץ-ישראל על-פי מנדט שהסתמך על 'הצהרת בלפור' ועל אימוצה על-ידי חבר הלאומים. בהתאמה לעובדה זו, גם החלטת האומות המאוחדות להכיר בכך שהארץ המשתחררת משלטון המנדט הבריטי כוללת מדינה יהודית ומדינה ערבית, הסתמכה על אותה מסורת מדינית-משפטית. היה מדובר בשתי מדינות-לאום דמוקרטיות על-פי הדגם האירופי.

מדינת ישראל קמה אפוא כמדינת לאום, ואופייה כמדינה לאומית נקבע בראש

ובראשונה בכך שהיא תהיה מדינת העם היהודי. אכן מדינת כל העם היהודי, לרבות רוב בניו שאינם חיים בארצם ושאינם אזרחי מדינתם, וכאלה הם רק בכוח, עד שיעלו ארצה. המדינה קמה למען הרוב הזה, גם למען אלה שלא התכוונו לעלות ולהתאזרח בה, אבל תמכו בה ועזרו לביסוסה מפני שראו בהקמתה את מימוש זכותם היסודית כבני העם היהודי. הם האמינו שבלי מדינה שתבטיח לעם היהודי מעמד מדיני שווה בין העמים ותערוב לאינטרסים החיוניים שלו, גם הם לא יוכלו להתביית במדינות שבהן התאזרחו ובמקביל לשמור על זהותם היהודית.

ההכרה שהעם היהודי, באשר הוא עם בעל זהות עצמית ייחודית, ראוי לעצמאות מדינית – הכרה זו טעונה הטעמה. מבחינת תפיסת מהות הדמוקרטיה, עומדת ביסודה ההשקפה שלפיה עמים השואפים להיות לאומים על-ידי התמסדות מדינית עצמאית, הם ישויות קיבוציות שאין לראותן רק כצבירים של יחידים רבים שהחליטו לחיות יחד, אלא קודמים הם ליחידיהם מבחינה מוצאית והיסטורית ומאוחזים על-ידי תורשה ומורשת לשונית-תרבותית מיוחדת ועל-ידי איכרון היסטורי המחבר אותם אל המולדת שבה נולדו אבות אבותיהם ושבה נוצר עמם מכל היבטי הווייתו הקיבוצית.

לפי השקפה דמוקרטית קלאסית זו, החברה והעם קודמים ליחידים המרכיבים אותם. במונח זה, כל עם הוא ישות קיבוצית בעלת 'אני קיבוצי' ורצון קיבוצי, המשתקפים בתודעת שייכותם ומחויבותם של יחידיו, בייחוד של העלית הרוחנית-יצירתית המנהיגה, המייצגת והמבטאת את תרבותו. לפי תפיסה זו, המדינה הדמוקרטית מחויבת לשרת את אינטרס הקיום ואינטרס הזהות של העם בתור שכזה, ומתוך מחויבותה זו היא גוזרת את המחויבות שיש לה כלפי כל בני העם כיחידים וכלפי כל אלה החיים אתו בארצו ובמדינתו, משתפים את עצמם בגורלו ורוצים בטובתו במידת שוויון.

זוהי השקפה מנוגדת להשקפה הליברלית-אינדיבידואליסטית הרווחת בזמננו – גם מבחינת המחויבות הקודמת לעם כישות קיבוצית המגבשת את הסולידריות האזרחית, וגם מבחינת הערכים הלאומיים והחברתיים המתחייבים ממנה. אני מדגיש קביעה זו כנגד המגמה ליישם בישראל את תפיסת הדמוקרטיה הליברלית-אינדיבידואליסטית האנוכית על-פי הנוסח של "מדינת כל אזרחיה". קבלת תפיסה זו של הדמוקרטיה היא, לדעתי, בלתי רצויה בכל מקום, היא כוזבת והיא מבוססת על פיקציה אנתרופולוגית שאי-אפשר לממש בפועל. על כן השלכותיה החברתיות-מוסריות עלולות להיות חמורות מבחינת גיבוש הסולידריות האזרחית. כאשר מדובר במדינת ישראל שנועדה להיות מדינת העם היהודי, הרי זו סתירת כל מהותה. יישום עקבי של תפיסה כזאת, משמעו פירוק

יסודותיה והחרבתה, חד וחלק.

מבוא לחוקת מדינת ישראל צריך אפוא לקבוע את היות ישראל מדינה יהודית במשמע הראשוני של היותה מדינת העם היהודי – אכן, מדינת כל העם היהודי בתור ישות קיבוצית תורשתית-מורשתית ותרבותית-היסטורית – והחוקה צריכה ליישם את הקביעה הזאת בחקיקה הנחוצה בשל ייחוד הגורל ההיסטורי של העם היהודי בין העמים. אין כוונתי רק ל'חוק השבות', אלא גם ובעיקר לברית בין מדינת ישראל להסתדרות הציונית; או אולי רצוי לגבש ברית בין מדינת ישראל לבין כל הארגונים המייצגים באורח כולל את יהודי כל תפוצה ותפוצה. על יסוד ברית כזאת, עשויה מדינת ישראל לממש את שאיפתה להיות המרכז הלאומי-מדיני והרוחני-תרבותי של העם היהודי.

על רקע זה יש להתייחס אל הבעיה שבעטיה התחזקה המגמה להגדיר את ישראל כ'מדינת כל אזרחיה', היא הבעיה שאני מציע להגדיר כבעיית היחסים בין בני הלאום היהודי שהקים את המדינה כדי לממש את זכותו הדמוקרטית בין העמים, לבין בני הלאום הפלסטיני שהם אזרחי ישראל.

אדגיש תחילה כי נוסחת 'מדינת כל אזרחיה' אינה רלוונטית לפתרון בעיה זו. אפילו אם בני הלאום היהודי עשויים לקבל אותה, ערביי ישראל אינם עשויים לקבל אותה בשביל עצמם, ואני חושב שהמשאל שהוגש לנו משקף זאת. הערבים אינם מגדירים את בעייתם כבעיה אזרחית אינדיבידואלית, אלא כבעיה לאומית. אם חלק מהם מוכן לקבל את נוסחת 'מדינת כל אזרחיה', הרי זו לגביהם ססמה שמאחוריה נחבאת השאיפה שישראל תהפוך תוך שנות דור לפלסטין.

המסקנה הנובעת מכאן היא שפתרון לבעיית מעמדם של אזרחי ישראל הערבים יהיה רק על בסיס ההסכמה שהלאומיות הפלסטינית כישות קיבוצית תקבל את ביטויה במדינת פלסטין שתקום לצדה של ישראל ותתקיים על בסיס של הכרה הדדית. על יסוד זה תוכל ישראל לממש את מחויבותה לתת לאזרחיה הערבים את מלוא זכויותיהם האישיות, כולל הזכות לקיים בצורה אוטונומית את חברתם המיוחדת, אורחות חייהם, דתם וחינוכם. זאת, בתנאי שיהיו נאמנים למדינת ישראל מתוך הכרה שהיא יהודית, מציינים לחוקיה ומקיימים את חובות האזרחות כלפיה. מדינת ישראל בתור שכזאת תהיה מדינת לאום יהודית דמוקרטית, שתייצג אך ורק את ישותו ואת זהותו הקיבוצית של העם היהודי.

במדינת העם היהודי, ישראל היא יהודית גם מבחינת מאפייניה החברתיים והערכיים, וגם מבחינת זהותה התרבותית המעוגנת בלשון הלאומית, בזיקה ההיסטורית לארץ המולדת ובמחויבות לרצף מקורותיה, כלומר – בהבאת מחויבויות אלה לידי ביטוי בחינוך הלאומי, בטקסים, בסמלים, באורחות חיים

ובכללי התנהגות המעצבים כולם את רשות הרבים הלאומית של המדינה. קביעה זו אינה חורגת מן המקובל בכל שאר מדינות הלאום הדמוקרטיות. היא חלה גם על ארצות-הברית, המדגישה מאפיינים של דרך חיים אמריקנית כבסיס הסולידריות הלאומית. עם זאת, ברור שדרכי היישום הן מיוחדות לכל מדינה ובהתאמה לתרבותה הייחודית, וברור שהיישום עשוי לעורר בעיות שמקורן ברב-תרבותיות המאפיינת את כל התרבויות המפותחות. בעיות אלה צריך ליישב בכלים דמוקרטיים.

הבעיה העיקרית שעמה מתמודדות כל מדינות הלאום הדמוקרטיות המערביות היא בעיית היחס בין הדת למדינה, ובעיה זו אכן העסיקה את ההסתדרות הציונית מהיווסדה ואת היישוב הציוני בארץ-ישראל – מראשיתו. הרקע היה הצורך לאמץ את דגם מדינת הלאום הדמוקרטית-ליברלית המערבית, שהביא להחרפת הבעיה, מפני שדגמי הפתרונות שהתאימו לדת הנוצרית הכנסייתית, לא התאימו לדת היהודית, שאינה כנסייתית אלא קהילתית ושמתייחסת ישירות אל העם היהודי ואליו בלבד.

מסיבה זו לא ניתן להבחין בבירור בתרבות העם היהודי בין הדתי והלא-דתי, ואפילו בין הדתי לבין החילוני. המילה 'דת', שבאה לתרגם את המושג הלועזי 'רליגיה', הפכה למחודך כפייתי מפני שנשאה בחובה את ההגדרה הכנסייתית שנשאלה מן הנצרות. המושג שרווח בעם היהודי היה 'תורה', והוא התייחס למכלול התרבות של העם היהודי על כל מרכיביה, כולל המטענים הגדולים שהפנים בכל דור ודור מתרבויות העמים שבתוכן חי ויצר. עובדה זו גרמה לדו-ערכיות מביכה ביחסם של כל בני העם היהודי, דתיים לסוגיהם וחופשיים או חילוניים לסוגיהם, אל הדת היהודית מזה ואל התרבות היהודית החילונית מזה. דו-הערכיות שהתפתחה במסגרת הציונית, התבטאה בכך שאפילו יהודים בעלי אידאולוגיה חילונית אנטי-דתית לא יכלו להשתחרר מן הזיקה אל המקורות התורניים של הדת דרך תרבותם הלאומית, ובכך שאפילו יהודים חרדים, כלומר אנטי-חילוניים, לא יכלו להשתחרר מן הזיקה אל התרבות היהודית והלאומית דרך דתיותם התורנית. נוצרה תלות הדדית בעלת אופי אילוצי מובהק, והיא לא סייעה ליישוב הבעיה כי אם להפך. היא הביאה להחמרה מקצינה והולכת, שכן כל מפלגה בעם היהודי חותרת להעדיף את הגדרותיה לזהות היהודית בצפייה שכל יריביה יחזרו בתשובה או בשאלה ויקבלו אותן.

נולד מכאן פרדוקס נוסף. כדת קהילתית, לא כנסייתית, המתייחסת ישירות אל העם, הייתה הדת היהודית מלכתחילה – להבדיל מן הנצרות – דת דמוקרטית. גם זאת עובדה היסטורית שהדוגלים במדינה דמוקרטית בלי יהדות נוטים להתעלם ממנה: יסודות הדמוקרטיה המערבית הושפעו במידה רבה מתורת

חוקת משה והנביאים. בדין הסתמכה מגילת העצמאות על ספר-הספרים ועל חזונו של נביאי ישראל כדי לעגן בהם את הערכים המכוננים של מדינת ישראל הסוציאל-דמוקרטית. אולם ההתנגשויות בין העמדות הדתיות לעמדות החילוניות דחפו את העמדות הדתיות לכיוונים כנסייתיים וחוללו יחס דו-ערכי לדמוקרטיה הליברלית באשר היא מוגדרת במושגים חילוניים. מצד אחד, יחס חיובי אליה, כאשר מדובר במדינות דמוקרטיות של גויים שיהודים יושבים בתוכם; מצד שני, יחס מסתייג מן הדמוקרטיה הליברלית כאשר מדובר במדינה יהודית חילונית, אף כי גם אז אופייה הדמוקרטי-ליברלי הוא בפועל הבסיס להשתלבות החברה הדתית במדינה כגורם משפיע על עיצוב דמותה.

המסקנה הנובעת מניתוח זה היא שהפתרון שהתאים למדינות הלאום הליברליות במערב – 'הפרדת הדת מן המדינה', לא התאים למדינת ישראל. החלתו כנתינתו ברוב הדגמים במדינות המערב תחמיר את הסכסוך מפני שהוא לא יאפשר לדת היהודית להתקיים כדרכה. ראוי להעיר בהקשר זה כי 'הפרדת הדת מן המדינה' במדינות הליברליות הנוצריות איננה מוציאה את הדת מן המדינה ואינה מפסיקה את השפעתה המעצבת את דמות המדינה, כי אם להפך; במדינות שבהן הצליחה ההפרדה, כמו בארצות-הברית, היא הכניסה את הדת לתוך המדינה כגורם חיובי ורצוי המייצב מפנים את תרבותה וערב ללכידותה. קביעת הגבולות בין סמכות הממסד השלטוני של המדינה לסמכות הממסדים הדתיים העניקה עצמאות לדת מזה ולשלטון – מזה, שעל יסודה התאפשרו יחסי גומלין חיוביים בין שני הצדדים.

באופן זה הדת משרתת את המדינה כגורם מרכזי המעצב את הסולידריות של אזרחיה ואת האתוס החברתי שלה, והשלטון משרת את המדינה ואת הדת בתוכה כגורם המזמן והמבטיח לו את שדה פעולתו.

מאחר שהדת היהודית היא מיסודה דמוקרטית, ניתן לגשר על הפערים שנוצרו בין ממסדיה לממסדי השלטון במדינת ישראל על-ידי הסכמים חברתיים בכל הנושאים שבהם יגדלו בפועל חיכוכים בין עמדות דתיות לעמדות חילוניות. בדרך זו ניתן יהיה להתגבר על היחס הדו-ערכי משני הצדדים ולהמירו ביחס חיובי של כבוד הדדי והימנעות מצעדים שיש בהם משום כפייה דתית או משום כפייה חילונית.

האפשרות הזאת הוכחה בפועל לאחרונה בכמה נושאים, ואני חושב שנקל מאוד לחלץ את ההסכמים הנחוצים גם מתוך ההלכה וגם מתוך החקיקה המקובלת בכנסת.

◆ **סאלם ג'ובראן:** לפני חודשיים נסעתי לגרמניה במשלחת של מחנכים יהודים וערבים. בחרנו בצורה דמוקרטית אישה נפלאה להיות לראש המשלחת

שלנו. שלוש פעמים במשך עשרת ימי שהותנו, כשרצתה להציג את המשלחת, היא אמרה כך: "אנחנו משלחת מישראל, שבעה ישראלים וארבעה ערבים." ההתנסחות הזאת מלמדת שמחויבותן היום-יומית המעשית של שתי הקבוצות במדינת ישראל לשייכות הלאומית – גם הרוב היהודי וגם המיעוט הערבי – היא עמוקה ומחייבת לאין שיעור מההשתייכות האזרחית.

ברצוני לגעת בסוגיה זו משני היבטים: כאזרח, בקשר לערכים הכלליים של החברה הישראלית כפי שאני מתפלל שישתקפו בחוקה; מהיבט יחסי יהודים וערבים בזיקה לפרובלמטיקה של החוקה.

במהלך הסכסוך הנורא שאיננו מסתיים, אנחנו חיים באשליה כאילו יש שני גושים מונוליתיים, כאילו כל היהודים הם אותו הדבר וכל הערבים הם אותו הדבר. אין שקר מוסכם גדול מזה, ואתן כמה דוגמאות.

אני אדם חילוני. כל חיי יש לי כבוד לספרי הקודש, אני קורא אותם יותר כשירה מאשר כתמונה מחייבת, אני משוכנע שיש הרבה מאוד יהודים חילוניים שאני קרוב אליהם והם קרובים אליי יותר מאשר לדתיים הקיצוניים בשני העמים. מעמד האישה הוא נושא מחריד בשלוש הדתות גם יחד כאשר מציגים אותו כחלק מהמסורת ולפעמים גם נותנים לו הכשר דתי. לפרופ' שבייד אני אומר: אין דת דמוקרטית, לא היהדות, לא הנצרות לא האסלאם. כשהדת קובעת אמת אבסולוטית ורוצה שאדם יאמין ולא ידע, היא איננה דמוקרטית. למשל, בנושא כמו נישואי תערובת – אם מחר תוצג בכנסת הצעת חוק בזכות נישואי תערובת במדינת ישראל, תיווכחו איך חבר הכנסת דהאמשה מתחבר עם המפלגות הדתיות היהודיות. לכן אי-אפשר לדבר על גושים בצורה מופשטת, אלא יש לחפור עמוק בראיית התהליכים, השינויים, הניגודים והמאבקים בתוך שתי האוכלוסיות כאן.

אשר להגדרת זהותה של המדינה – הניסיון מצד חלק קטן, לדעתי, של ערבים לשנות את אופי המדינה מהר ככל האפשר, ניסיון כזה מניב דווקא תוצאה הפוכה. אולי זה מבטא תסכול, אולי זה מבטא שאנחנו לא שותפים, שאנחנו מחוץ לתחום, שהילדים ישתקו והמבוגרים ידברו וכדומה. לדעתי, העלאת הססמה 'מדינת כל אזרחיה' היום היא טעות, כי היא איננה על הפרק היום, וכאשר אנחנו הערבים הופכים זאת למאבק לחיים ולמוות, במו ידנו אנו מוציאים את עצמנו מחוץ לקונסנזוס של הרוב שעוין למיעוט. במאבק שלנו כמיעוט ערבי במדינת ישראל, מוטב שנעמיד במבחן את הסוגיה של יהדות ודמוקרטיה, שנעמיד במבחן את המצפון היהודי.

למה אני מתכוון? אם דמוקרטיה ויהדות ייראו כמו מה שיש לנו היום, זאת ודאי אינה דמוקרטיה ואני בספק אם זוהי יהדות. קודם היה ממשל צבאי ברוטלי,

ובמשך יותר מעשר שנים אחרי ביטולו, יותר מ-2,500 פעילים ערבים חיו עם צווי ריתוק על בסיס מנדטורי. האירוניה היא שבמשך תשע שנים, תחת שלטון מפלגת העבודה, חייתי בריתוק-בית בחיפה, וכשעלה הליכוד לשלטון באמצע הקדנציה של צו ההגבלה, בוטל הריתוק. משה ארנס ביטל אותו. המדינה לא התמוטטה כשבוטלו צווי הריתוק של פעילים פוליטיים ושל סופרים ערביים.

הפקעת האדמות היא דבר מחריד. אין שום קשר בינה לבין דמוקרטיה, ואפשר להביא מיליון ואחת דוגמאות לכך שאם היהדות והדמוקרטיה הן שידוך, אזי השידוך, בצורתו היום, אינו מקובל על שום ערבי בעל כבוד עצמי אנושי, שלא לדבר על כבוד עצמי לאומי. האם יעלה על הדעת שהאחראי על המחלקה המוסלמית, הנוצרית והדרוזית במשרד הדתות יהיה ממפלגתו של שר הדתות? רק לאחרונה התחיל נוצרי לכהן בתפקיד הזה.

הבעיה איננה רק פורמלית וחוקית. אינני מכיר עוד מיעוט בעולם שמצוי מחוץ למעגל ההחלטה הפוליטית, הכלכלית והתרבותית. כדאי שתקראו את הדוחות האחרונים על מצב הכלכלה, העוני והאבטלה במגזר הערבי; אנחנו אלופי העוני באופן קבוע. אי-אפשר לא להזכיר זאת בהקשר למשטר הפוליטי השולט והדומיננטי במדינת ישראל, ואין זה משנה אם בראשות מפלגות העבודה או הליכוד, כי במישור הכלכלי שתיהן פועלות אותו הדבר.

אין אדם שאינו מבטא את זהותו הלאומית, שאינו מפתח את זהותו הלאומית, אבל חלק גדול מאוד מהזהות הלאומית האקטיבית של המיעוט הערבי בישראל היום הוא גם צורה מסוימת של מחאה על ההשפלה וגם על כך שאנחנו חשודים עד שנוכיח אחרת. תמיד שאלו אותנו אם אנחנו נאמנים למדינה, ואכן נקטנו רטוריקה של 'נאמנים למדינה'. אבל מזה שנתיים שיניתי את הטון, ואני אומר: לפני שתבדקו אותי, אבדוק אני אם המדינה נאמנה לי, אם היא רואה בי בן, או ילד שפלש לבית בלי רשות. אתם יכולים לדבר מהיום ועד שנת 3000 על ההיסטוריה שלכם במדינת העם היהודי, אבל תאמינו לי שזו מדינתי ושאיני לי צורך בהוכחות, שזו מולדתי ואין לי צורך בהוכחות. בישראל חיים מיליון ומאה אלף ערבים – הם אינם נחשבים, או שמדובר בחברה שהאזרחות בה היא הגג, ויש בה רוב יהודי עם כל הכבוד, אבל גם מיעוט משמעותי?

האשליה המדומה בזמנו שעם בלי ארץ בא לארץ בלי עם – אני מקווה שאין אזרח בישראל היום שלא יודע שזו הייתה אשליה מהלב. היה ונשאר בארץ הזאת עם אחר, נוסף לעם היהודי. יש מורכבות, יש מתח, יש לפעמים היסטוריה, אבל בסופו של דבר, כשהסערה שוככת, יש שתי אוכלוסיות, שתי ישויות, שתי תרבויות, שתי שפות, ארבע דתות. ואין דמוקרטיה אם ערך האדם בה איננו מעל לשיקולים אתניים.

אני אומר את הדברים האלה בכאב אִמְתִי, כמעט כאב פיזי, בשם כל האוכלוסייה הערבית. לא היגרתי לישראל; ישראל היא שהיגרה אליי, ועם זאת אני זר. לא ייתכן, לא רק מנקודת הראות של המיעוט שחס וחלילה ייסחף גם לעמדות של ייאוש, אבל גם מנקודת הראות של הרוב, שישראל תהיה חסינה ויציבה ובריאה ודמוקרטית והומניסטית אם 20% מאוכלוסייתה הם 'ברוגז' עם המדינה.

לכן בניית הסכמה אזרחית היא אינטרס לאומי קיומי לערבים, ואף יותר מזאת ליהודים. אתם רוב במדינת ישראל, אתם מיעוט במזרח התיכון. אם כללי המשחק יהיו שהרוב העריץ הוא במיעוט, היהודים בעולם כולו מפסידים, ולא רק במזרח התיכון. אין אומה שצריכה להיות מעוניינת ביחסים הבנויים על שפיות ומתינות ורב-תרבותיות יותר מהיהודים.

באשר לאופי המדינה – העלאת הנושא בצורה לחוצה ומתוחה וכך הלאה, מנעה את האפשרות להעמיק את הדיון, את הליבון, את ההסכמה החברתית, להעמיק את משמעותה האמתית של הדמוקרטיה על חשבון הפנאטיות השבטית. אני מציע שנבדוק מה אתם מתכוונים ב'אופי המדינה'. אם אופי המדינה היהודית מחייב הפקעת אדמות, אני נגד אופי כזה. אם אופי המדינה מחייב שבמשך 53 שנים לא נבנה יישוב ערבי אחד ואנחנו כבר שכונות עוני בכל מקומות היישוב, אני נגד אופי כזה. אם החינוך הערבי מפגר ב-25 שנה אחרי החינוך היהודי, אני נגד אופי המדינה הזה. במילים פשוטות: אם המדינה תיתן לי להיות אחד מאזרחיה, שותף אִמְתִי – אני אדאג לה. אני לא מאמין שיש אדם, אפילו מטורף, ששורף את הבית שבו הוא יושב. רק השוויון יכול להפיג באמות, לא בלחץ, לא בשוט, לא במשטרה, לא בכדורי גומי. רק הסכמה אִמְתִית תבנה את היחסים הנורמליים בין שני העמים.

אשר להגדרת זהות המדינה – אני מציע שבמבוא לא ייכתב 'מדינה יהודית' או בדומה לזה, אלא דבר עובדתי בעל אותה המשמעות: "מדינת ישראל נוסדה על בסיס זכות ההגדרה של העמים ובמסגרת החלטת האומות המאוחדות לפתרון הסכסוך הלאומי בארץ בהקמת שתי מדינות, מדינה יהודית ומדינה ערבית." זה אומר מדינה יהודית, אבל זה גם אומר שבארץ הזאת יש שתי ישויות לאומיות, יש בה שני עמים ויש לגיטימציה לשתי מדינות. זה תן וקח. אם היהודים יאמרו שמדינת ישראל היא רק ליהודים והפונדמנטליזם האסלאמי יגיד שהיא רק אסלאמית, נעשה מלחמות עד שנת 4000. אנחנו רוצים פיוס שישמור על העיקר, והעיקר הוא הקיום הפיזי, הקולקטיבי והתרבותי.

האוכלוסייה הערבית בישראל היא ככל העמים, היא עם חכם. כשהמצב משתפר, יש הקלה, יש שמחה. שנה לפני שיצחק רבין ז"ל התחיל את תהליך

השלום עם הפלסטינים, קראנו לו במגזר הערבי 'שובר העצמות'. אבל ברגע שהוא פנה בכיוון שמספק אתכם ואותנו ובא לנצרת ערב ראש השנה, 3,000 ערבים קידמו אותו בקימה, ולא בגלל שהם הפכו למפא"ניקים, אלא בגלל שרבין חולל את המפנה ההיסטורי ממלחמה עם הפלסטינים לחיפוש דרך של פיוס.

אספר לכם סיפור קטן. מנהיגי המדינה נוהגים מאז ומתמיד להזמין את נכבדי הערבים לירושלים כדי לברך אותם בחג שלהם. המוסלמים, הנוצרים והדרוזים היו הולכים עד לכנסת או לבית ראש הממשלה כדי שיואיל ויברך אותם. יש יהודי חכם, שמו יצחק נבון, שהוא מזרחי, הוא איש ירושלים, והוא אמר שזה סותר את ההיגיון: אני רוצה לברך אותך, אז אני אזמין אותך אלי בליווי משטרתני? השינוי הטקטי הפורמלי הזה היה להיט גדול במגזר הערבי בזמנו.

האוכלוסייה הערבית לא שמחה להיות 'ברוגז' ולא שמחה להפגין, ודאי לא שמחה לזרוק אבנים, אבל תאמינו לי שהיא גם לא שמחה לחטוף כדורי גומי.

אם ישתנו כללי המשחק ומדינת ישראל תתייחס לערבים כאזרחים, מעשית ולא רק פורמלית, גם הערבים ישתנו. ערביי חיפה, העיר שמארחת את הכינוס הזה, אוהבים את ראש העיר שלהם מצנע כי הוא מתנהג בטקט וחוגג את החגים ונותן כבוד לפלורליזם, לרב-תרבותיות, לרקע הדתי של הקבוצות השונות באוכלוסייה. אגיד לכם יותר מזה. כשגולדשטיין ביצע את הפשע במערת המכפלה, בכל המגזר הערבי היו הפגנות ספונטניות, ולא לפי הוראות ערפאת אלא לפי הוראת המצפון האנושי. רק בחיפה קרה נס, כי שם ראש העיר היהודי יזם בעצמו הפגנה, יהודים וערבים יחד, ושם לא הייתה ירייה, לא הייתה משטרה, לא היו אבנים, כי הציבור הערבי בחיפה ראה שהרוב היהודי וראש העיר שותפים בזעם ובמחאה נגד הפשע. אפשר להביא עוד הרבה מאוד דוגמאות.

המסקנה היא פשוטה ביותר. הערבים בישראל חיים במולדתם; אנחנו לא פועלים ממזרח אסיה, אנחנו לא תיירים, לא דיירי משנה, לא בשכר מוגן אצל היהודים, אלא במולדתנו. זאת לא התגרות. רק אם תבינו אותנו כך – נבין גם אנו את המצוקות שלכם; תבינו את תסביכינו – נבין את תסביככם, נוכל להיות חברה בדו-קיום אמתי. לכו לאום אל-פאחם – מדבר שם אבא עם הבת שלו כאילו בערבית, אבל בכל משפט יש שבע מילים בעברית. תרבות, ספרות, אמנות; בתיאטרון העברי יש לנו שחקנים שאנחנו גאים בהם והם פטריוטים ערבים והם אזרחים ישראלים.

אם רוצים שלא תהיה סתירה בין אזרחות ולאומיות – זה תלוי ברוב, בממסד, בשלטון, יותר מאשר במיעוט הלאומי. אינני דתי, אבל אם מחר יהיה ניסיון לפגוע במסגד או בכנסייה או בבית תפילה של הדרוזים, אני מוכן להגן בגופי על

המקום הזה. כלומר, עליכם לכבד את הייחוד הדתי, את הייחוד הלאומי. ערבים אינם לאום של טרוריסטים. תבקשו מהמזרחנים שילמדו את עם ישראל מה הייתה התרבות הערבית ומה היא תרמה לתרבות היהודית.

עניין נוסף הוא השפה. אני מציע שגם בחוקה של המדינה יהיה כתוב שעברית וערבית הן שתי שפות הארץ, ושלא תשימו לי בכל מקום את האנגלית לפני הערבית, ובדרך כלל לא נשאר מקום לערבית, ואז אומרים שהשלט קטן. אם יחד, באומץ, נתקיף את הבעיות הקשות, ומתוך גישה דמוקרטית והומניסטית, אני מקווה ששני העמים יחזרו לשפיות.

♦ **א.ב. יהושע:** בשנה האחרונה עלו בי כמה הרהורים נוספים סביב הזיקה בין דת ולאומיות, במיוחד בשאלות הקשורות בזהות היהודית. הדחף לכך היה ערב באוניברסיטת תל-אביב בנושא מהפכות, ושאלו האם הציונות ראויה לתואר 'מהפכה'. לכאורה כן. לפחות לגבי היסוד הראשון שתבע מן העם היהודי שינוי רדיקלי של אורחות חיים וערכי החברה ותנועה גאוגרפית ממצביאות חיים בגולה אל ארץ חדשה-ישנה. אולם האם המהפכה הציונית הכילה גם את היסוד השני, הווה אומר תכנית חדשה של חיים, כשם שהציבה זאת המהפכה הצרפתית או הקומוניסטית? כאן עלינו להיות זהירים יותר, שכן החזון האמתי של הציונות לא הציע משהו חדש באמת, אלא שיבה למצב שכבר היה בחינת "חדש ימינו קדם", נורמליזציה של הקיום היהודי בנוסח שכבר היה קיים בהיסטוריה היהודית במשך מאות שנים.

אני כמובן מגזים ומחריף את הבחנתי זאת, שהרי בין מה שהיה בעבר הריבוני, או לפחות הטריטוריאלי, של העם ערב חורבן הבית השני לבין מה שהציונות קיוותה שיהיה בעתיד הריבוני – חלפה תקופת זמן נכבדה של אלפיים שנה. בכל זאת, אם כבמטה קסם הייתה הציונות משיבה את כל מה שהיה בעבר בתוספת ההתפתחות הטבעית, הציביליזציונית והחברתית שחלה בכל העולם מאז, או במטפורה 'מכונניות במקום סוסים' – היא הייתה רואה בזאת לכאורה הגשמה נאותה של חזונה.

בכוונה אני מתעקש להיצמד להגדרה האמתית המיינמלית של המושג 'ציונות', הגדרה שלחמתי עליה במאמרים רבים ובהרצאות אינספור. ציונות איננה אידאולוגיה ייחודית, אלא היא מצע משותף לאידאולוגיות שונות ואפילו סותרות – הסוציאליסטית, המרקסיסטית בנוסח 'השומר הצעיר', או החרדית, או הדתית-לאומית, הליברלית-בורגנית, הסוציאל-דמוקרטית, הפשיסטית ועוד. כל המפלגות, לגוניהן השונים, שהשתתפו בקונגרסים הציוניים, היו ציוניות לא בפרוגרמת החיים שלהן, אלא בכוונה המשותפת לכולן לכוון ריבונות יהודית מדינתית בארץ-ישראל, שעל-פי מהותה תהיה פתוחה לכל יהודי שירצה

להצטרף אליה. כל המצעים המיוחדים לכל מפלגה ומפלגה הם בבחינת תוספת לעובדה בסיסית ציונית זאת ולא חלק הכרחי בה.

בנוסח מטפורי אחר של אותו עניין עצמו, ביכולתי לומר ש'ציונות' היא שם של תרופה לסוג מסוים של מחלה יהודית שנקראת 'גולה', אבל החולים שונים זה מזה. חרדים ודתיים, ליברלים וסוציאליסטים, לאומנים ובורגנים, ואפילו פה ושם אנרכיסטים – לכל אחד היה צריך להתאים את התרופה הזאת, אולי לבצע מינונים ומהילות קצת שונים, אבל בבסיסה, זוהי אותה התרופה לכולם.

למה בדיוק התכוונה השיבה לריבונות יהודית בנוסח "חדש ימינו כקדם"? העצמאות היהודית של העם בארצו ובלשונו התקיימה במשך כאלף שנה בתקופת בית ראשון ובתקופת בית שני. למרות שההפסקה בין שתי התקופות הללו הייתה קצרה ביותר, 60-70 שנה, נחלקה תקופת העצמאות היהודית ההיסטורית בתודעה היהודית, ובצדק, לשתי תקופות שונות נפרדות – תקופת בית ראשון ותקופת בית שני. האם "חדש ימינו כקדם" התכוון לשיבה אל שתי התקופות או לשיבה אל תקופה אחת בלבד? ולא יזו מביניהן?

למרות שהתקופה הראשונה, תקופת התנ"ך, הייתה חשובה יותר באופן רוחני, ואולי גם ערכי, לציונות, בעיקר במה שנוגע לסיפורי המקרא וחזון הנביאים, המודל של השיבה אחורנית היה קשור יותר לתקופת בית שני מאשר לתקופת בית ראשון. עצם המושג 'שיבת ציון', שהדהד כמושג-יסוד בציונות על-פי שיבת ציון הראשונה מבבל לארץ-ישראל, לימד על כך לפחות לשונית, אבל היו לפחות ארבע סיבות נוספות:

א. תקופת בית שני היא תקופה ידועה יותר וקרובה יותר מבחינה היסטורית. בתקופה זו כבר התקיימה פזורה יהודית, כי רוב העם היהודי בתקופת בית שני כבר חי מחוץ לארץ-ישראל, ודומני שגם הציונים הרדיקליים ביותר לא תיארו לעצמם ששיבת ציון המודרנית במאה ה-20 תכלול את כל העם היהודי.

ב. הנחת היסוד ההרצליאנית הייתה שחלקים נכבדים מן העם ימשיכו את חייהם בגולה כמו בימי בית שני, במיוחד בארצות בעלות משטר דמוקרטי שנעשו סובלניות לקיום היהודי בתוכן.

ג. הגדרת היהודי בתקופת בית שני כפי שהתגבשה לאחר גלות בבל, התאימה יותר לתפיסה של היהודי הציוני את עצמו, או לתפיסה הציונית אותו, מאשר הגדרתו הלא-ברורה של היהודי בתקופת בית ראשון.

ד. ברוב תקופת בית ראשון הייתה העצמאות היהודית מופצלת לשתי ממלכות נפרדות, ממלכת ישראל וממלכת יהודה, שלעתים גם נלחמו זו בזו. מציאות כזו בוודאי לא יכלה לשמש מושג-חפץ נאות למהפכה הציונית, שהתכוונה לעם יהודי מאוחד.

כך אפוא, למרות שהתנ"ך היה ספר מכונן חשוב למהפכה הציונית ושימש השראה ספרותית ורוחנית לרבים ממנהיגיה, החזון האמיתי וההתכוונות האמיתית היו כלפי המודל של בית שני ולא זה של הבית הראשון.

אני מנסה לסכם את הפרק הזה של ההגדרות ולומר שאף שהמהפכה הציונית איננה יכולה להיחשב מהפכה במובן האמיתי מפני שלא הציעה משהו חדש אלא שיבה למה שכבר היה – באופן עמוק, חזון השיבה הזה גם לא היה חזון זר ליהודי, כמו שהיה, למשל, החזון הקומוניסטי של שוויון ברכוש, הלאמת אמצעי הייצור, 'כל אחד לפי צרכיו וכל אחד לפי יכולתו' לרוסי או לסיני. חזון השיבה לארץ וחיידוש הממלכתיות היהודית התקיים בעצם כמודל הגאולה הפנימי שכל יהודי נשא במידה כזאת או אחרת בתוכו. לכן אי-אפשר לומר על הציונות שהיה עליה לבצע מהפכה כה רדיקלית במחשבה ובערכים כמו מהפכות היסטוריות גדולות אחרות.

באופן פרדוקסלי אפשר לומר שהמהפכה הציונית הצליחה להגשים את עצמה חלקית, כיוון שנעשתה על-ידי מהפכנים שפעלו מחוץ לעם היהודי. אם היה עליה לפעול בתוך המציאות היהודית, אולי לא הייתה מצליחה לעולם להקים מדינה. במובן מסוים, המהפכה הציונית נעשתה בתנאי מעבדה סטריליים מחוץ לקהילת המציאות היהודית, מחוץ לאינטראקציה מתמדת עם הכוחות הפנימיים בעם היהודי. החרדים, הדתיים, אנשי הרפורמה, האוטונומיסטים נוסח דובנוב, המתבוללים, הסוציאליסטים נוסח 'בונד', או סתם בורגנים מחפשי שלוה – כל אחד מאלה, ומסיבותיו הוא, היה חונק את המהפכה הציונית באבה אילו התכוונה להגשים את עצמה בוורשה, בוילנה, בקובנה או בברלין.

למה הדבר דומה? למהפכנים הקומוניסטים שהיו עושים את המהפכה הקומוניסטית תחילה באי בודד ושומם מחוץ למציאות הרוסית, מחוץ לשליטת המשטרה והצאר ושלטונות הכנסייה, ורק לאחר מכן היו מפתים או מכריחים את שאר העם הרוסי להצטרף אל המציאות המהפכנית שנוצרה. העם היהודי לא יכול היה להפריע לציונות כי היא הוגשמה בפועל בארץ שוממה ורחוקה, שבה בתחילת המאה ה-20 ישבו פחות מחצי אחוז של העם היהודי ובערב השואה, ב-1939 – רק 2.5% מהעם היהודי. באופן אירוני אפשר לומר שהציונים יכלו לבצע מהפכה למען העם היהודי כי במובנים רבים הם פעלו מחוץ לעם היהודי.

אם כן, מהי המהפכה הציונית ולמה היא נאבקה על עצמה, ומדוע, למשל, היא נכשלה באופן טראגי במשימתה הדחופה ביותר והיא – להקים מדינה ריבונית לפני השואה, שסימניה המאיימים כבר החלו לרחף על המציאות היהודית עם לידתה של האנטישמיות החילונית הלאומית בסוף המאה ה-19

המושג 'אנטישמיות' נטבע כמושג חברתי-פוליטי רק שנים ספורות לפני המושג 'ציונות', ושני המושגים הללו קשורים קשר בל יינתק, כפי שמעידים סיפור הרצל ומשפט דרייפוס.

למה, אם כן, למרות הדיאגנוזה הפסימית של המצב היהודי והדחיפות לפתור אותו, כה קשה היה ליהודים כה רבים להצטרף למהפכה הזאת? כדי להבין את מהותה של המהפכה הציונית, את השינוי הרדיקלי שנדרשה לבצע בתוך מהותה של הזהות היהודית, יש להבין ולקבל עיקר פשוט אחד, עובדה היסטורית ידועה ונהירה לכל ההיסטוריונים, אבל ככל שנוקפות השנים אני נוכח לדעת עד כמה קשה עדיין ליהודים לקבל אותה, כיוון שקבלתה מטילה גם עליהם אחריות מוסרית מסוימת לגורלם המר. העובדה הזאת תנוסח כך: הגולה איננו מצב שנכפה על העם היהודי על-ידי העמים, אלא מצב שנבחר על-ידי היהודים. אמנם בחירה מסובכת, לא קלה, כואבת, מסוכנת, אבל בחירה שנעשתה כדי לפתור את העימות הגרעיני היסודי של הזהות היהודית, או יותר נכון להימלט ממנו. זהות זו נוצרה מתוך אותו חיבור יחיד במינו, המסתמן כשאיפה חזקה כבר במדבר סיני, בין לאומיות ייחודית ודת ייחודית שהיא גם בעלת רוח, חזון וכוונות אוניברסליים. חיבור זה הוא בעצם פרדוקסלי במהותו, ובפורום זה ארמוז על מחשבתי החדשה בנושא זה והיא: שמדובר גם בחיבור פגום מבחינה מוסרית, ולכן אין פלא שהוא משך אליו התנגדות הן מצד היהודי כלפי עצמו, הן מצד העולם הלא-יהודי אל היהודי, וזאת, מעבר לסיבות האנטישמיות הידועות של התנגדות לזר החי בתוך רקמת חיים של עם אחר. ראויה הייתה כאן השוואה עם גורלם של הארמנים, שמחברים אף הם לאומיות ודת אם כי בצורה מתונה בהרבה מזו של היהודים.

למה 'פרדוקס' ולמה 'בלתי מוסרי'? – לכך אגיע עוד מעט. אבל בינתיים אחזור ואומר שההוכחה שהגולה איננה מצב נכפה על העם היהודי, אלא מצב שנבחר על-ידו, היא העובדה שבימי בית שני, רוב העם כבר חי מחוץ לישראל, שמעולם לא נאסרה ישיבת יהודים בארץ-ישראל, שיהודים חיו בכל הארצות על פני תבל, שהיו במקומות שונים ומשונים, שחיו בתנאי עוני ורעב, שחיו תחת משטרים וציביליזציות אכזריים ביותר. ולמרות הכול, אם לוקחים, נניח, רק את העולם של המאה ה-19 ואומרים שבתחילת המאה ה-19 היו באפגניסטן 40 אלף יהודים ובארץ-ישראל רק 5,000 יהודים – רק שני הנתונים הללו (ולא מספרים במצרים, בבגדד, בפולין ובמקומות אחרים) מלמדים עד כמה אי-השיבה לארץ-ישראל הייתה כמעט עיקרון יסודי.

היהודים בחרו בגולה לא בגלל 'סיר הבשר' ולא מסיבות ביטחוניות. היהודים היו עניים מרודים במקומות רבים וחיו תחת משטרים אכזריים ומסוכנים מאין

כמותם. היהודים גם נדדו בין ארצות, הם לא היו כפותרים למולדתם. היהודים עברו ממקום למקום והחליפו מולדת כפי שמתרחש עד עצם היום הזה, אבל הם לא הגיעו לכאן. הבחירה בגלות היא אפוא בחירה עמוקה יותר, בחירה נירוטית, והיא התחילה כאמור עוד לפני 2,500 שנה, כי הגלות, על אף סכנותיה ומכאוביה והשפלותיה, עזרה ליהודים למתן פרדוקס ועימות בזהותם: כי רק בגולה יכול היה להתקיים אותו מודוס-ויוונדי, אותו סטטוס-קוו, אותה שביתת נשק בין שני קודים, לאומי ודתי, שכל אחד מטבע מהותו הכללית הוא בעל חזון ואינטרס שונה, שכל אחד מהם רוצה להיות ראשון ומוביל ודומיננטי בהוויה. נכון, גם בקרב עמים אחרים היו ועדיין קיימים מאבקים בין הקוד הדתי לקוד הלאומי, אבל הקוד הדתי בעמים אחרים אינו בלעדי לעם מסוים, אלא הוא משותף לעמים רבים, כמו עמי הנצרות או האסלאם, ולכן התחרות עם הלאומיות הספציפית איננה כה מרה וחריפה.

לכן צודק מי שאומר שהיהדות היא דמוקרטיה, כיוון שבהיותה חיה בתוך הגולה, היא פתוחה, אין לה שום דבר אשר יכול לכפות. מנגנון הכפייה איננו קיים במציאות שאיננה יהודית טוטלית.

המאבק בין הלאומיות והדת הוא גם בסיס הטראומה של המרד הדתי ולא הלאומי שהביא לחורבן בית שני ולמלחמת האזרחים שקדמה לו, ולפיכך מתוך חוש של שמירה עצמית העדיף העם היהודי להתקיים במקום שאינו מחייב מציאות יהודית ריבונית – כלומר, במקום שאין יהודי יכול לשלוט שליטה ממשית על יהודי אחר והיהודי בעצם עומד חופשי כלפי יהודי אחר. רק כך יכול העם לקיים את כפילות זהותו ואת הפרדוקס בתוכו מבלי לפרק את עצמו, מה עוד שאז הופך אותו כפול פרובלמטי של זהות לאומית ודתית ליתרון זהותי בגולה ובכך הוא עוד מחזק את הקשר אליה. כי פתיל כפול זה מאפשר ליהודי לשמר את זהותו בנכר יותר מכל בן עם אחר היוצא לגלות ומאבד כעבור זמן-מה את זהותו.

אמנם מחיר ההישרדות בגולה היה נורא – גם בהתבוללות עמוקה ורבת-היקף לאורך הדורות וגם, כמובן, בהשמדה פיזית של היהודים ששיאה המחריד היה במאה ה-20; מעם של 4-5 מיליון בסוף בית שני הגענו למיליון אחד בלבד בתחילת המאה ה-18, וגם אם נביא בחשבון את המגפות הגדולות של ימי הביניים, עדיין מדובר כאן בנשירה עצומה של יהודים רבים בדרכי הגלות.

אני אומר פרדוקס משני צדיה של הזהות, שכן דת מעצם טבעה, ובמיוחד דת לא שבטית אלא בעלת מסר אוניברסלי כמו היהדות המדברת על "אלוה כל העולם קונה שמים וארץ", דת שהולידה או לפחות רואה עצמה (והדתות הנולדות ממנה רואות עצמן כנולדות מתוכה) כבית גידולן של שתי דתות אוניברסליות

מובהקות, והאוניברסליזם הזה לא יכול היה לצמוח יש מאין, אלא הוא צמח גם מתוך היהדות – דת כזאת אינה יכולה, מוסרית, להיעצר על גבול הלאומיות ואינה יכולה לדרוש מן המצטרף אליה להמיר את לאומיותו, וזה אכן לא התקיים מעולם בשום דת אוניברסלית אחרת – הנצרות, האסלאם, או הבודהיזם. אחרת, כאילו אמרנו לאדם שאין הוא יכול לקבל את תורת ההכרה והמוסר של קאנט אלא אם ישבור את זהותו הלאומית ויהפוך לגרמני, או שאין אדם יכול להצטרף לתפיסה הרוחנית הבודהיסטית אלא אם יהפוך ליפני.

דווקא משום שהדת הזאת, בחלקים גדולים בה, מדברת במושגים אוניברסליים, אי-אפשר לדרוש מהמצטרפים אליה לשבור את זהותם הלאומית כדי להצטרף למשהו שהוא בבחינת בשורה רוחנית מובהקת; ולא רק לשבור את הלאומיות ולהצטרף אל הלאומיות היהודית, אלא גם להזדהות עם יהודים שאינם מאמינים באותה תורה. לכן התביעה לקבל עולה של לאומיות מסוימת כדי להצטרף לבשורה רוחנית ודתית שיש לה בהחלט משמעות ושאיופות אוניברסליות, תביעה כזו היא בלתי מוסרית ביסודה.

החלק השני של הפרדוקס הנוגע ללאומיות גם הוא פרובלמטי ביותר, כי על-פי טבע ומהות הלאומיות, אי-אפשר להתנות את השייכות אליה באמונה כלשהי או בקבלה של מערכת ערכים כלשהי. השייכות ללאומיות היא ללא תנאי, כשם שהשייכות למשפחה היא ללא תנאי. אמנם לכאורה טוב ונעים היה אם הלאומיות אליה היינו משתייכים הייתה כוללת רק את האנשים החושבים והמתנהגים כמונו. טוב ונעים היה לי, למשל, אם המסים שאני משלם, השירות הצבאי שאני משרת היו רק במסגרת קהילת האנשים המאמינים, חושבים ופועלים כמוני, כשם שהייתי שמח ומרוצה אם כל בני משפחתי היו חולקים את כל הערכים והאמונות שלי. אולם במציאות אין זה יכול להיות כך ואין זה מוסרי שכך יהיה. "היטלר אחי", כתב תומס מאן – אחד האויבים הגרמנים הגדולים והנחושים ביותר של הפיהרר הגרמני והנאציזם – ביודעו היטב שאם להיטלר היה בן, הוא, תומס מאן, וילדיו היו צריכים לכנוף אותו בלאומיותם ולדאוג לרווחתו ולחינוכו. על שייכות לאומית, כמו על שייכות משפחתית, לא מוטל שום תנאי, וגם את הבוגד בעמו אפשר להטיל לכלא או להוציא להורג, אבל לא לשלול את לאומיותו, כשם שבן רוצח אינו יכול להפסיק להיות בן למשפחתו.

הציונות, שהעמידה את מודל הבית השני כמודל השיבה המהפכנית שלה, לא התכוונה לגעת ולשנות את הפרדוקס הבסיסי הזה הנוגע לעצם מבנה הדי-אן-אי היהודי ולא לנסות לנתק את 'הקשר הגורדי' הזה בין דת ולאומיות ולא בין דת ומדינה. להפך; אם מנתקים את הקשר בין דת ולאומיות, פוחת הלחץ לפרק או למתן את הקשר בין דת ומדינה. צרכים קיומיים דחופים בהרבה עלו מהציונות.

הפחד והאימה מפני העימות ההולך ומתעצם בין היהודים לבין הלאומיות החילונית באירופה המזרחית והמרכזית, דחה כל דיון מעמיק יותר הן במהות הגולה הרצונית של היהודים והן בצורך המהפכני לתקן אותה.

אם לא תחסלו את הגולה, הגולה תחסל אתכם – הגדיר ז'בוטינסקי בתמציתיות ובמשפט אחד את כל דחיפותה של הציונות, ולכן מבלי להיכנס לעומקה של הבעיה היהודית, מיהרה הציונית לעשות כל שביכולתה כדי לנרמל את הקיום היהודי על-ידי יצירה של ריבונות יהודית עצמאית על כברת אדמה בארץ-ישראל. הדחיפות הקיומית של נורמליזציה עמדה ראשונה מעבר לכל בירור אחר, ולכן תקופת הבית הראשון, שבה אכן התקיימה הפרדה מסוימת בין הדת היהודית והלאומיות היהודית, ושבה בני ישראל שלא היו שייכים לדת ישראל ועבדו עבודה זרה נחשבו בכל זאת לבני העם היהודי אף כי היו מושא לתוכחה בפי הנביאים – תקופת בית ראשון לא יכלה אפוא לשמש מודל של חזון השיבה החדשה.

האם יש אפשרות היום להמשיך את המהפכה הציונית אל עבר חזון השיבה לתקופת התנ"ך עצמו? כלומר, אל המקום שבו היה מתח בין הדת והלאומיות, אבל בכל זאת הייתה היפרדות ולו גם חוקית בין שתייה? האם קיומו של הפרדוקס הזה, שלפי דעתי הוא בשורש העימות שיש לנו בתוכנו וגם עם סביבתנו הפוליטית-גאוגרפית – ניתן לטיפול חדש? זו שאלה נכבדה וקשה מאין כמוה. לכאורה, ניצנים של השיבה אל מודל הזהות של בית ראשון כבר נראים בימינו משני צדדי של הפרדוקס הזהותי הזה, שמעניק לנו גם את ייחודנו וגם את צרותינו. למשל, ב-150 השנים האחרונות התבססה באופן ברור בקרב רוב בני העם היהודי הלגיטימיות הגמורה של היהודי החילוני הממאן להאמין באלוהי ישראל ובתורתו. ויותר מכך, לאחרונה אנו מכירים במידה מסוימת בעולים נוצרים ממדינות חבר העמים, הנשבעים על הברית החדשה בטקסי השבעתם כחיילים, בעוד לאומיותם היהודית, ככל שינסו להיאבק נגדה, היא לאומיותם היחידה. יש גם הכרה, למשל, שהאמונה הבודהיסטית של צעירים יהודים ישראלים או יהודים אמריקנים אינה סותרת את יהדותם. מאידך גיסא, אנו רואים בגולה יהודים בני דת משה או מתגיירים למיניהם בנישואי תערובת, שיותר ויותר מאשרים שלאומיותם היחידה היא הלאומיות בת המקום – אמריקנית, קנדית או צרפתית – ואילו קשריהם אל הלאומיות היהודית נעשים רופפים יותר ויותר. מצחיק לומר שאם ליברמן היה נבחר לסגן-נשיא ארצות-הברית ואולי גם לנשיא ארצות-הברית, אפשר היה לומר עליו שלאומיותו היא גם יהודית. לאומיותו היחידה, למרות שהוא יהודי דתי, וכפי שלפעמים הוא מציג אותה, היא הלאומיות האמריקנית.

אלו הם רק ניצנים בודדים, ואין לדעת אם הם משרים מהלך חדש שיתפתח, או שהם יישארו כאפיזודה בהיסטוריה היהודית והישראלית, שבה הפתיל הכפול של זהות לאומית-דתית גם מתחזק והולך כל הזמן.

אינני יודע מה יגיד העתיד. הנורמליזציה של חלק מן היהודים השיגה את מטרתה בהקמתה של מדינה יהודית, ובכך בעצם נסתיימה הציונות, ומבחינה ציונית נותר רק 'חוק השבות', וכל מה שקשור לכך, כשריד לאופייה הציוני של המדינה. אגב, 'חוק השבות' קיים גם בעמים אחרים, למשל אצל הגרמנים וההונגרים, ובעתיד הוא יתקיים גם במדינה הפלסטינית שתקום, אני מקווה, במהרה.

אבל האם המהפכה הציונית הרדיקלית יותר, כפי שכמה מן הציונים תפסו אותה, רוצה וגם מסוגלת להשלים את עצמה עד תומה? כלומר, לרדת עד למעמקי ההיסטוריה היהודית בניסיון לתקן תיקון זהיר ומבוקר ואטי את מה שנקבע כשאיפה רבת-מכאובים ורבת-סתירות בהר סיני? אנחנו עם שכל הזמן מתמודד דמוגרפית עם סביבתו, הן בפזורה ובגולה והן בארץ-ישראל. אחד ממומחי הזעם הרבים המתהלכים בתוכנו הודיע שבימים אלו הסתיים יתרונם הדמוגרפי הדק והזעום של היהודים על פני הלא-יהודים בארץ-ישראל המערבית ומתחילה הספירה לאחור אל עבר נחיתותם הדמוגרפית של היהודים בארץ-ישראל המערבית, שתלך ותגדל עם השנים.

השחרור או הניתוק האטי בין הזהות הלאומית והזהות הדתית (ולא רק בין המדינה והדת, שזה נושא משני), ניתוק שישאיר את היהדות עבור יהודים רבים כמרכיב תרבותי ואמנותי חשוב בזהותם – אם כי הם עצמם עשויים להשתייך לדת אחרת, כשם שהקתוליות, למשל, היא מרכיב תרבותי ואסתטי חשוב בתודעתם של צרפתים מוסלמים או יהודים – ניתוק זה יכול גם להביא אלינו מצטרפים חדשים לשני אגפיה של הזהות היהודית הקלאסית. סבירה בעיני משיכה חדשה אל עבר דת יהודית נטולה או מופחתת לאומיות, אשר עקב כך יכולים להיפתח בה מקורות רוחניים חדשים, מיסטיים ומוסריים, מקורות מופשטים שאינם תלויים בזיקה לאומית ברורה. אלה עשויים למשוך אליה רבים מן הלא-יהודים, המחפשים היום מזון רוחני בעולם מערבי, טכנולוגי וגלובלי. מאידך גיסא, בישראל, דרך האזרחות הישראלית של מוסלמים ונוצרים, תיתכן פסיעה נוספת אל עבר הלאומיות היהודית ההיסטורית כפי שזה נעשה בכל עם אחר.

זה האתגר הגדול של המשך המהפכה הציונית, ואין זה רק אתגר קיומי לעתיד הרחוק, אלא גם השלמתם של התביעה והאתגר המוסריים, שעמדו בשורש הציונות, לתבוע מן היהודי לקיים את מלוא אחריותו לגבי כל מרכיבי המציאות היהודית. אם לאומיות, אז לאומיות ללא תנאי אמונתי כלשהו ופתוחה לכל

אמונה, כפי שראוי לכל לאומיות; ואם דת, אז דת הפתוחה לבני לאומים שונים. אינני תמים. תהליך של התחלת התרופפות הקשר בין הדת והלאומיות היהודיים הוא תהליך מסובך שאין כדוגמתו, ניתוח פנימי מורכב וקשה והרה-סכנות שייתקל בהתנגדות רבה, והוא צריך להיעשות באִטיות ובזהירות רבה כדי לא לשבור את לבת הזהות עצמה. אבל הוא יכול להביא ברכה גדולה ופתיחת אופקים חדשים כדרך שנעשה הדבר לפני 200 שנה עם הלגיטימיות היהודית שניתנה לאתאיזם של יהודים. לכן, גם אם מלאכה זאת תארך שנים רבות, ראוי להתחיל בה או לפחות להתחיל לחשוב עליה, ויפה שעה אחת קודם.

◆ **סלי מרידור:** חשוב מאוד לעגן את תכליתה הצייונית של מדינת ישראל ואת אופייה היהודי והדמוקרטי. לפני שאנסה לומר במה, אני רוצה לנסות להסביר למה. הסיבה מבחינתי היא בשני הקשרים – האחד חוקי והשני תודעתי.

אשר להיבט החוקי – בעיני, המדינה הזאת עומדת על שתי רגליים, אחת יהודית ואחת דמוקרטית; היא לא יכולה, ואסור לה, לעמוד על רגל אחת. ההתפתחות החוקית במדינה בשנים האחרונות, גם החקיקתית, גם הפרשנות המשפטית, האריכה וחיזקה, ואולי לטובה, את הרגל הדמוקרטית של המדינה על-ידי שני חוקי יסוד. במידה מסוימת, כך אני חש, יש סכנה שאם לא תחוזק במקביל הרגל היהודית, נמצא את עצמנו במצב שבו המהות היהודית של המדינה תתנוון.

אינני משפטן, אבל תחושתי זו, שהתחזקה בעקבות בג"ץ קעדאן, קיבלה משנה-תוקף כשקראתי את דבריו של השופט ברק בספרו: פרשנות במשפט,² שם ניסה ליישב את העימות, עם עצמו אני מניח, על-ידי העדפת גישה של השלמה והרמוניה בין שני המרכיבים של המדינה, ובמקביל הודה שייתכן מצב של עימות שמצריך הכרעה. במצב כזה, אמר השופט ברק, נחוץ המשפטן, ואני אומר בלשונו: "על כן, כאשר שופט ניצב בין ערכים של מדינת ישראל המתנגשים זה בזה, עליו לבחור מבין 'דו-ערכיות' זו אותם ערכים המקדמים ביותר את מטרתו של חוק היסוד – הגנה על כבוד האדם ועל חירותו."³ כלומר, המשפטן שבא לפרש, נדרש, לשיטתו, לחוק היסוד, ועל-ידי כך הוא מקדם את 'הרגל הדמוקרטית', אבל אין לו היום חוק יסוד שיעזור לו לפרש באופן שיבטיח את מהותה היהודית של המדינה. ברק מוסיף ואומר: "אכן שופט הניצב בפני ערכים של מדינת ישראל כמדינה יהודית, המתנגשים בערכיה כמדינה דמוקרטית, חייב לאזן, ובהיעדר הכוונה נורמטיבית, הוא יעשה כן לפי שיקול דעתו." הוא גם מוסיף ששיקול הדעת הוא לעתים סובייקטיבי ומשקף את תפיסת עולמו של השופט.

אנו ניצבים בפני אתגר – יכולתי להגיד סכנה – שמדינת ישראל, תהפוך ממדינה יהודית ודמוקרטית, למדינה של כל אזרחיה מייסודו של העם היהודי. את הסכנה

הזו יש למנוע באמצעות הכוונה נורמטיבית, באמצעות חוקי יסוד וחוקה, שיחזקו גם את המרכיב היהודי וגם את המרכיב הדמוקרטי של מדינת ישראל. אשר להיבט התודעתי – בעת האחרונה יש שחיקה בתודעת מהותה של המדינה וגם התקפה על אופייה, וחוקה אין לה רק תפקיד משפטי, אלא יש לה גם תפקיד תודעתי. היינו כולנו עדים להתפתחויות פוסט-ציוניות, אמנם שוליות אבל קולניות, אנחנו עדים לניסיונות של חברי כנסת ערביים לשנות את אופייה של המדינה באמצעות חקיקה, אנחנו עדים להחייאתה בצורה חריפה של התביעה לזכות השיבה על כל משמעויותיה לגבי עתידה של מדינת ישראל. אני מפנה לריאיון עם יאסר ערפאת ב"גרדיאן" מתאריך 30.4.2001, שבו הוא נשאל האם ברצונו 'לערב' (מלשון 'ערבי') את מדינת ישראל והוא משיב כלא מבין ורומז שישראל היא כבר מדינה ערבית, עם מיעוט דתי יהודי.⁴ באותו עניין של רוב ומיעוט, אני מסב את תשומת-לבכם לדבריו של ד"ר וואחיד עבד אל מאגיד, אינטלקטואל ערבי מצרי, ראש המכון ללימודים אסטרטגיים בקהיר, שכתב לאחרונה על השימוש בנשק הדמוגרפי כדי להפוך מחדש את פלסטין למדינה ערבית.⁵

מול הנסיבות וההתפתחויות האלה, גם מבית וגם מבחוץ, מוטב שנאמר מפורשות מה אנחנו, נמנע אשליות, נמנע ציפיות שווא וניצור בסיס מוסכם לקיום בכבוד של יהודים וערבים בארץ-ישראל ובמדינת ישראל. אני מנסה לחשוב מה יהיה בעוד עשר, עשרים או שלושים שנה, ומה חשוב להבטיח כדי לקיים את אופייה של המדינה.

ראשית, יש להגדיר בצורה ברורה את מהותה של ישראל כמדינה לאומית ואת הייעוד שלה. ישראל קמה כדי להבטיח את קיומו, שלומו, עתידו ושגשוגו של העם היהודי. היא לא קמה עבור "ישראלִיה", אלא היא קמה עבור העם היהודי. כשמדברים על מדינה יהודית, יש לזכור שהמונח Jewish State שנזכר בהחלטת החלוקה, מתפרש בתרגום לעברית גם כ'יהודית' וגם כ'של העם היהודי'. המונח 'יהודית' עוסק בתכנים ובסמלים, וחלק מהדברים כבר נאמרו כאן, ולא אחזור עליהם; לכן אני מבקש לציין שלושה מרכיבים המבטאים, לדעתי את היותה של המדינה, מדינתו של העם היהודי:

א. 'חוק השבות' נחקק מראש כחלק מן החוקה העתידית, אם תהיה כזאת. זכותו של כל יהודי לשוב הביתה. יותר מזה – 'חוק השבות' לא רק שמעצב את מהותה של המדינה, אלא את מהותם של היהודים במדינה שאליהם נוגע המשפט המיוחד הזה, שלפיו כל יהודי שנולד בארץ ייחשב לפי החוק כאילו עלה ארצה לפי 'חוק השבות'. כלומר, גם ילדים שנולדים היום בארץ נתפסים על-פי 'חוק השבות' כמי שעלו לארץ. צריך להגן על החוק הזה מפני כל מיני כיוונים,

גם יהודיים וגם לא-יהודיים.

ב. מרכיב שני עוסק בהשתתפות, במעורבות, בהשפעה של העם היהודי על מדינת ישראל, כי היא מדינתו והוא שואב ממנה את זהותו והיא קיימת עבורו. דברים ברוח זו מופיעים במגילת העצמאות, שבה העם היהודי נקרא להתגייס, להשתתף, לעמוד לצד וכדומה. הוא מופיע ב'חוק המעמד' שפותח במילים: "מדינת ישראל רואה עצמה כיצירת עם ישראל כולו".⁶ לעם יש תפקידים על-פי חוק המעמד ועל-פי האמנה⁷ הלא-כל-כך מוכרת, בין המדינה לבין ההסתדרות הציונית והסוכנות. במסגרת אותה אמנה מוענקת לעם (באמצעות הסוכנות), גם זכות שיתיעצו אתו בנושאי חקיקה מסוימים. ראוי לשקול מה התחומים ובאילו דרכים ראוי שהעם היהודי ישפיע בעתיד על עיצובה והתפתחותה של מדינת ישראל כמדינתו.

ג. המרכיב השלישי במשמעותה זו של המדינה כמדינת העם היהודי, הוא אחריותנו כלפי העם היהודי. בניגוד למרכיבים שיש להם היום גרעין חוקי – 'חוק השבות', 'חוק המעמד', חוק הדגל והסמל וכו', לאחריות של המדינה כלפי העם היהודי, אין בשלב זה בסיס חוקי. בהסתכלות צופה פני עתיד, כשרוב האנרגיה של העם היהודי מרוכזת במדינת ישראל, אינני רואה רק אותם שותפים במתרחש אצלנו, אלא גם אותנו אחראים להבטחת המשך קיומו של העם היהודי בתפוצות ואת זיקתו אלינו.

לסיום דברי אני מבקש לומר דברים שנוגעים לערבים ולמיעוטים אחרים בישראל. אני מתנגד לכל ניסיון חקיקה שיחזק רק את המרכיב היהודי של מדינת ישראל ללא חיזוק המרכיב הדמוקרטי של מדינת ישראל, כשם שאני סבור שאין להשאיר את המצב הקיים בעינו. אני גם מזדהה במידה רבה מאוד עם חלק מהדברים שאמר כאן סאלם ג'ובראן.

אשר למישור הפרט – המציאות הקיימת בישראל איננה יהודית ואיננה דמוקרטית במה שנוגע לזכויות הפרט של בני המיעוטים. יש מרחק גדול מדי בין ההלכה לבין המעשה. לשיפור מצבם של המיעוטים בישראל, כולל ההגנה החוקית עליהם, להבטחת שוויון הזדמנויות בפועל, יש לפעול במידת הצורך אפילו בעזרת אפליה מתקנת.

אשר למישור הלאומי-קהילתי – אי-אפשר להגדיר את מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי ולהתעלם מקיומו של מיעוט לאומי בתוך מדינת ישראל. כשם שהחוקה העתידית צריכה להגדיר את מהותה של המדינה כמדינת הלאום היהודי, עליה להכיר במעמד ובזכויות הנובעות מקיומו של מיעוט לאומי.

מדינת ישראל לא תהיה ולא ראוי שתהיה רק יהודית ולא דמוקרטית, או רק דמוקרטית ולא יהודית. הנוסחה היחידה בעיני לקיומה של מדינת ישראל היא

היותה מדינתו של העם היהודי, מדינה יהודית ודמוקרטית, שיש בה שוויון מלא לבני המיעוטים עם ההכרה במעמדם כמיעוט.

♦ **אביעזר רביצקי:** כאשר מדברים על חוקה בהסכמה, אין הכוונה שמישהו מהיושבים כאן ינסה לחולל מהפכה בזהות הקולקטיבית. הכוונה היא שניקה הצהרות קיימות, יסודות קיימים, אולי גם דברים שנאמרו בחוקי יסוד, נרחיב אותם, נתאים אותם לרגישויות של זמננו. לפיכך, כאשר ידידי א.ב. יהושע מנסה באמצעות הכותרת 'חוקה בהסכמה' לא רק לשנות דברים עמוקים במדינת ישראל, אלא לשנות את כל הציביליזציה היהודית בת 3,000 שנה, שלטוב או לרע היא ציביליזציה שחיברה חיבורים אורגניים בין היסוד הדתי ליסוד הלאומי – זה מעניין באופן תאורטי, אבל זה איננו הבסיס לחוקה בהסכמה. חוקה בהסכמה תיבנה על שלושה יסודות:

א. מגילת העצמאות.

ב. שני חוקי היסוד המדברים על מדינה יהודית ודמוקרטית ועל כבוד האדם וחירותו.

ג. הרגישויות החדשות כלפי ערביי ישראל שבעבר לא היו נחלת רובנו, מה גם שהדעת נותנת שכינונה של חוקה כזו יתרחש במקביל להקמתה של מדינה פלסטינית לצדנו.

לגבי מגילת העצמאות – מבחינת הצהרת היסודות, מגילת העצמאות נתפסה עם תקומתה של המדינה כהקדמה העקרונית לחוקה. היא תואמת את התפיסות של האבות והאימהות המייסדים, היא קושרת להיסטוריה הרחוקה, היא מנסה ליצור שוויון, ובשעתו, לפחות, היא הייתה מוסכמת על הכול – מחבר הכנסת וילנר וחבר הכנסת טובי ועד לחבר הכנסת הרב יצחק מאיר לוי מ'אגודת ישראל'. גם היום היא מקובלת משולמית אלוני ועד ישראל הראל, אם כי מתבקשים, כמובן, סיגולים עקב הרגישות שלא הייתה לרוב תושביה היהודים של ישראל כלפי הערבים לפני 50 שנה.

לטקסט הזה יש יתרון דווקא בגלל הכפילויות ולעתים העמימות והצורך בפרשנות. הטקסט הזה, בין מלכתחילה בין בדיעבד, נותן בית לקבוצות רבות ולאסכולות רבות, ואבהיר זאת בשתי דוגמאות:

ראשונה: כבר למקרא הכתוב "בארץ-ישראל קם העם היהודי," עולה תמיהה, מכיוון שעל-פי הזיכרון ההיסטורי של העם היהודי כפי שעוצב על-ידי מקורותיו הדתיים הקלאסיים, הוא לא קם בארץ-ישראל אלא הוא קם בדרך לארץ-ישראל. אלא שיש מי שמבינים 'קם' בהוראה של generated, ויש מי שמבינים 'קם' בהוראה של 'הילך' קוממיות'. עם המדרש הזה, כלומר שארץ-ישראל היא המקום שבו העם היהודי הלך לראשונה קוממיות, אסכולות

שונות יכולות לחיות.

שנייה: כאשר כתוב 'צור ישראל', אפשר לפרש זאת כהקדוש ברוך הוא, הגניוס הלאומי, או מושג גאולוגי גרידא. אני אומר זאת בשבח העניין, כי מכאן גם כפל פניו של הביטוי 'ביטחון בצור ישראל' - יש מי שעבורם 'ביטחון' הוא צה"ל וטנקים, ואחרים מפרשים 'ביטחון' כהשלכת היהב על הקדוש ברוך הוא ופעילות רוחנית.

למגילת העצמאות יש אפוא יתרון של עמימות, של דו-משמעות שיכולה לתת בית לקבוצות שונות באוכלוסייה, אם כי לא לכולן. לעתים היא אכן מבקשת מדרש, כפי שנעשה במסורת, וכך או אחרת היא הפכה כבר לטקסט בעל חשיבות קלאסית. אני חושב שהגאולוגיה של טקסטים פחות חשובה בהקשר זה מאשר כיצד הטקסט מהדהד בתודעה ובהוויה.

במה שנוגע ליסוד השני הנוגע לחוקה בהסכמה - את הערכים 'יהודית ודמוקרטית' או 'כבוד האדם וחירותו' אני רואה כמייצגי המתחים שבהווייתה של מדינה זו, הן מבחינת מדינת היהודים, הן מבחינת מדינת היהודים והערבים והן מבחינות אחרות.

אתחיל במה שהייתי רוצה (גם אם ידוע לי שדברי לא יתקבלו על כלל התושבים במדינת ישראל) ואחר כך אעבור למה שנראה לי שיכול או שראוי להתקבל על המכלול.

בניגוד לא.ב. יהושע, הייתי רוצה בהצהרת עקרונות ובהצהרת תרבות אשר מדגישה מאוד את המתחים, שאיננה מחפשת פתרונות דיכוטומיים של או-או ואינה חותרת להכריע בתוך מחלוקות היסטוריות עמוקות. הייתי רוצה מגילה שמדגישה את המתח בין עבר ועתיד, שרואה את תקומתה של המדינה כמרד נגד העבר וכהמשך של העבר. הייתי רוצה שיודגש המתח הקלאסי בתודעה היהודית ההיסטורית בין התפיסה של הארץ הזאת כארץ-קודש לבין תפיסתה כארץ-מולדת. ואל יהיה המתח הזה קל בעינינו, מכיוון שארץ-קודש וארץ-מולדת מזמינות למעשה התנהגויות כמעט הפוכות: ארץ-קודש מזמינה רתיעה, חרדה, "של נעליך מעל רגליך" אל מול הקודש; ארץ-מולדת מזמינה אינטימיות ותחושת בית.

הייתי רוצה שבהצהרת העקרונות של המדינה, שהיא בעיני בראש ובראשונה מדינת העם היהודי, הוויות כאלו יגיעו לידי מתיחות. הייתי רוצה שיהיה מתח בין התפיסה של 'עם סגולה' לעם נורמלי, בין 'עם עולם' שהוא מעבר להיסטוריה, לבין עם היסטורי, בין הרצון להמשיך את הקלאסי ובין המודרני.

אילו זו הצהרה שכולם משתכנעים בה, גם הייתי מבקש שייכנס אליה הדגש, לא הבלעדי, של המשפט העברי ברוח אותו חוק שאומר שכאשר יש לקונה, פונים אל

יסודות הצדק, החירות, המשפט והשלום של המשפט העברי. אישית, גם הייתי מאוד רוצה שייכתב שהמדינה הזאת היא לא רק ביטוי לכמיהות ההיסטוריות, אלא גם לכמיהות הדתיות של העם היהודי. כשאני אומר 'הכמיהות הדתיות', כוונתי ליותר מכמיהות היסטוריות, אבל זה ממעט שני דברים: זה איננו מדינת הלכה, וזה איננו מבטא מימוש משיחי. כשאני אומר 'איננו מבטא מימוש משיחי', אינני מתכוון שמישהו צריך לבטל את התקוות, אבל שהוא איננו מטיל על המדינה הזו את העומס של השלמות והטוטליות שהציפייה המשיחית מבטיחה לעם היהודי.

הובע כאן פקפוק לגבי האפשרות ליישב יחד חשיבה דתית מונותאיסטית איזושהי, יהודית או מוסלמית, עם דמוקרטיה, כי הדת, מעצם עמידתה בפני המוחלט, אינה יכולה להתיישב עם דמוקרטיה. על כך אני מבקש לומר: התפיסה הדתית המונותאיסטית, תהא אשר תהא, יכולה להוביל לשני כיוונים סותרים. היא יכולה אכן לבוא ולומר שמכיוון שהאלוהים הוא מוחלט, ואבסולוטי, וטוטלי, ושלם, והצו הדתי מורה ללכת בדרכיו, להידמות לו, אזי כל הגשמה בתחום האנושי ובתחום הפוליטי עוברת מיד למשמעות אבסולוטית, ושההגשמה שלי יכולה להיות בעלת משמעות רק אם היא שלמה וטוטלית ומוחלטת ומשיחית, שלום שלם וארץ שלמה ואמת שלמה. אבל היא יכולה בה-במידה להיות בדיוק הפוכה ולומר שרק האל הטרנסצנדנטי, שמעבר לעולם, הוא שלם ומוחלט וטוטלי, ושכל הגשמה אנושית, בין יהודית, בין לא-יהודית, בין מוסלמית ובין לא-מוסלמית, כל הכרת אמת, כל הגשמה פוליטית – מעצם היותה אנושית, היא חלקית, קטועה ופרגמנטרית. על-פי תפיסה שנייה זו, דווקא העמדה הדתית האבסולוטית מאפשרת קיטוע, חילוק, דמוקרטיה, אמת מפורזת, תפיסה פלורלית – של האמת המפוצלת בתוך עולם.

על-פי תפיסה זאת, נדרשת גם מקבוצת-הרוב במדינת ישראל הרבה מאוד יצירה מחשבתית פנימית, כולל מהקבוצה המחויבת להלכה, מהקבוצה האורתודוקסית, מכיוון שמדובר בעם שלאורך 1,900 שנה לא הייתה לו הווייה פוליטית ראלית, שבמידה רבה כל השאלות המדיניות, הפוליטיות והממלכתיות לא היו לו עניין של חווייה ממשית נוכחת אלא התמקדו בזיכרון ההיסטורי של העבר, בתקוות הגאולה לעתיד, ובהווה של העמים – לא של היהודים. למה הדבר דומה? אם היית רוצה להקים היום את מוסד המשפחה היהודית מחדש אחרי 2,500 שנה של "גלות" ממוסד זה, והיית שואל את הרב או את הפרופסור למחשבת ישראל מהו הדגם למשפחה יהודית – היה צריך לומר לך, ביגמיה. אם לא כמו שלמה מלכנו, אלף נשים, לפחות כמו יעקב אבינו עם ארבע נשים. אלא מה, שלא הייתה גלות במוסד המשפחה, והייתה ספרות שאלות ותשובות, ואף

רב לא יעלה בדעתו להציע זאת היום.

לא כך כאשר מדובר במדינה. מכיוון שהיה קיטוע ומכיוון שספרות השאלות והתשובות החיה והדינמית לא עסקה בכך, כאשר מתבקשים לענות על שאלה מיידית לגבי המשטר הפוליטי היהודי, נקלעים מיד לסכנה של פונדמנטליזם.

היות שזו איננה החוקה הפרטית שלי, זו אמורה להיות חוקה בהסכמה; היות שאני יודע שהחוקה לא תוכל להיות על-פי ההצעות של א.ב. יהושע, אולי גם לא על-פי ההצעות של סאלם ג'ובראן, אנסה להבהיר כיצד אני סבור שיש להתייחס לנושא. אני חושב שכאשר חוק היסוד של מדינה יהודית ודמוקרטית התקבל בכנסת, הוא ביטא שלושה מתחים. ראשית, הוא ביטא את המתח בין הזיכרון ההיסטורי והמסורת היהודית, שבעיקרה היא דתית, לבין המסורת הדמוקרטית המערבית החילונית, כולל הליברלית. שנית, הוא מבטא את המתח שבין 'מדינת העם היהודי' לבין 'מדינת כל אזרחיה'. שלישי, הוא מבטא את המתח הפנים-יהודי לגבי דרכי ההכרעה במחלוקות פנים-יהודיות או אולי פנים-תרבויות אחרות.

לגבי המתח הראשון, אני מבקש לומר שיש לקיים אותו. אני מציע שההקדמה לחוקה לא תעשה רדוקציה לא של 'יהודית' ל'דמוקרטית' ולא של 'דמוקרטית' ל'יהודית', כי אנחנו הרי יודעים שמשני הצדדים של המתרס יש מי שניסה לומר: מהי 'יהודית', אם לא אותם ערכים יהודים שנתקבלו בתרבות האוניברסלית; ומהצד השני: מהי 'דמוקרטית', אם לא חייהן של קהילות ישראל בימי הביניים; אני חושב שעלינו להשאיר את המתח ולדעת שאנחנו נמצאים כאן בקיטוב שמזמין מפעל של סינתזה לדורות. נדרשת כאן יצירה. זו אחת הסיבות בגללן אני מעדיף 'אמנה חברתית' על פני 'חוקה בהסכמה'.

יש יסודות דמוקרטיים במסורת היהודית, בוודאי שיש יסודות מקובלים על היהדות או על האסלאם במסורת המערבית, אבל נדרש כאן מפעל של סינתזה תרבותית לדורות. לא הייתי רוצה שדורי שלי ינעל את הדיון, יחתום את היצירה, יסגור את הוויכוח, ישלים את הסינתזה. הקדשנו הרבה מאוד מאמץ כדי להציע הצעות יוצרות בנושא הזה, אבל נדמה לי שאנחנו רק בראשית הדרך.

בנוגע לצד של 'יהודית', חשוב לי מאוד להדגיש שחלק חשוב מזה מצוי ברובד של השפה, אפילו של הרטוריקה. כאשר ארגון 'בצלם' רצה לדבר אל אזרחי המדינה הזאת, הוא בחר ביטוי מקראי ותלמודי - 'בצלם', שמהדהד זיכרון היסטורי ומעמקים דתיים גם לגבי מי שאיננו דתי, והוא עשה מעשה לא רק מפוכח אלא נכון. כאשר סאלם ג'ובראן אומר שמה שיהיה כאן הוא מבחן למצפון היהודי, הוא מדבר אליי, הוא מדבר אל אוזני עם הרבה מאוד רגישות, והייתי רוצה שגם הוא וגם אני נדבר כך. כאשר אני מדבר על היחס של הרוב היהודי במדינה

הזאת אל המיעוטים, אני רוצה שהמבוא לחוקה יציין את הזיכרון ההיסטורי של היהודים כמיעוט ומה זה מחייב אותנו כיום מבחינה היסטורית, מוסרית, ומבחינת גמ דתית. כלומר, יש גם שאלה של השפה, של רטוריקה, מכיוון ששפה ורטוריקה בנויות על אסוציאציות. הייתי רוצה שלשפה יהיה משא היסטורי הרבה יותר רחוק, והרבה יותר טעון. אף שהמוסר הוא אוניברסלי, השפה שבה הוא מתבטא בכל תרבות היא שונה, וראוי שהיא תהדהד כך.

המתח השני שנתבקשנו לדבר עליו בנוגע למדינה יהודית ודמוקרטית, הוא המתח בין 'מדינת העם היהודי' אל מול 'מדינת כל אזרחיה' או מדינה רב-לאומית או רב-תרבותית. אני סבור שיש מתח, אבל אין סתירה. לדעתי, אותה מדינה עצמה יכולה להיות גם מדינת כל היהודים, כולל היהודים שאינם ישראלים, וגם מדינת כל הישראלים, כולל הישראלים שאינם יהודים. אקדים ואומר שכל חוק שיש בו אפליה בין האזרחים, אני פוסל אותו מראש. גם חוק שאיננו מודע לאפליה שבו בין אזרחי המדינה, גם אותו אני פוסל מראש. ידועים לי הקשיים ש'חוק השבות' מעמיד. אבל זה ממהותו של כל חוק הגירה. אין חוק הגירה שאינו מפלה. חוק הגירה מפלה מעצם קיומו, מכיוון שאילולא כן מיליארדי אנשים היו התושבים הפוטנציאליים של מדינה זו. 'חוק השבות' נגזר ממה שאמרתי לגבי 'מדינת העם היהודי'. מטבע הדברים, כל עוד מדינת ישראל היא מדינת-רוב יהודית, היא תעודד את הזיכרון ההיסטורי של הרוב יותר מאשר את הזיכרון ההיסטורי של המיעוט. אם בעתיד – מבחינתי חס ושלום, אבל אני צריך להביא בחשבון אפשרות כזו – העם היהודי יהיה כאן מיעוט, ממילא יקרה ההפך, לצערי. לכן מדובר בחיוניותו של העם היהודי, כלומר ביכולתו לקיים את עצמו כחברת-רוב בארצו ומדינתו.

ההיבט השלישי של מדינה יהודית ודמוקרטית הוא שבתוך המחלוקות הפנים-יהודיות, כמו במחלוקות הפנים-ערביות או הפנים-פלסטיניות או הפנים-מוסלמיות, נכריע רק באמצעים דמוקרטיים. לאמור, אפשר להכריע בחרבות ואקדחים, ואפשר להכריע באמצעות מילים וקלפיות, ואנחנו מקבלים על עצמנו להכריע אך ורק במילים וקלפיות.

לסיכום: אני סבור שמדינת ישראל של היום, להבדיל מחלומם של חלק ממייסדיה, איננה מייצגת הכרעה בוויכוחים היסטוריים קלאסיים, אלא היא במידה רבה זירת הוויכוח על הזהות – על הזהות הישראלית, על הזהות היהודית ואולי גם על הזהות הפלסטינית. לכן אין עלינו לנעול הכל בחוקה, אלא להשאיר פתחים לדורות, מכיוון שאותה מדינה שחלק ממייסדיה ביקשו ליצור בה את האדם החדש או את היהודי החדש או את הישראלי החדש, היא היום זירת הוויכוח על הזהות. אני אינני מצטער על כך, אבל גם מי שמצטער על כך, חייב

להכיר בעובדה עצמה.

אני מבקש אפוא להמשיך את התהליך, את הסינתזה של 'יהודית ודמוקרטית' ו'יהודית ואזרחית', וגם שהמפגש בין התרבויות והעמים השונים הנערך כאן הוא מפגש שיערך לאורך דורות ולא יינעל על-ידי חבריי.

♦ **סמי סמוחה:** במקביל להצגת תפיסותיה של התנועה האסלאמית בישראל, אביא גם עובדות אחדות על המוסלמים בישראל:

כשליש מהמוסלמים בארץ מגדירים את עצמם דתיים מאוד או דתיים, כלומר – בשיעור הגדול פי שניים מאשר שיעור הדתיים והחרדים היהודיים בארץ. מקרב המוסלמים בישראל, בין 25% ל-30% תומכים בתנועה האסלאמית. כתומכים נחשבים ערבים שהגדירו את עצמם בתור חברים, פעילים, או אוהדים של התנועה האסלאמית. מי שהגדיר את עצמו בתור נייטרלי או מתנגד נחשב כלא-תומך. בסקר 2001 גילינו שההתנגדות לתנועה האסלאמית אצל מוסלמים, נוצרים ודרוזים ירדה בצורה משמעותית. בראשיתה, היוותה התנועה האסלאמית איום, אך במרוצת השנים למדו הערבים מעדות דתיות שונות להכירה ולחיות אתה. קיים הבדל גדול בין מוסלמי דתי מסורתי לבין מוסלמי ששייך לתנועה האסלאמית או שתומך בה; זה בדיוק ההבדל בין דת מסורתית לדת פונדמנטליסטית. פונדמנטליזם הוא תופעה פוליטית מודרנית, המבוסס על אקטיביזם ועל הרעיון שהיחיד מסוגל לחולל מהפכה ולהגשים חזון משיחי. התנועה האסלאמית בישראל היא תנועת-בת של התנועות האסלאמיות בעולם הערבי, אך מייחדים אותה שני דברים:

א. הלאומיות הפלסטינית והדת האסלאמית חיות בכפיפה אחת בתנועה האסלאמית בישראל. חברי התנועה אינם רואים סתירה מהותית בין לאומיות ואסלאם. לתנועה האסלאמית יש נציגים ב'ועדת המעקב העליונה' של הערבים בישראל והיא משתתפת במאבק האזרחי והלאומי של הערבים בישראל.

ב. התנועה האסלאמית בישראל היא תנועה ישראלית. היא בעלת ממד ישראלי מובהק כמו לכל הערבים בישראל. חברי התנועה האסלאמית גם אימצו להם את האסטרטגיה של מאבק דמוקרטי בתוך המדינה המקובלת על המיעוט הערבי בכללותו. הם לא נוקטים שיטות של פונדמנטליזם, טרור ואלמות, אלא פועלים בהתחשב באילוצי המציאות הישראלית של מרות החוק והסדר, ובתוכה הם מנצלים את הדמוקרטיה ככל האפשר. למרות שמבחינה אידאולוגית הם שוללים את הדמוקרטיה, הם פועלים בתוכה לטובתם. המשטר בישראל לא מונע מהם להקים קהילה אסלאמית ואינו רודף אותם כפי שקורה לא אחת במדינות הלא-דמוקרטיות הערביות. המסגרת הדמוקרטית הישראלית שהמוסלמים בישראל נמצאים בה מאפשרת להם למעשה להקים סקטור

מוסלמי נפרד בניהולם ובשליטתם, כל עוד אינם מתנגשים בחוק. התנועה האסלאמית שוללת באופן מוחלט את הלגיטימיות של מדינה יהודית דמוקרטית או לא-דמוקרטית. היא רואה בפלסטיין מהים עד הנהר אדמת ואקף, והיות שאדמת ואקף היא אדמה ששוחררה על-ידי האסלאם במאה ה-7, השלטון בה צריך להיות מוסלמי. עליי להדגיש שהתנועה האסלאמית היום מפוצלת בין זרם צפוני וזרם דרומי. הזרם הצפוני הוא דומיננטי.

התפיסה האסלאמית כוללת את עקרון הג'יהאד. למושג 'ג'יהאד' ניתנו אינספור פרשנויות באסלאם. אחד הפירושים לג'יהאד הוא תיקון החברה, תרומת כסף, או פעילות למען החברה. משמעות נוספת של ג'יהאד היא שמותר להשתמש בכל האמצעים כולל אלימות להבאת הגאולה ולכינון חברה אסלאמית.

בסקר שערכנו אני וד"ר אסעד גאנם ב-1995 בקרב חברי התנועה האסלאמית הישראלית שאילנו הרבה שאלות לגבי מחויבותו של היחיד להשתמש בכוח או באלימות להפצת האסלאם בעולם, להקמת מדינה מוסלמית בארץ ולשיפור מעמדם של הערבים בישראל. ככל שהשאלה נוסחה בצורה קונקרטית יותר, כך מצאנו שהתמיכה באלימות יורדת. כשמדובר בשימוש בכוח להפצת האסלאם בעולם – הרוב היה בעד, אך כשמדובר מפורשות על שימוש באמצעי אלימות נגד מדינת ישראל, התמיכה פחתה; אלא שהירידה היתה ל-14% ולא ל-0%. יש אפוא מיעוט לא-מבוטל מקרב תומכי התנועה האסלאמית בישראל שנותן הכשר לאלימות.

איך תתייחס התנועה האסלאמית לעניין החוקה? אם נניח שערביי ישראל לא ישתפו פעולה בכינון חוקה שתתבסס על העיקרון של מדינה יהודית ודמוקרטית, על אחת כמה וכמה שהתנועה האסלאמית (ובוודאי הזרם הצפוני שלה) תחרים את המשחק כי שיתוף פעולה מצד מנהיגי התנועה בעניין זה חורג מכללי השיח הפוליטי והאידיאולוגי שלהם. לכן אין להתפלא על כך שהשייח' נימר דארויש, מנהיג הפלג הדרומי המתון של התנועה האסלאמית, בחר לא להשתתף בדיוני המועצה הציבורית ל'חוקה בהסכמה'.

בהנחה שהציבור הערבי לא יצא במאבק נמרץ ולא יתקומם נגד חוקה שעקרון היסוד שלה הוא מדינה יהודית ודמוקרטית, יש לשער שגם התנועה האסלאמית תנהג כך, כי עבורה חוקה כזו אינה רלוונטית. היא תראה בחוקה הוכחה נוספת שישיראל היא מדינה גזענית שאסור לתת לה לגיטימציה. התנועה האסלאמית התפלגה בשנת 1996 על השאלה אם היא צריכה להשתתף בבחירות לכנסת. המתנגדים טענו שיש להמשיך ולהחרים את הכנסת כדי לא לתת הכשר למדינה יהודית. עם זאת, יש לצפות שהתנועה האסלאמית גם לא תצא חוצץ נגד כינון חוקה לישראל כי מה שמעניין אותה הוא בניית חברה מוסלמית נפרדת, משהו

רחב יותר מאשר הסקטור החרדי שש"ס בונה. כל עוד מדינת ישראל לא תעכב בעד התנועה האסלאמית לבצע את פרויקט החברה המוסלמית הנפרדת, הן לא יתנגשו ולא יתעמתו.

♦ **מרדכי קרליץ:** יש לשים לב להבדל שאינו בהכרח רק סמנטי, לפיו במדינות אירופה, בכל מדינה יש לאום אחר – הארץ, העם והשפה הם דבר אחד. לדוגמה: צרפת, צרפתים, צרפתית.

אצלנו משתמשים במונחים אחרים ושונים – מדינה – ישראל, שפה – עברית, עם – יהודי. במקורות שלנו יש שימושים הפוכים למינוחים כאמור לעיל. לדוגמה: יונה הנביא אומר "עברי אנוכי", והוא מתכוון לכך שהינו משתייך לעם היהודי. השפה מכונה לעיתים יהודית, לדוגמה: אליקים אמר לרבשקה 'אל תדבר עמנו יהודית' (מלכים ב י"ח, כ"ו). ויש לנו גם את המונח 'ישראל' כרכיב דתי, למשל במונח 'תורת ישראל'. לכן אין לצפות כי לערבי יהיה קל יותר עם המילה 'ישראל' מאשר עם 'יהודי'.

כיום כאשר אנו משתמשים במילה 'ישראלי' אנו מנסים לברוח מהחלק הדתי שביהודי אבל זה איננו נכון שכן זו אותה גברת בשינוי אדרת, המדובר במונחים מקבילים.

בין אם נעגן במבוא של החוקה או במקום אחר בחוקה, את ערכי היהדות כאמור, בכל מקרה חייבים לנקוט בדרך של איזונים, שאם לא כן יהיו עיוותים. נכון ליישם את הדרך בה הלכה ארה"ב בעניין זה. שם החליטו בשעתו, שכל עוד לא הוחלט על כל הנושאים כמכלול אחד שום דבר אינו תופס. במדינת ישראל, או שנקבע כמה חוקי יסוד בו-זמנית שיתנו את התמונה בכללותה, או שניצור איזונים במבוא לחוקה כאמור. אם כך נעשה ונראה בכך אבן דרך מנחה, הרי שיהיה קל יותר אחר-כך להתייחס לכל חוק יסוד לכשעצמו.

יש לבנות את החוקה ולהבהיר נקודה זו כבר במבוא לחוקה, באופן כזה שיהיה ברור שערכי יהדות (גם במובן הדתי) לרבות נישואין וגירושין, ככל שהם נוגעים להיבטים ציבוריים והאיזונים הדרושים ליהדות במה שאנו מכנים פרהסיה מחד ולזכויות האדם מאידך, יהיו אך ורק בידי הכנסת ולא בידי בית המשפט. לא יעלה על הדעת שבנושאים הנ"ל יוכל בית המשפט לבדוקם ולהגיע לתוצאה שמה שנקבע על-ידי הכנסת אינו חוקתי או נוגד את החוקה, ולפיכך בטל.

♦ **מוחמד ברכה:** את דברי אעמיד בצורת כותרות – מעין שאלות, שהתשובה להן גלומה בתוך השאלה.

שאלה ראשונה: האם המדינה היום בשלה לחוקק חוקה? וכונתי לחוקה עם ערכים אוניברסליים, ערכים דמוקרטיים, אפילו מה שיכול להיגזר מההגדרה של 'יהודית ודמוקרטית'. האם במציאות הקיימת המדינה מסוגלת לחוקק

חוקה דמוקרטית? בדמוקרטיה, כוונתי לכמה וכמה היבטים: היבט המתחים הלאומיים בין יהודים וערבים, היבט המתחים בין חילוניים וחרדים, ההיבט החברתי-כלכלי, המתח בין העושר והעוני והאם 'כלכלת השוק' היא שתהיה אבן היסוד החברתית של החוקה החדשה. בדרך כלל נתפסים למתחים בעלי אופי פוליטי, לאומי, או תרבותי, ולא מתייחסים למתח החברתי, שלדעתי טמון בו הפוטנציאל הגבוה ביותר להתפוצצות, במיוחד אם מביאים בחשבון שהפער בין העושר והעוני כיום בישראל הוא מהגבוהים בעולם. הממסד הפוליטי והממסד הערכי בישראל כיום אין בהם ולו גם תנאי יסוד לחקיקת חוקה על בסיס דמוקרטי. לכן הכותרת של הכינוס הזה, 'חוקה בהסכמה', היא מאוד משמעותית, ועם זאת אני תוהה אם ההסכמה הזאת לא תפסח על הערבים. יכוננו חוקה ללא השתתפותם של הערבים, והערבים יתייחסו אליה כאל עוד צרה-צרותה שנפלה עליהם, עוד חוליה במנגנון האפליה שהם מכירים. עצם הדיון הוא חשוב, וכך גם עצם הקביעה שחוקה בהסכמה היא משמעותית, אבל צריך לזכור שחוקה בהסכמה פירושה שאכן יש זכות-וטו ליהדות הלאומית, יש זכות-וטו ליהדות החרדית, אבל יש גם זכות-וטו לערבים, למזרחיים, יש אולי זכות-וטו לממסד האקדמי, לרשות השופטת ועוד ועוד. יש לעשות את כל המאמצים בכיוון זה, אלא שאינני רואה פתרון קרוב, לפחות לא על-פי מצב העניינים היום.

שאלה שנייה: האם רב-תרבותיות פירושה קביעת עמדה ערכית או צילום מצב? יש תרבות אחת בקרב היהודים? יש תרבות אחת בקרב הערבים? במילים אחרות, למה רב-תרבותיות נתפסת בעיני הממסד כקריאת תיגר על יהדותה של המדינה? לפני שנתיים הגשתי הצעת חוק תחת הכותרת 'חוק יסוד: שוויון אוכלוסייה ערבית בישראל'. בין השאר כתבתי שהשוויון הוא על בסיס ערכי של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית ורב-תרבותית. מר צבי ענבר, שהיה היועץ המשפטי של הכנסת, המליץ לכנסת לפסול את הצעת החוק כי היא סותרת את חוק היסוד של מדינה יהודית ודמוקרטית.

רב-תרבותיות היא צילום מצב. כך או אחרת המדינה היא רב-תרבותית, כמו כל חברה וכמו כל מדינה. אם יש במדינה רק תרבות אחת הגמונית כפויה, כנראה שהיא איננה דמוקרטית.

השאלה הנוספת שאני רוצה להעלות נוגעת לקשר שבין חובות אזרח וזכויות אזרח. קיימת פה תפיסה כוללת, תפיסה הגמונית, שמשתדלת להתנות את הזכויות, את האזרחות, בחובות. לדעתי, אין שום הצדקה, לא מוסרית, לא פוליטית, לא אנושית, לא אדמיניסטרטיבית, לגישה כזו. בתוקף היותך אזרח, אתה זכאי לכל הזכויות שזכאי להן אזרח. לכן בכל חברה דמוקרטית הזכויות

הן מוחלטות. לעומת זאת, החובות הן יחסיות: החובה לשלם מס הכנסה היא לפי יכולתך; חובות שנגזרות מהחוק הן פונקציה של מצב פיזי, של מצב חברתי, של מצב כלכלי, של יכולת אישית, של מצפון. כך צריכה להיראות מדינה דמוקרטית, ואילו ההתניה אצלנו של זכויות בחובות באה להצדיק את דחיקת האזרחים הערבים מחוץ לקונסנזוס ומחוץ ללגיטימציה.

מושג נוסף שראוי לבדוק הוא הנאמנות למדינה. סאלם ג'ובראן אמר שהוא מצפה שהמדינה תהיה נאמנה לו. הדרישה של נאמנות למדינה תחת קיומה של מערכת חוקים, כולל סדר הדין הפלילי שמעניש אנשים על אי-קיום חוקים או על אי-קיום חובות שנגזרות מהיותך אזרח, וכאשר קולקטיב של אזרחים נדרש באופן אוטומטי להצהיר על נאמנות – בדרישה הזו אנחנו קובעים עיקרון פשיסטי פשוטו כמשמעו; לפי העיקרון הזה, המדינה היא ערך וחובת הסגידה והנאמנות למדינה היא ערך. דרישה כזאת היא בניגוד לדמוקרטיה.

נושא נוסף שברצוני להתייחס אליו הוא זה: מה מותר לעשות כדי לשמור על יהדותה של המדינה? נניח שכל הכלים האחרים לא יועילו להבטחת יהדותה של המדינה – האם טרנספר יהיה אז לגיטימי או לא? חשיבה כזאת מקעקעת כל דיבור על דמוקרטיה.

אשר ליהדותה של המדינה – האם מדינה יכולה להיות יהודית כשאחד מכל חמישה אזרחים בה איננו יהודי? היא יכולה לבטא זכות הגדרה עצמית של היהודים, אבל היא כשלעצמה אינה יכולה להיות יהודית בהגדרתה.

ומה בנוגע להצעתו של חבר הכנסת משה ארנס להעניק זכות הצבעה לבעלי אזרחות ישראלית שאינם מתגוררים בישראל (ובהתחלה דובר לא רק על נציגים בשליחות דיפלומטית וכו')? כדי לשמור על הרוב היהודי או על מהותה היהודית של המדינה, האם לגיטימי שבתוקף 'חוק השבות' תהיה ליהודים באשר הם זכות הצבעה? האם יעלה על הדעת שתושביה הקבועים של המדינה אינם אזרחיה ושאזרחיה אינם תושביה הקבועים?

♦ **זן מרידור:** ארץ-ישראל שייכת לעם ישראל, זה אינו תנאי מספיק לציונות. הציונות קבעה שלא נשלוט בארץ-ישראל, למרות שהיא שלנו אלא כאשר נהיה בה רוב. אם התנועה הציונית היא תנועה דמוגרפית דמוקרטית שדרשה שהשלטון יהיה על-ידי רוב, הדרישה לרוב יהודי בארץ-ישראל נובעת רק מדבר אחד, מהנחה בסיסית של שוויון כל המצביעים, כל התושבים, שאם לא כן אפשר היה לשלוט על-ידי משטר דרום-אפריקאי של פעם.

עניין הרוב הוא היסודי בעיני. בלעדיו אין ציונות. זה תנאי בל יעבור. אם אין רוב יהודי, זאת איננה מדינה יהודית, זה כישלון הציונות. לכן ברגע שהגענו למדינה שיש בה רוב יהודי, עשינו מהפכה אדירה בהיסטוריה היהודית. עכשיו, משקמה

המדינה, חלק מדרכי המאבק שהצליח אינן רלוונטיות עוד. חלק מן האתוסים צריכים להשתנות בגלל ניצחונה של הציונות.

למשל: חלק מהמאבק של הציונות, המאבק בין הציבורים הערבי והיהודי, היה על שוק העבודה. היה אתוס של 'עבודה עברית'. האם יסכים מישהו היום, במדינת ישראל הדמוקרטית, שנגיד לאדם: לא תקבל עבודה כי אתה ערבי? חלק מהמאבק היה על קרקעות, האתוס של 'גאולת הקרקע'. בין היתר קמה לשם כך הקרן הקיימת. האם מישהו יסכים היום, במדינתנו הדמוקרטית לומר לאדם: לא תוכל לרכוש קרקע כי אתה ערבי? קרקעות המדינה, ככל נכסי המדינה "שייכות" לכל אזרחיה.

לא כולנו הפנמנו שהמעבר למדינה, שהוא ניצחון הציונות, משמעו גם החובות המוטלות על מדינה. זאת אומרת, איננו עוד קהילה יהודית עם כללים וולונטריים. אנחנו חיים במדינה שחלק מאזרחיה אינם יהודים, ובזה מבחננו – לא רק מבחננו הדמוקרטי, אלא גם מבחננו היהודי הגדול. לפי התנהגותנו עכשיו בעניין זה יסתבר, אם כשלחמנו על זכויות אדם בגולה במשך הדורות, לחמנו מתוך הגינות או משיקולי תועלתנות. האם עכשיו, כשהרוב בידינו אנחנו נוהגים במיעוט כפי שדרשנו שינהגו בנו, כשהיינו מיעוט? דווקא ההיבט הזה הוא היבט מרכזי גם בקביעת החוקה.

בשאלת המבוא לחוקה, השאלה שאנו דנים בה היום, הייתי רוצה להביא דברים מפי אומרם, ואקרא קטע קצר מעדות שנתן זאב ז'בוטינסקי בפברואר 1937 בפני ועדת פיל. את עדותו התחיל בהגדרות. הוא דיבר על מדינה יהודית (כזכור, בשנים ההן התנגד בן-גוריון למדינה יהודית), הסביר את המילה 'מדינה' ואחר כך את הביטוי 'המדינה היהודית'. אחרי שהסביר מה זו מדינה, הוא אומר: "שנית, כשאדבר על 'מדינה יהודית', רצוני להוסיף על המעמד של 'מדינה' הוראה 'לאומית'. וכוונתי היא כך: אינני חושב לרצוי שחוקה של איזו מדינה שהיא תכיל סעיפים מיוחדים, שיבטיחו במפורש את אופיה ה'לאומי'. סבור אני שככל שימעיטו בסעיפים כאלה, כן יוטב לחוקה. הדרך הטובה ביותר, והיא דרך הטבע, היא שאופיה ה'לאומי' של מדינה יהא מובטח בפועל על ידי מציאותו של רוב מסוים: אם הרוב הוא אנגלי, הרי המדינה היא אנגלית, ואין היא זקוקה לשום ערובות מיוחדות."

אני מביא את הדברים כדי לתאר השתלשלות היסטורית, כדי להראות שהמאבק על המדינה היה עיקר המאבק הציוני, בוודאי בעשרות השנים שקדמו ל-1948. אנשים בעלי חזון הבינו אז שהמדינה היא שיא העניין, שחשיבותה עצומה; אבל כשנגיע למדינה, עולה השאלה איזו מדינה אנחנו רוצים. יש גישות שונות בכל עם ואני בכוונה מביא את הדברים בשם אומרם לא רק כי בכך אני מאמין אלא כי

ייתכן שיש אנשים, ששמו של זאב ז'בוטינסקי שאמר את הדברים האלה יגרום להם לחשוב פעמיים.

המבוא הנחוץ לנו הוא מינימלי. למבוא יש היבט אחד דקלרטיבי מאוד והיבט שני שהוא קו-מנחה פרשני למה שכתוב בחוקה או בחוקים השונים של המדינה. זאת ולא עוד. במבוא עלינו לומר את המינימום ההכרחי. יכול להיות פרק היסטורי קצר. יש לאזכר את מגילת העצמאות, לפחות את עקרונותיה או את ליבתה. אלה עקרונות מדינתו הדמוקרטית של העם היהודי. עיקר תכליתה של החוקה איננה להגן על הרוב, על בעלי הכוח, אלא על היחיד, על המיעוטים (לא רק מיעוט לאומי) מפני כוח הרוב.

עלינו גם להקפיד שבעניינים העיקריים לא יכריעו אלא אזרחי המדינה, יהודים ושאינם יהודים. כל יהודי מוזמן לעלות ולהתאזרח, אבל לא יהיו שום פעולות כנגד האשיות הדמוקרטיות היסודיות ביותר הללו, כי זוהי בדיוק משמעותה של הציונות – המעבר מקהילה למדינה לגבי כל האזרחים שנמצאים בתוכה.

♦ **חיים צדוק:** העניין הספציפי העומד על הפרק הוא המבוא לחוקה. את הזמן שהוקצב לי אנצל כדי להוריד את הפרורם הזה מאיגרא רמא של דיון עיוני אידאולוגי על מהות המדינה, על זהות המדינה, על הערכים שלה, אל בירא עמיקתא של המציאות הפוליטית. הדרך הטובה ביותר להביא לכך שלא תהיה חוקה בעשרות השנים הבאות היא לנסות היום לכתוב חוקה – חוקה מושלמת, חוקה משופרת, חוקה טובה ככל האפשר. אם נלך בדרך זאת, גם נכדי וניניי לא יזכו לחוקה בישראל. הדרך היחידה המעשית להגיע לחוקה – וגם בזה אין ודאות – היא לדבוק מה שקוראים 'החלטת הררי'. כלומר, לא לשאוף למשהו מושלם, אלא לקחת את מערכת חוקי היסוד הקיימת, להשלים אותה בדברים הכרחיים, כמו למשל בחוקי יסוד נוספים של זכויות האדם. 1992 הייתה מבחינה זו שנת חסד; מאז ועד היום מנסים להשלים את חוקי היסוד האלה ולא מצליחים מסיבות של מציאות פוליטית. אחר כך צריך למצוא מנגנון לכינוס כל חוקי היסוד האלה ולהפיכתם לחוקה בלי שיפורים, בלי תוספות, בלי גריעות. גם אם תהיה זו חוקה בלתי-מושלמת, היא טובה בעיני ממדינה בלי חוקה ובלי חוקי יסוד המעוגנים בחוקה.

כתיבת מבוא לחוקה היא דרך זרועה מוקשים מפני שבמבוא מתמקדים כל השערים וכל המחלוקות העמוקות בישראל. כך אנו רוצים לקדם גיבוש חוקה? ראשית, יכולה להיות חוקה בלי מבוא, ובעצם יש לנו מבוא וזאת מגילת העצמאות. אפשר לקחת את כולה ולהעתיק אותה כלשונה בתור מבוא. אפשר לאזכר אותה במבוא. רק מדבר אחד יש להיזהר – מהניסיון פה היום ועכשיו לכתוב מבוא לחוקה.

◆ **ירון אזרחי:** בעקבות דברים שנאמרו פה, לרבות דבריו של חיים צדוק, עשוי להתקבל הרושם שלפנינו עימות שאינו ניתן לפתרון בין תפיסות מנוגדות על זהות המדינה: או מדינה כזו או מדינה כזו. התסכול הנובע מגישה זו קשור בראיית המדינה כמדינת לאום, כלומר כמדינה השייכת לעם אחד במובן של קבוצה שיש לה זהות אתנית ותרבותית הומוגנית למדי. מישהו מהיושבים פה חושב שלעם היהודי יש זהות אתנית ותרבותית הומוגנית? מישהו יכול להצביע על עם כזה? לדעתם של משקיפים וחוקרים רבים במדעי המדינה, באנתרופולוגיה, בסוציולוגיה פוליטית, אנשים שעוסקים במחקר השוואתי ב-30 השנים האחרונות, תפיסה זו של מדינת הלאום עוברת כיום תהפוכות גדולות. בשל המבנה ההטרוגני של חברות בנות זמננו, בשל שינויים בתרבות ובתודעה בזמננו, הרעיון שמדינה יכולה להמשיך ולבטא זהות של קבוצה אתנית דתית בעלת גבולות ברורים ובעלת תרבות משותפת – הרעיון הזה הופך לאנכרוניסטי יותר ויותר.

ההטרוגניות, הגיוון והעושר אינם רק תוצאה של מגמות הגירה או של צירוף קבוצות אתניות שונות; הם גם לא תוצאה של הגילוי שמגלות תת-קבוצות אתניות האתניות שלהן וניסיונו להעלותה מן העבר. הם בעיקר תוצאה של הרחבת מושג החירות בחברות רבות בקרב חלק – אף כי לא בקרב כל – האזרחים, בין מושג החירות לזכות של כל פרט להגדיר ולשנות את זהותו במהלך חייו ולהגדיר את עצמו כאדם שזהותו מחייבת אותו לקיים זיקה ליותר מקבוצה אחת. ירידת קרנה של המדינה כמוקד של הזדהות רגשית ותרבותית, משקפת במידה רבה את החזרה לרעיון המקורי של יידנו תומס הובס. לדידו, המדינה היא רק מכשיר, מעין מכונה, מנגנון של כוח-כפייה בהסדרת החיים המשותפים. לכן מי שיש לו רגשות של אהבה או רגשות עמוקים אחרים למכשיר או למכונה כזו, חי בעולם אחר. כמכשיר, המדינה והביורוקרטיה שלה אינן יכולות להיות מושא סביר להזדהות רגשית ולאהבה. אל מכשיר כזה צריך להתייחס לאור יעילותו כאמצעי להבטחת הסדר והרווחה של האזרחים. ברגע שהופכים את המדינה לזירה שבה יש להכריע על זהות קולקטיבית, ברגע שמחברים בין זהות לכוח-הכפייה של המדינה, יוצרים מתח המאיים על הסדר הציבורי והיציבות.

לפי תפיסה זו, אין כל רע בכך שקבוצות המפתחות זהויות ספציפיות עמוקות בספירה החברתית שלהן מפתחות במקביל זהות דקה יותר ברמה האזרחית הכוללת. אלא שהזהויות הללו צריכות להתגבש לא בשל תקנות של פקידים ואפילו לא בשל הכרעות של רוב בפרלמנט והפעלת סמכויות ביורוקרטיות, אלא בספירה הוולונטרית של החברה. ואם א.ב. יהושע אמר הבוקר שאנחנו המצאנו ויצרנו את מושג הגולה כדי לפתור את המתח או לא להתמודד עם

המתח שיש לנו בעם היהודי בין זהות דתית לזהות לאומית, אני אומר שאולי לא נחוץ להמציא את הגולה, אלא פשוט להמציא את החברה. ההפרדה בין החברה למדינה נועדה מלכתחילה להבטיח את מעמדה של החברה כעליון על זה של המדינה. החברה היא המקום הוולונטרי שבו יש חופש לגבש זהויות, לפתח אותן ולשנותן. חוקה בהחלט אינה יכולה להתיימר לקבע את זהותם של הדורות הבאים.

נשיא בית המשפט העליון לשעבר, השופט מאיר שמגר, כבר ציטט את תומס ג'פרסון שטען שאפילו בחברה האמריקנית יש בעיה בכך שהחוקה מחייבת את הדור הבא. קל וחומר כשמדובר בניסיון לקבוע זהות אתנית או את גבולותיה של זהות אתנית-דתית או תרבותית.

גם הזהות הקולקטיבית האתנית-חברתית והתרבותית של העם היהודי השתנתה במהלך הדורות והפכה לתצורה רב-שכבתית עשירה. זה לא פגע במעמדו של התנ"ך כמקור אינסופי להתמודדות עם הזהות הזאת. מי צריך את החוקה כמערכת סמלית שתבטיח את הזהות של היהודים במדינה הזאת? אין זה מתפקידה של החוקה.

אך חוקה כן צריכה לשמש כמסגרת המאפשרת התפתחות חופשית של זהויות קולקטיביות ואינדיבידואליות. יכולת זו היא תנאי לשלום אזרחי ולדו-קיום ללא אלימות, לא רק בין יהודים ללא-יהודים, גם בין קבוצות שונות של יהודים. המדינה צריכה לאפשר פדרציה של קהילות, כולל קהילת הרוב, למצרף של קהילות ופרטים, כולל פרטים המזדהים עם יותר מקהילה אחת, או שאינם רואים עצמם מזוהים בצורה בולטת או דומיננטית עם אף קהילה. הודו, ארצות-הברית, בריזל, יפן, הן דוגמה מובהקת למדינות שיש בהן הטרוגניות של זהויות קהילתיות ופרטיות במקביל למוקדי זהות משותפים, דוגמה למדינות שמפגינות שותפות מתוך כיבוד של שונות. העובדה שהמדינה מורכבת מהרבה מוסדות בכל מיני רמות, מאפשרת גמישות הן במתן ביטוי לתרבות ולזהות של רוב אתני או דתי, והן במתן ביטוי למיעוטים אתניים ודתיים.

יש תחומים רבים במדינה שבהם מתאפשרות לאזרחים מסגרות ייחודיות ומשותפות בו-זמנית. בישראל יש לנו לוח שנה יהודי, לוח שנה גרגוריאני ולוח שנה מוסלמי. יש אזרחים שחיים לפי לוח השנה היהודי והגרגוריאני בהקשרים שונים. הם חיים יחד בשלום. אם היינו צריכים לקבל החלטה באיזה לוח שנה לבחור, מה היה קורה? כל חתירה לאחידות כאן הייתה מקלקלת ומערערת.

גם במוסדותיה של המדינה יש ביטוי לפנים השונות של החברה. בית המשפט העליון רגיש יותר לפעמים לשיקולים ואינטרסים ביטחוניים של קבוצת-הרוב על חשבון זכויות הפרט, ופעמים רגיש יותר לזכויות האזרח משיקולים קולקטיביים.

הכנסת מייצרת לפעמים רוב יהודי, ולפעמים מייצרת רוב חילוני ולא דווקא יהודי, פעמים מייצרת רוב של קואליציה של מיעוטים יהודים ולא-יהודים, פעמים רוב לפי חלוקה מעמדית. גם הביורוקרטיה יכולה לשקף פסיפס של קבוצות, אבל בעיקר השלטון המקומי, המהווה חלק חשוב של המדינה, יכול לאפשר לסוגים של קהילות ואורחות חיים להתבטא באופן הגמוני ברמה המקומית. לא צריך לחפש את ההגמוניה ברמה של המאקרו, יש כאן איזו אמביציה בלתי סבירה בכל קנה מידה.

המסקנה מגישה זו היא טיפוח 'זהות של שטיח' שיש לו אופי מסוים כולל, אפילו צבעים וצורות דומיננטיים, אך ביסודו יש בו עושר גדול של צבעים וצורות. אין כל צורך או סיבה למיין את כל בני האדם במדינה לפי סוג אחד של קריטריונים. יש הרבה שיטות של מיון והרבה קטגוריות של ייחוד, של שונות ושל שותפות שיכולים לדור בכפיפה אחת. מתן משקל לזהויות או למיונים קהילתיים ואינדיבידואליים אינו בא להציע כאן בררה חדה בין אינדיבידואליזם וקולקטיביזם או להכריע בין קולקטיביזם כזה או אחר. הריבוי, גם של האינדיבידואלים וגם של הקהילות, בא לרכך את הנטייה של מנגנוני המדינה להשיג אחידות בכוח הכפייה במקום לשקף את מבנה החברה.

התבוננות בניסיונות העבר לשימוש בכוחה של המדינה כדי להשיג אחידות, מעלה למשל בזיכרון את ניסיונו של הרב גורן להתגבר על עושר הגרסאות של הגדת פסח על-ידי כך שאמר: "אני, כרב ראשי של צה"ל, אנצל את מעמדי ואתן כאן נוסח אחיד לכל החיילים." הרעיון הזה משמעו לא לשמר את החיוניות ואת העושר של המסורות השונות. האם לזה אנו רוצים לחזור?

ברצוני לסיים בחיבור בין מחשבותיהם של שני חוקרים חשובים בזמננו: ג'ון אלסטר (Jon Elster) בספרו Ulysses Unbound, וקליפורד גירץ (Clifford Geertz) בספרו האחרון Available Light. לפי אלסטר, התכונה או התפקיד הדומיננטי של חוקה הם בראש ובראשונה לשמש מכשיר להגבלה עצמית של כוח המדינה. לפי גירץ, תהליך הגיבוש והחידוש של זהויות קבוצתיות הוא תהליך היסטורי דינמי-יצירתי בכל חברה חיונית, לא מאובנת. צירוף השניים מוליך למסקנה שאל לה לחוקה להקפיא ולפגוע בתהליך הספונטני החיוני של התפתחות ושינוי היסטורי בהרכב ובזהות של החברה על קהילותיה ופרטיה. ההפרדה החשובה היא בין חברה כדבר חי למדינה כמכשיר של החברה, ובהקשר זה על החוקה להגן על החברה מפני ניסיונותיה של המדינה להפעיל את כוח-הכפייה כדי להקפיא ולמסד זהות הומוגנית אחת תוך דיכוי וערעור של זהויות אחרות.

לשון אחר: תפקיד החוקה הוא להגביל את השימוש בכוח של המדינה לפסל את החברה בדמות החזון של תת-קבוצה זו או אחרת. תחת זאת, עליה ליצור את

התנאים לצמיחת חברה הטרוגנית, הפורחת במסגרת מדינתית, שהיא ידידותית לשיתוף תוך הכרה בשוני.

♦ **מאיר שמגר:** בדברים שהושמעו כאן הייתה מעין נימה של התנערות מרעיון החוקה. בטוחני שאיש מהדוברים לא התכוון לכך, אבל הפועל היוצא של דברים שמביאים אותם עד לסיומם השלם הוא: למה לנו למעשה לעסוק בנושא שרק מכביד, שלא ברור אם הוא יועיל, שיגביר שסעים? ככל שתדייקו בניסוח החוקה, יהיו יותר מחלוקות.

ברצוני להסתייג מן הגישה הזו (אם היא אכן קיימת), ואתחיל בכך שאתייחס לדברים שאמר ח"כ ברכה. הוא הציג שאלה מאוד משמעותית בראשית דבריו כאשר אמר: ספק בעיני אם אנחנו כבר בשלים לקבלת חוקה.

אני חושש שכאן טמון שורש אי-ההבנה. חוקה נוצרת בדרך כלל עם ראשיתה של מדינה ולא לקראת בשלות והתבגרות ושיבה טובה או מעבר לחיים אחרים. למעשה, באופן נורמלי, על-פי התפתחות העניינים כפי שצפו אותה מראש עוד בזמן קבלת ההחלטה באו"ם בנובמבר 1947, צריכה הייתה להתקבל חוקה, חוקת יסוד. לאחר מכן בא האזכור של חוקת היסוד בהכרזה על הקמת המדינה שהתייחסנו אליה היום מספר פעמים, ואני עוד אשוב אליה. לאחר מכן באו הדיונים אשר תוצאתם הייתה צפויה מראש. מרוב התלבטות מה יקרה אם 600 אלף איש בארץ הזאת יקבלו חוקה עבור מיליונים שיבואו, או בגלל חששות אחרים – לא התקבלה חוקה. התקבלה 'החלטת הררי' שאני מאוד מכבד ומעריך את הכושר הפרלמנטרי והדיפלומטי הטמון בה, אבל היא הביאה במישרין לכך שאין לנו חוקה היום, כי אחרי ש'החלטת הררי' התקבלה ביוני 1950, התקבל רק ב-1958 חוק היסוד הראשון, חוק יסוד: הכנסת, ואינני צריך להגיד לכם מה מספר השנים שחלף ומה הסיכוי היום שיתקבלו חוקי יסוד נוספים, אחרי אלה שנתקבלו בשנת 1992.

ייתכן שעשינו משגים ולא פעלנו נכון בנושא הזה, אבל קבלת החוקה השלמה מתמהמהת, ואם החוקה השלמה כבר הייתה קיימת, אולי הייתה מונעת הרבה דברים שסאלם ג'ובראן דיבר עליהם היום. כי חוקה מעצבת התנהגות ונורמות ואורחות חיים בתוך המדינה; היא לא באה בעקבות התפתחות אורחות, אלא היא מגבשת אותם, מעצבת אותם. אם יש חשיבות לישיבה שלנו יחד מדי פעם, מדי חודש-חודשיים, הרי זה בכך שהחוקה הזאת, אשר צריכה לקבוע ערכי יסוד, פרט לכך שהיא קובעת גם את כיוון המוסדות השלטוניים השונים, צריכה להשפיע את השפעתה על חיי היום-יום, כולל על היחסים בין רוב ובין מיעוט, כולל על זוויות שונות של זכויות הפרט, כולל הזכויות בין דתיים וחילוניים. אין כוונתה של חוקה – וכאן אני חולק על דברים שנאמרו – לכפות

התנהגות ולשלול אופיים של אנשים ולשלול מהם את הזכות להביע את זהותם האישית. היא בדרך כלל קובעת זכויות, וזה העיקר שבה, בין 'זכויות מהדור הראשון' ובין 'זכויות מהדור השני'. לאור הדברים שהיא קובעת, מתנהלים אנשים ומתחנכים אנשים ולומדים אנשים, וכמו בקוד אתי אשר צריך לקבוע את ההתנהגות לעתיד, כך החוקה קובעת התנהגות לעתיד או מנסה לקבוע – אף אם לא תמיד היא מצליחה – דפוסים שעל-פיהם החברה נוהגת.

האם אנחנו בשלים לקבלת חוקה? – אנחנו מזמן בשלים לחקיקת חוקה, וחבל שהדבר לא נעשה לפני שנים רבות. ככל שנתמהמה, נגרום יותר אי-הבנות. אני ער למחלוקת שקמה כאן לגבי הגדרת זהות או אי-הגדרת זהות. אינני אוהב לחלק תארים, אינני חושב, כמו שנאמר כאן, שקביעת זהות של מדינה יש בה תוצאה קיצונית מבחינת המשטר המתגבש. הוגדרה זהות בחוקה הצרפתית, בחוקה הגרמנית, בחוקה היפנית, בחוקה ההונגרית, ובזו האחרונה אף נאמר שהיא חלה גם על ההונגרים שמחוץ להונגריה. בדומה לכך כתבו הגרמנים כבר ב-1949 שהחוקה מחייבת גם את הגרמנים שמחוץ לגרמניה.

אני כשלעצמי מאמין שמספיקה לנו התייחסות להכרזת העצמאות מ-1948. לדעתי, טמון בה הכול, לרבות החובה כלפי מיעוטים שחיים בתוכנו. היחס למיעוטים צריך להתבטא בראש וראשונה בכך שלא יהיו תופעות שמוצדק להתלונן עליהן ושלא יהיו תופעות אחרות לקויות ושנדע לשמור על זכויות האדם ועל הזכויות האזרחיות של אלו שחיים אתנו כבעלי זכויות שוות. אבל אינני רוצה להקדים את המאוחר. לטעמי, מבוא איננו צריך לגרום להתלבטויות וללהטוטים ניסוחיים לסוגיהם. יש בודאי נוסחים יותר מוצלחים ובעברית יותר מודרנית, מאשר הכרזת העצמאות, אבל לי היא מספיקה ובעיניי היא מכובדת ומקובלת. דווקא היושן שבה הוא היופי שבה. הדברים הגלויים שנאמרו שם, שביטאו את האמונה של דור מסוים, שהאמין בזכויותיו הלאומיות – והיום אני יכול להרשות לעצמי לומר שאני מתגעגע אליו לעתים קרובות מאוד, וככל שהזמן חולף, אני מתגעגע אליו יותר. לכן אני סבור שהמבוא איננו מכשלה, הוא יכול למצוא את ביטויו בדברים פשוטים וברורים שכבר קיימים בידינו.

אשר לחוקה עצמה, אין בה פגם אשר פוגע במבנה של המסגרת הכוללת, היא באה להשלים על-ידי יצירת מסגרת אוכפת שמעניקה לאנשים את ההרגשה שיש חירויות שהמדינה חייבת להגן עליהן בין במישרין על-ידי גופיה השלטוניים, בין על-ידי בית המשפט, ובין בצורה אחרת. לכן הצעתי היא שנמשיך במאמץ שלנו למצוא בהסכמה דרך לנוסחה כזאת.

קבוצות דיון :

:

קבוצת דיון א'

מנחה:

ד"ר חלבי, רמזי – ראש המועצה המקומית, דליית-אל-כרמל

שמות הדוברים (לפי סדר אלף-בית):

פרופ' אריאן, אשר – המחלקה למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה; עמית

בכיר, המכון הישראלי לדמוקרטיה

עו"ד גוברמן, שלמה – לשעבר המשנה ליועץ המשפטי לממשלה

גרובר, דפנה – מנהלת התכנית "מערכת החינוך כותבת חוקה," המכון

הישראלי לדמוקרטיה

וורטהיים, אבירם – יו"ר מועצת המנהלים, בנק המזרחי

ד"ר זלצברגר, עלי – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה

השרה ליבני, ציפי – המשרד לפיתוח אזורי

מרידור, סלי – יו"ר הסוכנות היהודית לארץ ישראל

סגל, ישראל – מנהל פורום השולחן העגול, המכון הישראלי לדמוקרטיה

עו"ד פרידמן, עפרה – הסוכנות היהודית

קוליץ, נעמי – מנהלת החוג הציבורי של המכון הישראלי לדמוקרטיה

פרופ' שפירא, עמוס – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב

הרב שרלו, יובל – ראש ישיבת הסדר, פתח תקווה

♦ **רמזי חלבי:** כשמדברים על אופייה של המדינה, אני מרגיש צורך להיות שותף בנושא משום שאני מגדיר את עצמי כישראלי על אף שאינני יהודי. שמענו היום על מיעוטים אתניים ועל הרגשתם של ערביי ישראל שרוצים להיות תת-תרבות בתוך התרבות הישראלית ומעוניינים בהגדרת זהות נפרדת; אני, ורבים כמוני שאינם יהודים, דווקא מגדירים עצמם ישראלים, וזה דבר שיש להביאו בחשבון בדיון על אופי המדינה. כאזרח וכתושב המדינה שאיננו יהודי, אני מכיר בכך שכל הגדרה שנדון בה מעמידה כהנחה את היסוד היהודי בהגדרתה של המדינה, באופי המדינה, וזה בהחלט מקובל עליי.

סאלם ג'ובראן הדגיש בדבריו שהאוכלוסייה הערבית במדינת ישראל איננה שותפה בקבלת החלטות ונמצאת בשוליים של החברה הישראלית. ככלכלן, אני יכול להעיד שדבריו נכונים לפחות בתחום הכלכלי; הכלכלה הערבית במדינת ישראל נמצאת בשוליים של הכלכלה הישראלית, ולאחרונה, עם המעבר לכלכלה יותר מתוחכמת, הכלכלה הערבית ירודה פי כמה.

נשמעו היום דעות כאילו עדיין איננו בשלים די הצורך לכינון חוקה. חוקה חיונית, לדעתי, דווקא בשלב הזה, כי היא מעצבת דפוסי התנהגות, ערכים, נורמות של החברה הישראלית בכלל ושל הציבורים השונים בתוכה.

♦ **ישראל סגל:** מדובר על יצירת חוקה בהסכמה, מדברים במונחים של נצח היסטורי, ועם זאת אותם צעירים שאנו מתיימרים ליצור להם דפוסי לדורות רבים, אין להם ייצוג פה.

זאת איננה הערה פרוצדורלית סתם. אצל בני הדור הצעיר יש לא רק משבר זהות, אלא חלקם הגדול פשוט מתעלמים מכל אותן שאלות נכבדות שאנחנו עוסקים בהן. בני השכבה הצעירה גורסים שבדור של אינטרנט, במושגי התרבות של היום, שאלת הזהות הלאומית, אפילו המגדרית, היא משנית. לא ייתכן חיבור מסמך בסדר גודל כזה בלי ששכבה כל כך חשובה באוכלוסייה תשמיע את קולה, או שנקבל אי-אילו נתונים סוציולוגיים עליה ושנדע מה היא תמונת עולמה.

לאור זאת, יש איזה שהוא קושי מובנה בכך שאנחנו יושבים כאן ומדברים על הזהות שלנו, על מגילת העצמאות, על שאיפותיו של העם היהודי ועל זכויות המיעוטים.

מדברים כאן, לעיפה, על שסעים; ומה בנוגע לשסע שבין הדור שלנו לבין הדור הצעיר? אותי זה מאוד מטריד.

♦ **יובל שרלו:** אף שחוקה באה להגן על המיעוטים, המתנגדים לחוקה, למרבה הפרדוקס, הם המיעוטים – המיעוט הדתי-חרדי והמיעוט הערבי. שורש האנומליה הזו הוא קיומה של זהות לאומית, וחששם הגדול של המיעוטים הוא שהחוקה תבטל או תתנגד לייצוג הזהות הלאומית או התפיסתית של הרוב. החוקה תעניק להם זכויות פרט, זכויות אזרח, אבל את אחת הזכויות המשמעותיות ביותר, זכות שאנשים מוסרים עליה את נפשם, החוקה תמנע מהם.

בחברה הישראלית יש שתי קבוצות כאלה: האחת היא הקבוצה הדתית-חרדית שהמחשבה שלה היא ציבורית – כלל ישראל, מסירות הנפש על כלל ישראל, כלומר מינוחי לאום. האחרת היא קבוצת המיעוט הערבי, המיעוט הדרוזי ומיעוטים אחרים, וגם היא מדברת במינוחים דומים. מכאן הסתייגותם הנחרצת של המיעוטים מהחוקה, ואפשר שהתנגדות זו מאיימת על עצם כינונה של החוקה, גם אם החוקה, כאמור, נועדה להגן עליהם.

עומדות בפנינו שתי אפשרויות: האחת, שהזכרה כאן לא מעט, היא לנטרל את הסוגיה הלאומית מהמבוא לחוקה, כלומר לדבר על כינון מדינה אזרחית. אפשרות שנייה היא שהמבוא לחוקה יהיה לאומי-יהודי. המבוא שהייתי מבקש

לראות נותן מענה לאופייה היהודי של מדינת ישראל. בכוחו של מבוא כזה ללכד את היהדות לגוניה – מהיהדות החרדית, דרך היהדות הציונית-דתית, אל היהדות החילונית. במקביל, עלינו להיות ערים לסכנותיה הגדולות של מדינה לאומית ולסייג. על כן המבוא צריך שיכלול התמודדות עם הסכנות של גלישה לפשיזם, של גלישה לדיכוי, של גלישה לעקירת זכויות יסוד חברתיות ואישיות של מיעוטים אחרים.

◆ **ציפי ליבני:** חוקה חיונית דווקא בגלל החששות; אם נצליח להגדיר, באחת ירדו החששות הן במערכת היחסים בין יהודים לערבים והן במערכת היחסים בין חילונים לדתיים.

אשר לנחיצותה של מדינת לאום – זכותו של העם היהודי לקבל את הביטוי הלאומי במסגרת של מדינת לאום. אם העם היהודי זכאי למדינת לאום, ועל כך יש הסכמה לפחות חמישים שנה, מדינת ישראל היא מדינת הלאום. אבל מדינת לאום אין פירושה רמיסת הזכויות האזרחיות של אזרחיה או תושביה האחרים.

הקמת המדינה היהודית סיפקה את הצורך הלאומי של העם היהודי, לרבות מי שלא מימשו את זכותם לגור בה. גם הצורך הלאומי של המיעוט הפלסטיני שגר בישראל עשוי לבוא על מימושו במקום אחר, ומכאן שהקמת המדינה היהודית אינה סותרת את זכותו הלאומית.

גישה כזאת תורמת, לפחות לי עצמי, להרגשה שאינני גורמת עוול לבני המיעוטים האחרים כל עוד אני מעניקה להם זכויות אזרחיות, ושזכותי לא להיענות לשאיפתם להפוך את המדינה הזאת או למדינת לאום שאיננו הלאום היהודי, או למדינה ששוללת את קיומה של ישראל כמדינת הלאום היהודי. מהי כוונתי ב'מדינת לאום'? גם אני סבורה שלביטוי 'מדינה יהודית' יש הקשר דתי, ואני מסכימה שהביטוי צריך להיות לאומי בגלל הזהות בין היהדות כלאום וכדת.

כאדם חילוני שהנושא הלאומי חשוב לו, יש לי עניין שלצביונה של מדינת ישראל כמדינת לאום יהיו גם היבטים דתיים. דווקא מתוך נקודת ראותו של הדור הצעיר אני מעוניינת באפיון יהודי שיאזכר את הקיום הלאומי שלנו כאן. למשל, קביעת יום שבת כיום מנוחה משקפת מנהגים, תרבות, ערכים לאומיים של קבוצת הרוב, בלי שיש בה כפייה ברמת ההתנהגות, ברמת הפרט.

אין זאת אומרת שיש לקדש את הסטטוס-קוו במסגרת חוקתית. הרי מדובר רק בתוצאה היסטורית מקרית להסכמות פוליטיות עם קום המדינה ולא בסדר עדיפויות ערכי. לעומת זאת, הגדרת מדינת ישראל במבוא לחוקה כמדינתו של הלאום היהודי איננה עניין מקרי, והיא משקפת ערכים ומנהגים של העם היהודי באשר הוא.

◆ **עלי זלצברגר:** הדיון כאן נערך בהנחה שהכול מצדדים בחוקה בהסכמה. 'חוקה' ו'הסכמה' אינם ביטויים נייטרליים, גם לא ביטויים אובייקטיביים. חוקה והסכמה מייצגות מסורת מסוימת – המסורת הליברלית – שבפירוש מתנגשת עם תאוקרטיה, עם מדינה שבה הדת היא הקובעת.

חוקה בהסכמה משמעה הסכמתו של כל מי ששותף לחברה או למדינה, ומכאן ששאירותיהן של קבוצות שונות בתוך המדינה אינן יכולות להתבטא בחוקה. לכן חלק מהדברים שאמרו ציפי ליבני והרב שרלו, למעשה אינם יכולים להתבטא בהסכמתם של כל האזרחים במדינה.

יש מסמך אחד במדינה שמייצג כמעט הסכמה מלאה של אזרחי המדינה (להוציא המיעוט הערבי) והוא הכרזת העצמאות, שמייצגת את כל מי שהקים את המדינה. לחוקק היום חוקה מלאה פירושו לבוא עם הכרזת העצמאות לאוכלוסייה הערבית ולנסות להגיע לפשרה כלשהי. לכן בניסיון היום לכתוב מסמך שיגבש אופי חדש למדינה שכבר קיימת חמישים שנה ויותר, יש איזשהו הליך מלאכותי. יש מסמך כזה, וזוהי הכרזת העצמאות, ופרויקט של 'חוקה בהסכמה' משמעותו היחידה אפוא היא לנסות ולצרף לפרויקט הזה את מי שלא היו חתומים על הכרזת העצמאות, דהיינו את ערביי ישראל.

עניין שני שאני מבקש להעלות קשור במונחים ובסמנטיקה. 'פוסט-ציונית', 'מדינת כל אזרחיה' הם מושגים שמפחידים חלק גדול ממשנתפי הדיון וחלק גדול מהאוכלוסיות בישראל. לכן חשוב להדגיש שמדינה שמבוססת על חוקה בהסכמה, היא ממילא מדינת כל אזרחיה; אזרחיה הם שווים-זכויות והבסיס לקיומה הוא הסכמתם של האזרחים הללו למסמכים הקונסטיטוטיוביים של המדינה.

היום אנחנו נמצאים בשלב הפוסט-ציוני, אחרי השלמתו בהצלחה של הפרויקט הציוני. חלק הארי של אזרחי מדינת ישראל עכשיו לא היו שותפים בפרויקט הציוני; הם נולדו כאן, ובעצם אחרים קבעו להם את גורלם. בשלב הפוסט-ציוני ניטל עלינו לעצב דמות ואופי למדינה, אבל שלב זה אינו קשור כלל לפרויקט הציוני של הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. המושג 'פוסט-ציונות' מעלה על הדעת קונוטציות שליליות וקונוטציות שמאלניות, אבל אין זה כך בהכרח.

המבואות לחוקה שחולקו לנו כחומר רקע מתחלקים לשתי קבוצות: האחת – חוקות שנוסחו בעת הקמתה של המסגרת הלאומית, למשל החוקה האמריקנית. ברגע היסטורי כזה אנשים מתעלים מעל האינטרסים הפרטיים וניתן להשיג הסכמה בעלת משמעות. השנייה – חוקות שנכתבו זמן רב אחרי הקמת המדינה, למשל זו של צרפת או ספרד. המבוא לחוקה כזאת יהיה פחות עבה מבחינת

התוכן האידאולוגי שלו, כי אנשים כבר נמצאים אחרי שלב אי-הידיעה; בשלב זה כבר ידוע להם מה כוחם הפוליטי והם מן הסתם כבר פחות נכונים להעניק הנחות לקבוצות אחרות. היות שאנחנו היום חמישים שנה אחרי הקמת המדינה, וחלוקתם של הכוחות הפוליטיים במדינה ידועה פחות או יותר, יהיה קשה מאוד להשיג הסכמה רחבה על מצע עבה.

לכן הצורך המאוד מאוד דחוף בחוקה הוא לא בזיקה למבוא ולא בעניין זכויות האדם, אלא דווקא בעניין המשטרי – לייצב את מבנה המשטר, את כללי המשחק. אם ייוצבו כללי המשחק, שוב לא ניתן יהיה יום אחד להקים בית משפט לחוקה ויום שני לבטל בית משפט לחוקה, יום אחד לקיים בחירות ישירות לראשות הממשלה ויום שני לחזור לשיטה הקודמת. אם נייצב את כללי המשחק לתקופה משמעותית של 10-20 שנה, אולי גם נוכל להגיע למסמכים יותר משמעותיים בנוגע לאופי המדינה מבחינה תרבותית וחברתית.

מכל הסיבות הללו הייתי מסתפק היום במבוא מינימליסטי שמאזכר את מגילת העצמאות, אולי ברוח הצעתו של מנחם לורברבוים שהובאה תחת הכותרת "מודל יהודי דמוקרטי" ובעצם מצטטת מתוך מגילת העצמאות.

♦ **אשר אריאן:** חשוב לזכור שהמבוא הוא רק חלק של המפעל, ולכן להתחיל במבוא כאילו הוא-הוא המפעל עצמו, נראה לי מלאכותי ומאוד חלקי. מדוע שהמיעוטים יחששו מחוקה? כי הם לא יודעים מה היא תוכנה. אילו ידעו מה תוכנה, כלומר מה שומר על הזכויות שלהם, היה קל יותר לדון במבוא. כאדם שחיבר ספר, אני יודע שאת המבוא כותבים בסוף, לא בהתחלה, ואילו אנחנו כאן הופכים את היוצרות. מה שקוסם למיעוטים בחוקה הוא שמתפקידה להגביל את השלטונות, לא להרחיב את סמכויותיהם. כל עוד איננו יודעים מה הסעיפים המגבילים את השלטונות, סביר מצב שבו המיעוטים אצלנו יחשדו בחוקה.

מה שעלינו לעשות הוא אפוא לציין את הפונקציות השונות של חוקה ובוודאי של המבוא לחוקה. יש חשיבות סמלית למה שנכתוב או לא נכתוב, יהיה לזה הד ציבורי חשוב מאוד. חייבים לשאוף למשהו יותר כוללני; אם פירוש הדבר לטשטש, לעמעם – יש לעשות זאת.

לחוקה יש גם תפקיד חינוכי, אבל בכך שנציין את המטרות שאנחנו שואפים להשיג, עדיין לא הפכנו אותן למציאות. זאת הבעיה, וזה עיקר הבלבול בכתיבת מבוא לחוקה. מה שצריך להימנע ממנו הוא צילום המצב הנוכחי והקביעה שעל הבסיס הזה נלך הלאה. צריך להיות חזון במבוא לחוקה, אבל עליו להיות חזון מבוקר, חזון פוליטי, חזון בעל שכל. עלינו לרשום שם עקרונות שאנו מוכנים לחנך את הדור הבא עליהם, וזה האתגר החשוב.

♦ **שלמה גוברמן:** לדעתי, יש לכלול הוראות נורמטיביות בדבר זהותה של מדינת ישראל בגוף החוקה ולא במבוא. מדינת ישראל הגיעה לשלב שבו המצב המשפטי בשאלת הזהות איננו ברור כל צרכו ומטילים על בית המשפט העליון להחליט הוראות בדבר הזהות, בעוד שזהו תפקידו המובהק של המחוקק. עניין נוסף – יש קושי וגם סכנה בהפיכתה של הכרזת העצמאות למסמך חוקתי, כי ברגע שההכרזה הופכת לחוק, אפשר לשנות אותה, כי חוק אפשר לשנות. לכן את ההכרזה צריך לשמר כפי שהיא, וההפניה תהיה לעקרונות הטבועים בה ולא למילים.

את שאלת זהותה הלאומית של מדינת ישראל יש לקבוע בדחיפות כהוראה נורמטיבית בחוק יסוד מיוחד, שיכלול הוראה פוזיטיבית בדבר היותה של מדינת ישראל מדינה דמוקרטית. היום, הערך הדמוקרטי של מדינת ישראל אינו מופיע בחקיקה כציווי-על מפורש, כי אם כתיאור מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. לצורך הגדרת מטרתו של חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק-יסוד: חופש העיסוק יחד עם קביעת העיקרון בדבר יהדותה של מדינת ישראל והיותה מדינה דמוקרטית, חייבים לקבוע שמדינת ישראל מכבדת את זכויות האדם וכן את זכויות המיעוטים. כל העקרונות הללו חייבים להופיע כמקשה אחת.

♦ **עפרה פרידמן:** חוקה היא צורך וכורח, בעיקר במה שנוגע להבטחת זכויות המיעוטים, ואולי, בבוא היום, גם זכויות הנשים.

עניין אחר – חשיבותו של הפרום שלנו היא בין השאר במה שנוגע למונח 'הסכמה'. לבני הדור הצעיר עלינו להראות שיש לנו היכולת להגיע להסכמה, כי ההרגשה הכללית אצלם היא שבסך הכול אנחנו מנחילים להם מדינה מאוד משוסעת, שאיננו משכילים למצוא את המשותף, אלא בדרך כלל רק את המפריד. יש חשיבות חינוכית גדולה בהעברת המסר שאפשר לשבת סביב שולחן אחד ואפשר להסכים.

אף שהצבת המראה מול פנינו במה שנוגע לזכויות ערביי ישראל הייתה מאוד לא מחמיאה, עם זאת לא הייתי רוצה שכתוצאה מהעובדה שמפלים את המיעוט הערבי למעלה מחמישים שנה, מחובתנו להיות 'מדינת כל אזרחיה'. לא זאת הסיבה שבגללה נחוצה לנו חוקה. זכויות המיעוטים צריכות לנבוע מהיותה של המדינה יהודית ודמוקרטית, ומכאן גם תצמח הרגשתם של כל האזרחים שישראל היא ביתם. בכנס שבו השתתפתי לפני כמה ימים בנושא החוסן הלאומי, נאמר שדווקא השאיפה שלנו היום למדינה יהודית דמוקרטית היא שמחייבת אותנו להגיע לפשרה טריטוריאלית. דווקא רצוננו לשמור על רוב יהודי בישראל מחייבת אותנו לצאת במחווה של פשרה.

לגופו של עניין, כדי להגיע להסכמה ולמכנה המשותף שחשובים לי, המבוא לחוקה צריך להתבסס על הכרזת העצמאות.

◆ **אבירים וורטהיים:** שאלתו של מוחמד ברכה היום האם יהדותיות המדינה מצדיקה טרנספר, אינה דבר שיש להעמידו על סדר היום לנוכח המגמות שניכרות היום בכיוון של פשרה טריטוריאלית. מצד שני, אין בעיניי שום משמעות לקיומה של מדינת ישראל אם לא ברור חד-משמעית שמדובר במדינה יהודית.

אני מדגיש את ה'יהודית' כי בעולם הנאור שאנחנו לכאורה מייצגים, אין ספק שמדובר במדינה דמוקרטית, אבל יש ספק גדול מדי בשאלה כמה יהודית עליה להיות.

◆ **אנה שניידר:** אני נוטה להסכים עם חיים צדוק שאולי אין זה הזמן לעסוק בחוקה. גם לי יש ספקות אם ניתן יהיה להגיע להסכמה, במיוחד שבמקום עבודתי אני רואה מדי יום איך אותם מיעוטים שדובר עליהם כאן חוששים מחוקה כחוקה. אפילו את המילה 'שוויון', שפרשנותו של בית המשפט מושתתת עליה והיא מופיעה במגילת העצמאות, חוששים בכנסת להוסיף באופן ברור ומפורש לחוקי היסוד.

אם בכל זאת מנסים לגבש הסכמה על המבוא לחוקה, יש לפנות למכנה המשותף הרחב ביותר. היום, חמישים וכמה שנה אחרי הכרזת העצמאות, לא הייתי חוששת לציין באופן מפורש את נושא הלאום, גם הלאום של המיעוטים. מתוך ההצעות השונות למבוא שחולקו לנו כחומר רקע, אני נוטה להצעתה של פניה עוז-זלצברגר – 'מבוא לחוקה, דגש ישראלי'. מדובר כאן על מדינת ישראל כביתם המשותף של כל הישראלים, של בני הלאומים היהודי והערבי ושל בני הדתות היהודית, המוסלמית והנוצרית, ויש להוסיף גם את הדרוזית. כלומר, הניסיון של פניה עוז-זלצברגר הוא להגיע להסכמה רחבה, ואף שאני סקפטית בנוגע להשגת הסכמה, זה הנוסח שהייתי מנסה לאמץ.

◆ **סלי מרידור:** מבוא לחוקה שאיננה שלמה, לא יועיל לנו הרבה, לכן עדיף לחבר מבוא אחרי שכבר ידוע לנו תוכן החוקה. גם הייתי מאוד נזהר ממצב שבו נישאר עם מבוא ועם המצב החוקי הקיים.

נחוצה לנו חוקה כי הפרויקט הציוני עדיין לא הושלם; הוא לכל היותר באמצע הדרך. פחות מ-40% מהעם היהודי חי בישראל, והקיום שלנו נתון בסכנה. יהיה זה מעשה בלתי-אחראי לא לקדם בכל דרך ראויה את המפעל הציוני ולא להבטיח את אופייה של המדינה למען המטרות ובמסגרת המטרות שלמענן הוקמה.

צידוק הקיום של המדינה הוא ייעודה, כלומר להבטיח את עתידו, שלומו, קיומו

ושגשוגו של העם היהודי, צביונה והיותה מדינתו של העם היהודי, כל זאת, כמובן, בצד היותה מדינה דמוקרטית.

עלתה פה השאלה מדוע מלאכת כינון החוקה איננה פשוטה, וההנחה הייתה שהקשיים קשורים במיעוטים. עלינו לשאול את עצמנו: אם ההצעה טובה, מדוע לא מסכימים לה? הרי בסיס ההצעה הוא 'עסקת חבילה' סבירה, שמצד אחד מבטיחה את אופי המדינה כמדינת הלאום, ומהצד השני מבטיחה זכויות למיעוטים כפרטים וכקהילות.

יש שתי תשובות אפשריות לכך: האחת, קיומן של חרדות בלתי-מבוססות אצל המיעוטים. אולי החרדות אינן לגמרי בלתי-מבוססות, ועל כן כדאי לקיים דיאלוג ולבדוק: אולי אחרי שיובהרו הכוונות, תפחת ההתנגדות ויהיה אפשר להשיג הסכמה רחבה. אפשרות אחרת היא שאי-ההסכמה אינה נובעת מתוך אי-הבנה, אלא מתוך התנגדות, ואז השאלה היא מה הרוב עושה כדי להגן על עצמו בלי לפגוע במיעוטים.

הפתרון המועדף הוא להגיע להסכמה רחבה, אבל בלית בררה יש לנקוט דרך של הכרעה. ייתכן שהמציאות הנוכחית יוצרת חלון-הזדמנויות שיאפשר הכרעה שאולי לא ניתן היה להגיע אליה באווירה שהייתה קיימת לפני חמש שנים, למשל.

דעת הערבי ברחוב אינה כדעת חברי הכנסת שלו. בציבור הזה יש גישות שונות. גם פרופסור סמוחה הסיק ממחקריו שבתנאים מסוימים, שבהם יובטחו מימוש זכויות הפרט והכרה במעמד המיעוט, המגזר הערבי עשוי לקבל את החוקה.

♦ **רמזי חלבי:** זו תהיה כמין הסכמה שבשתיקה, בעקבות הכרעת רוב, כמו שאמרת קודם. כלומר, לא כולם חייבים להסכים.

♦ **סלי מרידור:** נחוץ להגיע להסכמה רחבה ככל האפשר, אבל לא חייבים ללכת לכל אדם בישראל לקבל את הסכמתו. כאמור, ראשית יש לוודא כי המוצע כאן הוא הוגן וסביר. אם ההתנגדות אליו נעוצה באי-הבנה, מן הסתם הדיאלוג יסלק חלק ממנה; אבל אם אי-ההבנה נובעת מהתנגדות לעצם מהותה של המדינה ומהניסיון למנוע ממנה לעגן את מהותה, כי אז חובתנו להכריע.

בעקבות שני חוקי היסוד האחרונים, נוצרה פרשנות מסוימת של בית המשפט שמערערת את האיזון בין 'יהודית' ו'דמוקרטית' בכיוון שמתרחק מהאופי היהודי של המדינה. אם רוצים שהמדינה תעמוד איתן על שתי רגליים של 'יהודית' ו'דמוקרטית', חובה שהן תהיינה באותו האורך, היות שהאריכו רגל אחת, צריך להאריך גם את הרגל השנייה.

♦ **נעמי קוליץ:** אם הבנתי נכונה, סלי מרידור התכוון לומר שבמצב של אין-בררה, יש לשאוף להסכמה רחבה ככל שאפשר, אבל לא מוחלטת.

בהקשר זה ברצוני לדבר כאן על תפקידו של המכון הישראלי לדמוקרטיה שבמידה רבה קיבל על עצמו לבצע את המשימה הזאת. גם אם לא ניתן להגיע להסכמה רחבה, מטרת התהליך שהמכון פתח בו הייתה להעלות את הנושאים האלה על סדר היום הציבורי. לפחות לעשות כל מאמץ ללבן את הסוגיות, להעלות אותן על סדר היום הציבורי, להחדיר לדעת הקהל, ולהגיע להבנה עמוקה יותר שלהן.

המאמץ אינו מסתכם במפגשים הכלל-ארציים של המועצה. במקביל מוקמות מועצות אזוריות ובין היתר מועצות תלמידים, והמחשבה לטווח הארוך היא לכלול את כל המגזרים של החברה הישראלית.

◆ **ישראל סגל:** סלי מרידור שם אצבע על נקודה שמטרידה אותנו ושנאנחנו מנסים קצת להתחמק ממנה: האם תגובתו של המיעוט הערבי נובעת מאי-הסכמה בעניין זה או אחר, או מעצם התנגדות למגזר הציוני היהודי. אך אותן שאלות יסוד קיימות לגבי הציבור החרדי, ואולי אף ביתר חריפות.

שמעתי מה אמר הרב שלמה קרליץ על פחדיו של הציבור החרדי בישראל, ואיך אפשר להפיג את הפחדים הללו, אלא שהרב קרליץ, עם כל הערכתי אליו, אינו קובע כלום בעולם החרדי. דעת תורה היא שקובעת, ודעת תורה משמע גדולי ההלכה שמאז ומתמיד ראו בהקמת המדינה מעשה כפירה נגד ההשגחה האלוהית. בעניין זה לא תיתכן שום פשרה. אשר לציבור הדתי-לאומי, הפשרה שלו עם האבות המייסדים החרדיים הוא נטיותיו ה'משיחיסטיות'. ארחיק לכת ואומר שהציבור הערבי בישראל מסוגל הרבה יותר מהציבור החרדי להגיע לפשרה עם מדינה יהודית כפי שאנו מנסים להגדירה בחוקה. במילים אחרות, אסור לנו לעשות את החלוקה הנוחה הזאת ולומר שיש לנו בעיה עם המגזר הערבי ושעם האוכלוסייה החרדית ניתן להגיע לפשרה. עם האוכלוסייה החרדית יש בעיה עמוקה בהרבה, שנוגעת לשורשי אמונתם.

עלינו לעמוד נכוחה מול המציאות הזו, והיא קשה ומורכבת מאוד. ייתכן שבאמת איננו יכולים להגיע לחוקה מתוך הסכמה, ונחוצה הכרעה היסטורית.

החרדים אכן חתומים על מגילת העצמאות, אבל הם מסבירים זאת בסיטואציה של פיקוח נפש, בהצלת נפשות אחרי השואה, וגישה כזאת היא עניין שמעוגן ביסודות ההלכה. היום לא מדובר במצב של פיקוח נפש. הם חיים כאן בתוך הגבולות, הם מקבלים תקציבים. הם לא יחתמו על מסמך חילוני כזה.

◆ **יובל שרלו:** אני חושב שישאל סגל טועה. לדעתי, הציבור החרדי עובר תהליך של ציוניזציה. הסמנים לשינוי הם בין השאר אלה:

1. תהליך של יציאה לעבודה.
2. שחרור האישה; הנשים מובילות שם שינוי גדול.
3. הפיצול בעולם החרדי. הרב שך, למשל, היה מסוכסך עם חב"ד, עם הציונים

הדתיים, עם הרב לנדאו.

4. כמות הבחורים החרדים שמטיילים בשבילי הארץ, 'בין הזמנים', מכפילה את עצמה.

כל אלה הם סוכני שינוי. אני חושב שהיהדות החרדית היום היא א-ציונית ולא אנטי-ציונית, וזה שינוי משמעותי.

אני חוזר לענייננו, כלומר המבוא לחוקה:

לדעתי חוקה בהסכמה תתקבל בתנאי שתהיה עסקה הוגנת בשאלת אופיו הלאומי של עם ישראל. הציונות הדתית הרחבה – כולל ש"ס, אגודת ישראל וכדומה, שזה 'חתיכת משקל' בציבוריות היהודית הישראלית – סבורה באופן אימננטי שהמדינה צריכה לשאת אופי. מהו אופי? אם נסמן את עשרים הסמלים המובהקים של האופי הלאומי (בין השאר, המנון, דגל, לוח זמנים, איסור תחבורה ציבורית בשבת), יש סיכוי שהחוקה תעבור בהסכמה רחבה בציבור היהודי. אשר לציבור הערבי – אפשר לכל היותר להגיע לאי-התנגדות פעילה מצדו.

מהי ההשלכה לגבי נושא הדיון כאן? מבוא כותבים על פי רוב אחרי השלמתו של הספר. לא כך יש לנהוג כשמדובר במבוא לחוקה, שכן רוב הציבור יקרא את המבוא ולא ייכנס לפלפולי החוקה עצמה; המבוא הוא-הוא הצהרת הכוונות. לכן חשוב לדון במבוא במנותק מתוכן החוקה. למבוא חשיבות כפולה: ההסכמה עליו היא התנאי העיקרי להסכמה על חוקה בכלל. יתר על כן, היות שאנו מעוניינים שחוקה לא תשמש רק את בית המשפט העליון, אלא תהיה חלק מהשיח הציבורי, תעצב את פניה של מדינת ישראל מעבר להיבט המשפטי שלה – חשוב שהמבוא יתקבל בהסכמה רחבה. אחרת קבוצות המיעוט עוד יראו את החוקה כ'טריק' חדש שקבוצת הרוב כופה עליהם.

◆ **דפנה גרובר:** גם אני סבורה שחשוב להקדים ולכתוב את המבוא, כי המבוא מכיל את העקרונות, וקובע את 'הקווים האדומים' הערכיים הקונסנזואליים. אם רוצים להגיע להסכמה רחבה, יש לאמץ את מגילת העצמאות, בין בגרסתו של זאב סגל או בגרסה אחרת. מרוח הדיונים פה גם עולה שמגילת העצמאות בהחלט חדרה לתודעה הקולקטיבית שלנו. כדאי לנצל זאת ולא להיאבק בזה.

◆ **סלי מרידור:** משהו לגבי הסכמה בהקשר לציבור החרדי:

בשיחות שהיו לי על חוק יסוד שעניינו מדינה יהודית דמוקרטית, ראיתי אצל אנשים בציבור החרדי פחות חרדה מהתוכן ויותר חרדה מהמושגים 'חוק יסוד' או 'חוקה' כשלעצמם. צריך על כן להביא בחשבון שיש פה גם היבט של המהות וגם היבט של הסמל ושל החרדה ממה שהסמל עלול לבטא.

לגבי הכרעה והסכמה בכלל – מי שמעוניינים רק בהסכמה מלאה, אין שום

סיכוי ששיגו זאת אלא אם כל ה'שחקנים' יודעים על קיומה של האופציה השנייה: הכרעה על בסיס הסכמה רחבה ככל האפשר. כלומר, מי שלא מודע לקיומה של חלופה, יהיה פחות נכון לפשרות שיביאו בסופו של דבר או להסכמה מלאה, או להסכמה רחבה.

◆ **עלי זלצברגר:** עדיף שלא יהיה מבוא אם אין עליו הסכמה מלאה, כדי שלא נגיע למבוא שנכפה באמצעות רוב. עלינו לחתור לפחות להסכמה מלאה בנוגע לפרק המשטרי של האספה המכוננת, שהרי אין להעלות על הדעת שניזכה בקונסנזוס מצד כל אזרח ואזרח במדינת ישראל.

היות שהדבר החשוב ביותר בחוקה הוא הפרדת הרשויות הפוליטיות מהרשות המכוננת, אם אין הסכמה מלאה לחוקה, יש לכל הפחות לנסות להגיע להסכמה לגבי החלק המשטרי. בכך נגביל את היכולת של הכוחות הנוכחיים בכנסת לעשות שינויים כל שני וחמישי לפי השינויים הפוליטיים.

◆ **שלמה גוברמן:** נאמרו כאן דברים לגבי מה ראוי או אינו ראוי להיכלל במבוא. דברים אלה יורדים כל כך לשורש הווייתה של מדינת ישראל, שדעתי אינה סובלת שהם יובאו רק במבוא ולא כהוראות נורמטיביות של החוקה עצמה. לכן נחוץ לדון בתוכן הדברים לגופם ולכלול אותם כסעיפים פותחים ראשונים של החוקה. עכשיו הזמן לחוקק את ההוראות בדבר זהותה של מדינת ישראל בחוק-יסוד מיוחד, והטעמים לדחיפות הם אלה:

לאחרונה עלו ספקות לגבי התוקף המשפטי והמוסרי של 'חוק השבות'. כדי להסיר אחת ולתמיד את הספקות הללו, נחוצה התערבותו המיידית של המחוקק, ויש לתת כיסוי ל'חוק השבות' על-ידי קביעה חוקתית שלפיה מדינת ישראל היא מדינת העם היהודי. בדומה לכך, לא מכבר ניתן פסק הדין בעניין קעדאן נ' מנהל מקרקעי ישראל (בג"צ 6698/95 – פ"ד נ"ד 258 (1)), שאסור להשאירו בעינו מבלי שהמחוקק יאמר את דברו ויקבע במפורש מהי דמותה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל. אינני מתווכח עם פסק הדין, אלא אני טוען שהכנסת חייבת להגיב על פסק הדין הזה, ולתת לו את התשובה הקונסטיטוציונית ההולמת.

◆ **עמוס שפירא:** עוד נושא שיש לדון בו הוא ההבדל בין מושג האזרחות לבין מושג הזהות הלאומית. שני אלה אינם חופפים בהכרח, גם אם המצב הנורמלי הוא שרוב אזרחי מדינת לאום גם משתייכים לאותה זהות לאומית.

ה'אני מאמין' שלי בהקשר זה הוא שמדינת ישראל היא מדינת העם היהודי, היא הביטוי הריבוני-טריטוריאלי ללאומיות היהודית. אגב, לא כל מי שמוגדר או מגדיר את עצמו יהודי מבחינה דתית משתייך ללאומיות היהודית. רוב יהודי העולם אינם משתייכים ללאומיות היהודית במובן הפוליטי-ריבוני-טריטוריאלי שלה. הביטוי הזה מיועד, בראש ובראשונה, ליהודים הישראליים, ליהודים שהם

גם אזרחי מדינת ישראל.

זה הצד האחד של המטבע. הצד האחר הוא, שמדינת ישראל היא גם מדינת כל אזרחיה במובן של הבטחת הזכויות הפוליטיות-אזרחיות והחברתיות-כלכליות האינדיבידואליות של כל אזרחיה ושל הבטחת זכויות קיבוציות, קהילתיות, דתיות-תרבותיות (ובנתונים מסוימים אפילו עם צבע לאומי) של אוכלוסיות המיעוט שבה.

♦ **יובל שרלו:** בעיית העם היהודי נפתרה על-ידי הקמת מדינת ישראל למרות שרוב היהודים לא נמצאים בה. הבעיה המוסרית כלפי הפלסטינים ערביי ישראל, תפחת אם תהיה להם מדינת לאום. במקרה כזה נוכל להעצים את זהותה היהודית של מדינת ישראל עם פחות נקיפות מצפון.

כאמור, אני תומך בכתיבת מבוא גם מפני שכתובת מבוא היא תהליך בלתי-תלוי בחוקה וגם מפני שפרצוף החוקה כבר ידוע, מפני שהיעד הסופי פחות או יותר ידוע.

אשר למגילת העצמאות – יש בעיה מעשית בנוגע להסתמכות עליה או השאילה ממנה, כי מגילת העצמאות אינה מעודכנת בזיקה לבעיות שמדינת ישראל מתמודדת אתן היום.

מה שחסר במגילת העצמאות הוא זה: אין די היום בניסוח כללי של זכויות שמוענקות ללא הבדל גזע, דת ומין. נחוץ משהו יותר קונקרטי.

שאלת הבעלות על ארץ-ישראל היא שאלת מפתח בוויכוחים הפנימיים, ואי-אפשר שמבוא לחוקה לא יתייחס לכך, לאו דווקא ליזכותנו לארץ-ישראל, אלא לנושא ההתיישבות.

♦ **שלמה גוברמן:** לדעתי, לא נחוץ מבוא לחוקה, אבל אם הנחנו שהוא נחוץ, ברצוני להציע נוסח שמעוגן היטב הן בהכרזה על הקמת מדינת ישראל והן ב'חוק מעמדן של ההסתדרות הציונית העולמית ושל הסוכנות היהודית לארץ ישראל, התשי"ג 1952', אשר קבע את הקשר בין מדינת ישראל לבין הסוכנות היהודית- וההסתדרות הציונית. וזה הנוסח שאני מציע:

"מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי. היא יצירת עם ישראל כולו. היא מגשימה את שאיפותיה של התנועה הציונית לעליית יהודים, לקיבוץ הגלויות ולבניין הארץ ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל. היא מקיימת משטר דמוקרטי, מכבדת את זכויות היסוד של האדם ושומרת על המקומות הקדושים של כל הדתות וכן את המורשת של המיעוטים החיים בתחומה תוך קיום שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין."

♦ **עלי זלצברגר:** אינני יודע מדוע יצא כאן הקצף על פסק דין קעדאן. הוא בסך הכול שומר על שוויון הזכויות: קרקעות המדינה יחולקו באופן לא מפלה או

יימכרו באופן לא מפלה. מי שמעוניין ב'יהודית ודמוקרטית' תוך שוויון זכויות לכל אזרחיה, אינו יכול להתנגד לפסק דין קעדאן.

◆ **עמוס שפירא:** הנוסח של שלמה גוברמן הוא נוסח שאפשר לחיות אתו. עם זאת, יש לי שתי הערות: ראשית, כעניין שבעובדה, מדינת ישראל איננה יצירתו של עם ישראל כולו, למרות שהדבר מצוין ב'חוק המעמד'; היא ביטוי לזכותו של עם ישראל לריבונות לאומית. שנית, לא די בכך שנציין שמדינת ישראל תשמור על המורשת של המיעוטים החיים בתוכה, אם מדובר אך ורק בזכויות אינדיבידואליות של פרטים.

◆ **שלמה גוברמן:** אינני רוצה להוסיף על מה שכתוב בהכרזת העצמאות.

◆ **עמוס שפירא:** אם רצוי מבחינה מעשית לאמץ מחדש את מגילת העצמאות, אז אסור לשנות בה. אבל אם המגמה היא לחבר נוסח חדש, אי-אפשר עוד להתעלם מנושא הזכויות הקיבוציות של המיעוט הגדול החי בקרבנו.

◆ **רמזי חלבי:** אני מבקש לסכם דברים שנאמרו עד כה: הושגה הסכמה על שני עקרונות – האחד, כתיבת המבוא היא דבר חשוב; שני, אין צורך לדון בחוקה עצמה כדי לכתוב את המבוא. עניין נוסף – היות שהכרזת העצמאות כפי שהיא איננה עדכנית, הוצעה גרסה נוספת של שלמה גוברמן. הוא מבקש להביא את הצעתו כחלופה אפשרית, ובלוויית תיקונים לפי הצורך.

◆ **עמוס שפירא:** אם מאמצים את הפסקה המרכזית במגילת העצמאות, נאמר שם בין השאר ש"מדינת ישראל תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין, תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות." הייתי מעבה קצת ומעדכן: 'תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות לאזרחיה ולמיעוטים שבתוכה'. כאן יש אינדיקציה לזכויות קיבוציות. אם נסתפק במילה 'לאזרחיה' גרידא, הרי זה כאילו אמרנו 'לכל אזרח ואזרח בנפרד'. כיום, ניסוח כזה לא יספק. ועל כל פנים, חשוב להוסיף איזשהו יסוד קיבוצי.

◆ **אנה שניידר:** עוד ניסיון קטן: "מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי, המגשימה את זכותו של העם היהודי ושל המיעוטים שבה לשוויון זכויות חברתי ומדיני גמור בלי הבדל דת, גזע ומין, ותבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות."

◆ **שלמה גוברמן:** מעבר להשקפות שונות, אם נדרשים לפתח – ואני כלל לא בטוח שהוא נחוץ – חובה להזכיר את המקומות הקדושים, מה עוד שהם נזכרים בהחלטת האו"ם מ-1947. עם זאת, אני ער לכך שסטייה מטקסטים קיימים היא פתח לוויכוחים. לכן הדרך היחידה היא לנהוג כמו שנהגנו בחוקי היסוד ולהפנות אל עקרונות ההכרזה על הקמת מדינת ישראל ולא אל ההכרזה סתם, שהרי ההכרזה הייתה מסמך פוליטי, ולא התכוונה להיות חוקה.

◆ **רמזי חלבי:** ברשותכם, אני מבקש לסכם את דיוני הקבוצה:

1. מתוך שלוש האופציות שהעמידו לפנינו – 'יהודית ודמוקרטית', 'רב-תרבותית' ו'ישראלית' – הייתה הסכמה כמעט כללית בזכות 'יהודית ודמוקרטית'.
2. עדיפה הסכמה רחבה ככל האפשר, אבל בהיעדר הסכמה כללית, תהיה הכרעה שתביא בחשבון את כל הסוגיות וההצעות שעלו כאן.
3. בהיעדר חלופה שתהיה מוסכמת על כל הנוכחים, אנחנו מאמצים את הכרזת העצמאות כמבוא לחוקה.

קבוצת דיון ב'

מנחים:

עו"ד שחל, משה

השופט אלוף שיף, אילן – לשעבר נשיא בית הדין הצבאי לערעורים

שמות הדוברים (לפי סדר אלף-בית):

רב-גונדר אדאטו, אורית

ח"כ אלסאנע, טלב – רע"מ, כנסת ישראל

ח"כ פרופ' ארנס, משה

פרופ' גביוזן, רות – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית

בירושלים; המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

עו"ד גביש, משה – לשעבר נציב מס ההכנסה

הראל, ישראל – עיתונאי, 'הארץ', 'נקודה'

פרופ' כשר, אסא – המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' מעוז, אשר – ראש מכון טאובנשלאג, אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' סמוחה, סמי – אוניברסיטת חיפה

עו"ד ענבר, צבי – לשעבר היועץ המשפטי לכנסת

אלוף ד"ר פינקלשטיין, מנחם – הפרקליט הצבאי הראשי, צה"ל

השופטת רוטלוי, סביונה – בית המשפט המחוזי, תל-אביב

♦ **משה שחל:** הנושאים העומדים לדיון הם אלה: האם קיימת סתירה בין 'יהודית' ו'דמוקרטית'; מה בין יהדות – כלומר האפיון הדתי, לבין יהודיות – כלומר האפיון התרבותי, האתני-היסטורי; מהו דינם של לא-יהודים במדינה יהודית-דמוקרטית; האם 'מדינה יהודית ודמוקרטית' סותר את 'מדינת כל אזרחיה'; האם 'יהודית ודמוקרטית' עולה בקנה אחד עם 'מדינת העם היהודי'.

♦ **משה ארנס:** אפתח בצורה קצת אפיקורסית ואומר כי יש לי ספקות במה שנוגע לחוקה עצמה. כידוע, יש חוקה אחת מפורסמת, החוקה של ארצות-הברית, שמתייחסים אליה בהערצה, ואינני סבור שיש עוד חוקה בעולם שנהנית ממעמד זהה. לעומת זאת, יש לא מעט מדינות ללא חוקה, שמתנהלות לגמרי לא רע, ובראשן אנגליה. ויש גם מדינות כמו צרפת, שהחוקה שלהן כיום היא כבר החמישית במספר. סוג אחר הוא החוקה הסובייטית לשעבר. במילים אחרות, חוקה איננה דווקא מרשם להצלחה שלטונית.

אשר לסוגי מבואות לחוקה, אינני בטוח שאנחנו יכולים, ואפילו צריכים, לנסות

ולמקם את מדינת ישראל באחת הקטגוריות שפרופסור סמוחה מנה, מכיוון שמדינת ישראל היא באמת מדינה ייחודית. טוב שנורמות מסוימות של מדינות מתורבתות כגון ארצות-הברית יתבטאו אצלנו בחוקי יסוד, או בחוקה, אבל לא מעבר לזה.

הדיונים על הניסוח ההולם למדינת ישראל במבוא לחוקה רק מסבכים אותנו, גם מהבחינה הסמנטית. דוגמה לכך היא ההגדרה 'מדינת כל אזרחיה'. מי לא רוצה שמדינת ישראל תהיה מדינת כל אזרחיה? מי לא רוצה שכל אזרח במדינה יגיד: זו המדינה שלי? אבל ברגע שאומרים 'מדינת כל אזרחיה', כאילו רמזנו שבלי הגדרה זו אנחנו רוצים להפלות חלק מהאזרחים, שלא כולם ירגישו בני בית. זה איננו תואם את מושגי היסוד של מדינה, וזה מבייש.

אשר להגדרה 'מדינה יהודית' – קוראים למדינה 'ישראל', ולא נחוץ יותר מזה. אמרו כאן שכל עוד רוב תושבי המדינה הם יהודים, ממילא האופי הדומיננטי של המדינה הוא יהודי, ומה הטעם ומה התועלת לכלול הגדרה כזו בחוקה? הוא הדין בהגדרה 'מדינה יהודית ודמוקרטית' שרק פותחת פתח לוויכוחים בשאלה האם יש סתירה בין מדינה יהודית לבין מדינה דמוקרטית ואיך פותרים סתירה כזאת.

הדבר הייחודי למדינת ישראל שראוי לבטאו – אם בחוקים או בחוקה – הוא ייעודה המרכזי שלה כמקלט לכל יהודי בעולם, כמגן לכל יהודי שזקוק להגנה. אף שחלק מאזרחיה הלא-יהודיים של המדינה אולי אינם מרגישים שותפים בייעוד הזה, חלק אחר, בוודאי בין האוכלוסייה הדרוזית, מוכנים להיות שותפים במשימה הזאת. שאלה אחרת היא האם יש לכלול את הייעוד הזה במבוא לחוקה, אף שעקרונית הוא אינו יוצר בעיות שאינן ניתנות לגישור או להתייחסות סבירה מצד אוכלוסיית המיעוטים בישראל. בהקשר זה אני מזדהה עם דברים שאמר פרופסור אבי רביצקי על כך שיש להיזהר מ'לנעול' עקרונות לטווח ארוך, כי הרי איננו יודעים איך ייראה הייעוד הדומיננטי הזה בעוד עשרים שנה, במדינה שאיננו יודעים היום מה דמות תהיה לה בעוד שני עשורים ולמעלה מזה.

♦ **רות גביזון:** יש להבחין בין כמה שאלות בדיון שלנו: א. מהי המדינה בפועל; ב. מה צריכה להיות המדינה מבחינה נורמטיבית; ג. בהנחה שנחוצה לנו חוקה – מה צריך להיות כתוב על דמות המדינה בחוקה, והאם יש לכלול את הכתוב במבוא או בגוף החוקה, למשל בנושא 'חוק השבות'. קצת הסתבכנו בגלל חוקי היסוד של 1992, שכבר כללו את הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית', ולהתקין כיום חוקה בלי להגיד 'יהודית ודמוקרטית' הוא סטייה מן הקיים.

בעיה חשובה שיש לתת עליה את הדעת היא יחסים בין רוב ומיעוט – האם לגיטימי שרוב ישליט את תרבותו על המדינה שבה הוא חי, מהם האמצעים

שמותר לנקוט על מנת לשמר את הרוב הזה או להגדילו. אין ספק שחוקה היא המסמך ההצהרתי החשוב ביותר של מדינה. חיוני שהמדינה תשקף את היהודיות שלה – חוקה שאינה אומרת מפורשות שהמדינה היא יהודית היא חוקה בעייתית ביותר. לדעתי, רבים מאלה שמוכנים כיום לשתף פעולה לקראת כינון חוקה, מונעים על-ידי החשש שהיהודיות של המדינה נשחקת ושכדי לעצור את השחיקה יש לעגן את היהודיות בחוקה. מצד שני, לא בטוח שחוקה תועיל תמיד בהקשר הזה, והראיה היא פסק דין קעדאן, שניתן אחרי חוקי 1992, כלומר אחרי שכבר הייתה קיימת ההגדרה 'יהודית' ודמוקרטית' בחומר המשפטי המחייב של מדינת ישראל. כלומר, גם אם תהיה לנו חוקה שכתוב בה 'יהודית ודמוקרטית', זה לא יפריע לבית המשפט, אם ימצא לנכון, לבטל את "חוק השבות" או את הזכות לא לתת לערבים להתיישב ביישובים יהודיים וכדומה.

כך, אפוא, ההסתמכות על החוקה ככלי לעגן ערכי יסוד איננה נכונה, כי חוקה תמיד תהיה עמומה; מה שחשוב הוא מהי המציאות החברתית ומהם ההסדרים הנורמטיביים האפקטיביים, לאו דווקא ברמת החוקה.

ביזקה לנושאים החשובים הללו ברצוני להתחיל בשאלה מה צריכה להיות דמותה של המדינה. על כך אומר שחשוב מאוד שהמדינה תהיה יהודית, ואינני מתכוונת בכך שהאופי שלה יהיה יהודי כמוגדר וכנתון, אלא שהיא המקום היחיד בעולם שבו התרבות הציבורית היא עברית-יהודית ושהעם היהודי איננו בה מיעוט נסבל או נרדף. זוהי מהותה של המדינה היהודית. לרעיון הזה הייתה הצדקה כשהוא נהגה, הייתה הצדקה כשנאבקו להקמת המדינה ואחרי הקמת המדינה, ויש לו הצדקה גדולה בה-במידה היום, כשבישראל יושבת קהילה בת מיליונים רבים של יהודים שאין להם אלא הבית הזה.

מהרעיון הנכון הזה נגזרים רעיונות נוספים, למשל: שלגיטימי לפעול כדי לשמר את המדינה היהודית, לחזק אותה, וזה כולל התיישבות, ומדיניות תרבותית, וזה נוגע לשפה ולנושאים נוספים שלא התמודדנו אתם באופן מעמיק.

מצד שני, במדינת ישראל יש עם אחר, שזו מולדתו, שאין לו ארץ אחרת ושנאנחנו אכפנו את עצמנו עליו, ויתר על כן – הפכנו אותו למיעוט במולדתו. את העובדות הללו יש לזכור יום-יום ושעה-שעה. ככל שנמשיך להצדיק את המדינה היהודית, שבעיניי היא מוצדקת, עלינו לזכור היטב את המחיר שמשלמים אזרחיה הערביים של המדינה. ההודאה בכך אינה מפריעה לי להמשיך להצדיק את המדינה היהודית, כי אי-גביית המחיר הזה משמעה אבדן הזכות של העם היהודי למדינה משלו והכורח להמשיך ולחיות במקומות שבהם הוא אורח. על כן מה שראוי היה שנגיד לאזרחים הערביים של מדינת ישראל הוא שאנחנו

ערים למחיר הגדול שהם משלמים על-ידי עצם המגורים במדינה שהם אינם רוב בה, ושנחננו נכונים לפצות אותם בנכונות שלנו להקמתה של מדינה פלסטינית בחלק מארץ-ישראל ובכך שנעניק להם זכויות אזרחיות מלאות במדינתנו. יש להעניק להם את מלוא הזכויות האישיות, לשפר את הייצוג שלהם בחלוקת הכוח, לשפר את השתתפותם הפעילה בתכנון ובקבלת החלטות בנושאים הנוגעים לחייהם, להעניק להם יותר אוטונומיה בתחומים כמו חינוך. יש גם להכיר לא רק בזכויות האינדיבידואליות של הערבים בישראל, אלא בזכויותיהם הקבוצתיות, הדתיות והלאומיות.

לצד זאת, כאמור, אני מצדיקה את המשך התפיסה של מדינת ישראל כמדינה יהודית במשמעותה של החלטת האו"ם מ-1947. התפיסה הזאת תתבטא בכך שרוב ההסדרים הספציפיים שנובעים מהיהודיות של המדינה לא יהיו ברמת החוקה. ייתכן שחלק מהם – למשל עקרון השבות, לא הפרטים של 'חוק השבות' יש לכלול בחוקה, ובדומה לכך עקרון שבת כיום מנוחה, ועקרון השפה. ל'חוק-השבות' הצדקה בשתי רמות: זכותם של יהודים לבוא למקום היחיד בעולם שבו יש חברה יהודית ריבונית; זכותה של החברה היהודית לאפשר לבניה, שרוצים בכך, לחיות חיים יהודיים שלמים. במדינות לאום רבות יש חקיקה מהסוג הזה; זה איננו ייחודי לישראל. אלא שההיקף אצלנו רחב מדי: ההרחבה לבני המשפחה בעקבות פסק דין שליט מוטעית, גם האוטומוטיות של האזרחות מוטעית. כלומר, יש לשקול את הפרטים בצורה רצינית, אבל העיקרון של השבות מקובל עליי. אינני בטוחה שדרושה לנו חוקה, ומצד שני אנחנו מחויבים לרעיון שאם תהיה חוקה, היא תהיה חוקה בהסכמה. בעניין זה יש לשקול שתי אפשרויות: א. להגיד שהמדינה תהיה יהודית ודמוקרטית, אף שבעיניי ההכרזה הזאת איננה משמעותית כקנה מידה פרשני. אין בהכרזה כזאת בעיה ערכית או נורמטיבית, כי מותר למדינת ישראל להגדיר את עצמה כמדינה יהודית ודמוקרטית.

ב. להימנע מהגדרת המדינה ולהסתפק בהגדרת סמליה. אני בעד 'להעלות כיתה' את 'חוק השבות' כמשקל-נגד להכללתה של מגילת זכויות מלאה. אני בעד השפה העברית, אני בעד הסמלים. כל אלה הם מעין 'אני מאמין' מגדיר של המדינה, אחד משלושת האלמנטים של כל חוקה שהם: הסדר משטרי, מגילת זכויות, קָרְדו.

אינני יודעת מה מרוויחים בעצם על-ידי הכללת 'יהודית ודמוקרטית', 'רב-תרבותית' ו'כל אזרחיה'; כולנו יודעים שאלה הן סממאות ותו לא, שלפעמים נדמה כי הן סותרות זו את זו ויש טוענים שהן מתיישבות דווקא זו עם זו – למשל שאין סתירה בין 'מדינת כל אזרחיה' ו'מדינה יהודית'. בהקשר זה הייתי מבקשת

להציג שאלה קשה לערבים: המדינה הזו היא מדינה יהודית ורוב הציבור היהודי בארץ חושב שמוצדק שהיא תמשיך להיות מדינה יהודית, וכל עוד רוב הציבור היהודי בארץ חושב כך, היא תמשיך להיות מדינה יהודית. אתם חיים בה, ואתם חיים בה לא כל-כך רע, ועכשיו עליכם להחליט האם תהיו נכונים להשתתף במהלך שמנסה לחזק את המדינה הזאת שהיא בינתיים מדינה יהודית. אנחנו מצדנו מוכנים לא להגדיר את המדינה כיהודית. אנחנו נקיים 'חוק השבות' ואנחנו לא מתביישים בכך ולא מתנצלים, אנחנו נקבע שפה ראשית. אם אתם מוכנים להצטרף למהלך הזה, להגדיר מפורשות שזה אופייה המיוחד של המדינה ושאתם חלק ממנה – לא נקטר אתכם, לא נתקע בחצוצרות, לא ננפנף בדגלים. מצד שני, אם תאמרו שאתם מחרימים את המהלך הזה, ובכך תאמרו לנו, בעצם, שאינכם יכולים לחיות אתנו – אין שום סיבה שלא נצא בכל ההכרזות שמועילות לנו.

לכן מה שצריך לקיים פה הוא משא ומתן ברמה הסמלית ביותר, שיתמקד לאו דווקא בשאלה מה יהיה אופייה של המדינה, אלא בסוג ההצהרות או ההגדרות או הסמלים או הדגלים שאנחנו מוכנים להתדיין עליהם לחיזוק הרגשת השייכות. אם אני מוכנה לעשות מאמץ גדול כלפי הערבים אזרחי המדינה ולא להכריז על המדינה כיהודית, האם זה עושה לכם – אזרחי המדינה הערביים – משהו או שאתם אומרים: כך או אחרת המדינה היא יהודית, ולכן לא אכפת לנו אם אתם מגדירים או לא מגדירים. אנחנו לא מרגישים חלק ממנה, זאת אינה המדינה שלנו. אם זאת איננה המדינה שלכם, אין מה לעשות, אבל אם היא המדינה שלכם, יש על מה לדבר, וכאן המקום להפגין רצון טוב, הבנה, אמפתיה.

◆ **מנחם פינקלשטיין:** במה שנוגע למדינה היהודית – יש לומר מפורשות שמדינת ישראל היא מדינה יהודית. לעניין זה נאומיהם מהשבוע האחרון של ערפאת ושל שר החוץ האמריקני, פאוול, מאלפים. ערפאת דיבר על מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, אבל מעודו לא השמיע התבטאות שמצדדת בזכותה של מדינת ישראל לחיות כמדינה יהודית. לעומת זאת, שר החוץ האמריקני הדגיש שמדינת ישראל היא מדינה יהודית ושגם המאבק הוא על זכותה של ישראל להתקיים כמדינה יהודית. לכן בכל שלב, ובפרט בתקופה האחרונה, נכון לומר ויש לומר שמדינת ישראל היא מדינה יהודית, מקלט לעם היהודי, ושזכותו לעצב כאן חיים בעלי אופי יהודי.

האם יש לומר בחוקה שהמדינה היא יהודית? כשתהיה חוקה, חוקי היסוד יהיו חלק מהחוקה, ובחוקי היסוד כבר מדובר על מדינה יהודית ודמוקרטית, ואין לשנות את הניסוח הזה גם מטעמים מעשיים. לא מן הנמנע שתהיה – אמנם במקרה נדיר – סתירה בין 'יהודית' ו'דמוקרטית'. אני אפילו סבור שראוי לחיות

במתח הזה שבין שני המושגים, ועל כן – גם מסיבות פרקטיות וגם מסיבות מהותיות – אני דווקא מצדד בהגדרה 'יהודית ודמוקרטית'.
שאלה נוספת היא האם יש לומר במבוא לחוקה שהמדינה היא יהודית. כאן אני מסכים עם דברים שאמר חיים צדוק, שלפי שעה לא רצוי לעסוק בניסוחים חדשים. ברוח דבריו אלה הייתי מטפל במבוא לחוקה רק עם השלמתה של החוקה עצמה.

אשר לסתירה אפשרית בין יהודית ודמוקרטית – אם מסתכלים על יהודיות במובנים של ערכים כלליים כגון צדק, שוויון וכדומה, כי אז לא קיימת סתירה, כי 'יהודית' שווה 'דמוקרטית'. אהרן ברק סבר כך תחילה, אלא שהוא עצמו חזר בו מדברים אלה בכתבים מאוחרים שלו, והמסקנה היא אפוא שיכולה להיות סתירה ושצריך לחיות במתח הזה. אתן דוגמה מעבודתי: שאלתי את עצמי האם כללי ההגנה העצמית במשפט העברי שווים לאלה של החוק האנגלי והישראלי. מצאתי שיכולה להיות אי התאמה ביניהם.

♦ **סבינה רוטלוי:** אינני בטוחה – וכאן אני מצטרפת לדבריה האחרונים של רות גביזון – שנחוצה הגדרה. עיינתי היום שוב במגילת העצמאות וחשבתי לעצמי שלו התכנסו אנשים היום, ספק אם היו מגיעים לניסוח מוסכם כפי שהגיעו אז. במציאות היום, למראה המספר העצום של לא-יהודים ושל עובדים זרים, הבעיה הדמוגרפית אינה מתמצה רק ביהודים וערבים, ועל כן אין לדעת מה יהיה גורלה של כל הגדרה שנגדיר היום בעוד 20-30 שנה.

עניין אחר: הניסיון להגדיר בחוקי היסוד את המדינה כיהודית ודמוקרטית לא תרם לקונסנזוס, אלא להפך – לריבוי מחלוקות. אם היו שואלים אותי בשנת 1990, לפני חקיקת חוקי היסוד, האם קיימת סתירה בין 'יהודית' ו'דמוקרטית', הייתי עונה שברוב הדברים אין סתירות, גם אם ידעתי שבנושא השוויון קיימת בעיה. אבל פסיקותיו של בית המשפט העליון עוררו עליו שלא לצורך את זעמו של חלק גדול מהציבור, כי בעצם לא היה זה מתפקידו של בית המשפט העליון להכריע מה גובר על מה, יהודית או דמוקרטית, ומה האלמנטים שמכילים את הדמוקרטיה מתוך היהדות ולהפך.

חרף העובדה שההגדרה 'יהודית ודמוקרטית' כבר קיימת בחוקי היסוד, היא איננה מניחה את הדעת בגלל חילוקי הדעות מכל קצות הקשת הפוליטית. דתיים רבים ימציאו לך נימוקים מדוע, כאשר מפרשים חוק, יש לתת ביטוי יותר נעלה לעקרונות של היהדות על פני העקרונות הדמוקרטיים אם יש סתירה, וכמובן שיש דעות הפוכות.

לכן דווקא ההגדרה במגילת העצמאות לגבי תקומתו של העם היהודי בארץ-ישראל ברוח עקרונות הדמוקרטיה, נראית לי פתרון מוצלח בהרבה. מצד

אחד היא מדגישה את צידוק הקיום של מדינת ישראל בתור מקלט לעם היהודי, ומצד שני יש בה הצדקה ל'חוק השבות': היא מצדיקה את עקרון קיומו של העם היהודי שאיננו סותר בהכרח עקרונות אחרים שכתובים בהמשך מגילת העצמאות. דווקא לאור הניסיון של חוקי היסוד, אילו נצרכתי לבחור היום בין ההגדרה 'מדינה יהודית ודמוקרטית' לבין ההגדרה 'מדינת העם היהודי', אבל גם מדינתם של מיעוטים אחרים החיים בה על-פי עקרונות דמוקרטיים – הייתי מעדיפה את ההגדרה השנייה שכאמור אינה פוסלת את קיומם של מיעוטים אחרים בתוך המדינה, ובמקביל היא מכירה בערך המיוחד של המקום הזה לעם היהודי בישראל ובתפוצות.

הערה נוספת קשורה בדיון על שאלת הרב-תרבותיות ועל מה שהוגדר כאן בביטוי 'המדינה הדמוקרטית האתנית'. היום יש נטייה להגדיל בערכה של הרב-תרבותיות, של הבין-תרבותיות, אלא שבכך אנו מביאים את הזכות לזכות ולהשתייכות למדרגת-על, נותנים לה מעמד מועדף, ולדורות, על שאר הזכויות. במקביל אנו מסכנים את קיומם של עקרונות דמוקרטיים אוניברסליים, כמו שוויון או כבוד.

הזכירו כאן את בלגיה והולנד שמגשימות היום רעיון של רב-תרבותיות. אלא שמדינות אלה ביססו תחילה עקרונות של דמוקרטיה. ברגע שמפנימים עקרונות של דמוקרטיה, קל יותר לקבל את הרב-תרבותיות, ואנחנו עדיין לא השלמנו את הפנמתם והטמעתם של העקרונות הללו.

♦ **אשר מעוז:** אני רואה קונסנזוס מלא כמעט, לפחות יהודי, סביב מגילת העצמאות, והייתי אומר שזהו אכן המסמך הטוב ביותר שנוסח אצלנו מאז זכינו לעצמאות, אבל יש לו חיסרון אחד שצריך להביאו בחשבון: הוא נוסח על-ידי יהודים בלבד, ומסיבה פשוטה – הערבים לא שיתפו פעולה. הייתי משתמש במסמך הזה כמצע, לוקח את חברינו-אחינו הערביים ואומר להם: תגידו מה כאן מפריע לכם ונראה אם אפשר לבוא לקראתכם, אלא אם מה שמפריע הוא שמדובר במדינה יהודית, כי אז, לדאבוני, אין אפשרות לדו-שיח.

'מדינת כל אזרחיה' – לא ולא, כי 'מדינת כל אזרחיה' לא רק שאיננה מדינה יהודית, אלא היא מדינה דו-לאומית. כל עוד מי שמכנים עצמם 'העם הפלסטיני' היו חלקם תחת ממשל צבאי בתנאים לא כל-כך נעימים, וחלקם במדינת ירדן בתנאים עוד פחות טובים – לא עלתה הדרישה למדינת 'כל אזרחיה'. היום, כשערבים ברור שתקום מדינה פלסטינית, כלומר שהפלסטינים יזכו בהגדרה לאומית, איך אפשר לדבר על 'מדינת כל אזרחיה' שמשמעה שלילת ההגדרה הלאומית מהעם היהודי? זוהי סתירה לוגית. דבר נוסף: אם אכן תקום מדינה לפלסטינים והם יזכו בהגדרה לאומית, מדוע נחוצה להם הגדרה עצמית בשתי

מדינות? נכון שיש להם אחים פה, אבל לכולנו יש אחים במדינה זו או אחרת. יהודים בתפוצות לא מחפשים לעצמם הגדרה לאומית יהודית במדינתם, אלא שוויון זכויות. מבחינה זו, אינני רואה כל בעיה בהיותה של ישראל מדינה יהודית.

יהדות איננה בעלת אפיון דתי בלבד. ביהדות יש אלמנט חשוב שהוא הדת, אבל יהדות היא בעיקר תרבות ואורחות חיים. אם עשרת הדיברות מאפיינות את היהדות – הרי שרק שלוש מהן, הן דת והשאר אינן דווקא דת. אופייני הדיבר העוסק בשמירת השבת – מנוחת השבת הנה זכותו של הגר בדיוק כשם שהיא חובתו של התושב היהודי.

ברור שיש לקיים שוויון ואסור שתהיה סתירה בין 'יהודית' ו'דמוקרטית'. אך כשמדברים על זכויות אזרח, מדברים על דמוקרטיה מסוימת, על דמוקרטיה ליברלית. איך בית המשפט העליון יודע מהי הדמוקרטיה כדי לוודא האם היא מתנגשת ביהדות? הוא פונה לפסיקה של בית המשפט העליון האמריקני.

♦ **מנחם פינקלשטיין:** אם השופט ילך למקורות היהדות, ובמקביל למקורות המשפט האחרים, לא בטוח שהתשובה שיקבל תהיה זהה.

♦ **אשר מעוז:** כלומר, זה איננו דווקא דמוקרטי או לא דמוקרטי. אלה הן שתי תפיסות שונות. מה שמקובל אצלנו כדמוקרטי משום ששורשיו מארצות-הברית, הוא לא פעם סינתזה בין דמוקרטיה ואמריקניות. לפעמים אף נובעות מכך תוצאות מגוחכות. הנשיא אהרן ברק כתב שמאז חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, עונש מוות הוא בלתי חוקתי כי הוא נוגד את הדמוקרטיה; בכך כאילו אמר שארצות-הברית איננה דמוקרטיה. עונש מוות אינו חוקתי אצלנו משום שהוא נוגד את עקרונות היהדות, לא משום שהוא סותר עקרונות דמוקרטיים. המונח 'יהודית' ממוקם אצלנו במקום הלא-נכון. כשדובר, בשעתו, בחוקי היסוד על ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית, כתבתי שלמדינה אין ערכים; מדינה היא בית ולבית אין ערכים. השימוש הנכון הוא זה שנקטו הקנדים, כשכתבו: a free and democratic society. אצלנו ראוי היה שייכתב 'ערכיה של חברה יהודית ודמוקרטית'. זה המינוח הנכון.

במה שנוגע להגדרת המדינה במבוא לחוקה, כאן כבר יש מקום לדבר על מדינה יהודית, ואני מוכן לשקול האם ההגדרה תהיה 'מדינה יהודית' או 'מדינת העם היהודי' – לזו ולזו יתרונות וחסרונות.

במדינה היהודית חייב להיות שוויון זכויות מלא לכל האזרחים. אין סתירה בין השניים. גם פסק דין קעדאן אומר למעשה ששוויון זכויות לערבים איננו סותר את היותה של ישראל מדינה יהודית. אליקים רובינשטיין התבטא אף הוא ברוח זאת, במאמר שכתב בעקבות מתן פסק הדין. במאמרו הוא גורס כי שוויון

זכויות אינו סותר את היותה של ישראל מדינה יהודית, ואני מסכים אתו.

◆ **טלב אלסאנע:** בעייתו של המושג 'יהדות' איננה תאורטית אלא מעשית; כלומר איך אני, כמיעוט במדינה, מרגיש את היהדות. הביטויים שאני שומע – "ואהבת לרעך כמוך", "מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך" – האם זוהי אכן המדיניות שמנהלת המדינה, שמגדירה את עצמה בניגוד לרצוני אבל על-פי דעת הרוב? האם יהודים שחיים כמיעוט במדינות רבות בעולם היו מוכנים לקבל את סוג היחס שמעניקה מדינת ישראל למיעוט הערבי בתוכה? בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית שבה למדתי, יש שוויון זכויות נפלא בהרצאות, בתרגילים, אבל כשאני חוזר הביתה – אין לי בית, אין לי מים לשתות. המציאות שלי במדינה שמדובר בה על דמוקרטיה ושוויון, היא עגומה ביותר. לכן אי-אפשר לנתק את ההגדרה התיאורטית מהמציאות המעשית.

הבעיה היא בהגדרה וביישום כאחד, כי ברגע שאומרים כי זוהי מדינתו של העם היהודי, אוטומטית מוציאים את כל ערביי ישראל אל מחוץ למדינה, משאירים אותם ללא מדינה. אי-אפשר לטעון שמדינות ערב הן ביתם של הערבים הפלסטינים כי עובדה היא שיש פליטים בסוריה, בלבנון, בירדן ומצבם שם אולי גרוע עוד יותר מהמצב בשטחים הכבושים.

לעומת זאת, יהודים שחיים בארצות-הברית אינם מרגישים שזאת איננה מדינתם ויתר על כן – שישראל היא מדינתם. להפך: ארצות-הברית היא מדינתם של היהודים היושבים בה. לכן, ברמה העקרונית, אי-אפשר לומר שמדינת ישראל היא מדינת היהודים בלבד. עם זאת, הפתרון לבעיית הפלסטינים הוא מדינה משלהם, ומתן הגדרה עצמית לפלסטינים גם ייתן לגיטימציה מלאה להגדרה עצמית לעם היהודי במדינת ישראל.

אשר לזיקה שלי לישראל, שאני חי בה עוד טרם קמה כאן מדינה, הזיקה שלי צריכה להיות במישור האזרחי. יש לי חברים שאומרים שמדינת ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית במונח הזה שהיא דמוקרטית ליהודים ויהודית לערבים. החלוקה הזאת קיימת בפועל כאשר, למשל, בתעודת הזהות, ההגדרה איננה 'ישראלי', אלא הבחנה בין יהודי או ערבי, כלומר על-פי ההשתייכות הלאומית. בדרכון, כלומר בחו"ל, אנחנו מוגדרים כישראלים, אבל בתוך המדינה אין ישראלים; יש יהודים ויש ערבים. אנחנו רוצים להיות ישראלים גם כאן וגם שם.

רות גביזון הפנתה שאלה לאוכלוסייה הערבית בתוך המדינה: אתם רוצים או לא רוצים להיות חלק מהמדינה? השאלה הזאת בהיפוכה צריכה למעשה לבוא מצדנו, כי עובדה היא שהמדינה אינה משלבת אותנו בתוכה. למשל, במשרדי הממשלה עובדים 60 אלף פקידים, אבל אין שם ייצוג לאוכלוסייה הערבית, למרות שנחקק

חוק בכנסת בזכות ייצוג הולם. כך גם בחברות הממשלתיות. בחברת חשמל התחילו להעסיק עובדים זרים מרומניה, אבל לא מעסיקים שם עובדים ערביים. במדינת ישראל, שמתיימרת להיות דמוקרטית, לא היה שר ערבי עד בואו של סאלח טריף, וגם הוא מכהן כשר בלי תיק, כלומר מה שבמשטר דמוקרטי הוא דבר טבעי, בישראל הוא בגדר קישוט תקשורתי. במרוקו, שאיננה מדינה דמוקרטית, היו שני שרים ממוצא יהודי, למרות ששיעור היהודים באוכלוסייה הוא אולי אחד לאלף. להיות או לא להיות חלק מהמדינה איננו הבעיה שלנו, אלא של המדיניות במדינת ישראל. קיימת כאן גישה פטרנליסטית שאומרת: אנחנו אדוני המדינה, זו המדינה שלנו, אתם Outsiders, אתם נתינים, אנחנו ניתן לכם פרורים, אנחנו ניתן לכם נדבות. זה סותר את מהות המשטר הדמוקרטי שהיחס בו צריך להיות על בסיס אזרחי: אני אזרח ואתה אזרח, ויש שוויון מכוח האזרחות.

♦ **רות גביזון:** החוקה לא תשנה זאת. הבעיה היא בזכויות היסוד.

♦ **טלב אלסאנע:** אבל אם נכתוב בחוקה 'מדינת ישראל', פירושו של דבר שהמדינה היא של כל הישראלים, של כל אזרחי מדינת ישראל. אני גם יכול לחיות עם הגדרה 'מדינת היהודים והאזרחים הערביים', או, בהתחשב בקיומם של מיעוטים אחרים: 'מדינת היהודים וכל אזרחיה'.

תפקידה של חוקה הוא לאו דווקא להדגיש את הממד היהודי במדינה, אלא למנוע את הכרסום שחל בממד הדמוקרטי. כי בכל פעם שמתחלפת ממשלה במדינת ישראל, משתנה המשטר. לא הכנסת מחוקקת חוקים, אלא, מעשית, הממשלה; 90% מהחוקים שהכנסת מחוקקת הם ביזמת הממשלה. לממשלה יש בדרך כלל רוב בכנסת, הממשלה של היום, יש לה 90 חברי כנסת.

לכן חוקה יכולה לפחות להבטיח שזכויות אזרחיות לא ייפגעו. לא כל דבר חייב להיות פוליטיקה: כלומר, מה שמגיע לי אקבל לא בגלל שאני חלק ממאזן הכוחות הקואליציוני בתוך הכנסת, אלא משום שאני אזרח. בתקופתו של יצחק רבין היו זקוקים לקולות הערבים, אז העניקו להם זכויות אזרחיות. היום לא זקוקים לקולות של הערבים, ולכן רק לוקחים מהם, כי היום אין דבר שנקרא 'זכויות אזרחיות', הכול זכויות פוליטיות.

כשיש חוקה, יש סל זכויות אזרחיות. יש ערובה לכך ששינוי בהרכב המפלגתי לא יגרור אחריו כרסום בזכויות האזרח.

♦ **אסא כשר:** גם חבר הכנסת משה ארנס וגם פרופסור אבי רביצקי הביעו במליאה חשש מפני תהליך שסוגר דלתות, סוגר אופציות, ואילו אני בעד תהליך שסוגר אופציות. אני חושב שהגיעה העת שנסגור את האופציה שישראל לא תהיה מדינה דמוקרטית, שנסגור את האופציה של ישראל פרופיל דמוקרטי

מאוד ירוד, שנסגור את האופציה של קיבוע משטר בישראל שאין לו שום הצדקה מוסרית. יש דברים שראוי לסגור, זהו חלק מתהליך של עיצוב, ואנחנו הרי עוסקים בעיצוב פניה של מדינת ישראל. בתהליך העיצוב המקורי עסקה בשעתה האספה המכוננת, ועלינו מוטל עכשיו תהליך עיצוב אטי יותר, שתוצאותיו כרגע אינן מרשימות ביותר, אבל משתפרות והולכות. לכן אם יצא מסמך כלשהו מהגוף שהתכנס כאן, זו תהיה תרומה לעיצוב פניה של המדינה, וכל עיצוב סוגר אופציות במידה מסוימת.

אני גם בעד בירור נוסחאות – כעבודת הכנה לקראת סגירת דלת שראוי לסגור – ובראשן הנוסחה 'יהודית ודמוקרטית', היות שמתפשטת בציבור העמדה שהביטוי 'יהודית ודמוקרטית' הוא דבר והיפוכו. במילים אחרות: גם אם רצינו להיות מדינה יהודית ודמוקרטית, לא נגיע לסטנדרדים של דמוקרטיה המקובלים במקומות אחרים, כי לפרופיל הדמוקרטי שלנו יש חסם עליון שהוא אינו מסוגל לחצות מכורח הפרופיל היהודי. הרעיון הזה מאוד מבהיל אותי, ולכן הייתי עושה כל מאמץ כדי לאפשר לשני המושגים הללו לחיות יחד בלי שיתרוקנו מתוכנם, אבל גם בלי שיסתרו זה את זה. את עיקר המאמץ האינטלקטואלי בפרום הזה יש אפוא לכוון לפירושים שיש בהם טעם, שאפשר לעמוד מאחוריהם, ושבעת ובעונה אחת פוטרים אותנו מן הסתירה. הכנסת קבעה 'מדינה יהודית ודמוקרטית', אבל לא כוננה מנגנון לבירור הגבולות ולהכרעה בין שני הגורמים האלה. לפיכך אנחנו צפויים שהרכב אחד של בית המשפט העליון יגיד שיש סתירה ושצריך להכריע בכיוון זה, והרכב שני יקבע שיש סתירה ושצריך להכריע בכיוון אחר והרכב שלישי יקבע שאין סתירה. זה ודאי איננו סידור אידאלי, ודאי לא מהסוג שייצור את האמון שהרב קרליץ דיבר עליו במליאה.

נושא שני שאני מבקש לדבר עליו הוא מדינת ישראל כביטוי לזכות ההגדרה העצמית של העם היהודי, לעצמאות מדינית של העם היהודי. את המושג 'עצמאות מדינית' אני מפרש באופן מרחיק לכת יותר ממשה ארנס שדיבר על ישראל כעל עיר מקלט. אינני רוצה עיר מקלט, אינני רוצה מקום בטוח לברוח אליו כשרודפים אחריי; אני רוצה שיפסיקו לרדוף אחריי ואני רוצה להיות אדון לגורלי. אני רוצה מקום שבו אני אדון לגורלי, שאפילו אם אינני מותקף, אני שם בעל הבית. אני לא נשלט על-ידי זרים, אני לא בלחץ מתמיד של חברת-רוב בעלת תרבות אחרת, דת אחרת, היסטוריה אחרת, סנטימנטים אחרים. אני עומד ברשות עצמי. אם צריך להתגונן, אני שמגן על עצמי – לא המלך, לא הממשלה או גורם אחר. גורלי בידי.

זה הרעיון של הגדרה עצמית, זה הרעיון של העצמאות הפוליטית, ועל זה מדובר בזיקה לעם היהודי. נניח לרגע הצדה את הוויכוח מי בדיוק הוא יהודי ונסתכל על

חלק הארי שאין ספק שהם בני העם היהודי ושמדובר בעצמאות המדינית שלהם. זוהי המשמעות של ישראל כמדינה יהודית. מה פירוש 'עצמאות מדינית'? ההרגשה שאני חופשי, שאני לא נשלט בכוח עריצות, צבא או אפרטהייד, אלא בכוחו החברתי של הרוב. 'רוב' היא מילת המפתח לענייננו. רוב מצריך תשתית. לכן 'חוק השבות' מוצדק פעמיים: לא כחוק לקיום מדינה בצורה מתמשכת, אלא כחוק להקמת מדינה.

♦ **טלב אלסאנע:** פרופסור כשר דיבר על 'חוק השבות' ביזקה לתשתית שתשמור על קיומו של הרוב. ואני שואל: האם תשתית כזו משמעה אבטלה, הפקעת אדמות, טרנספר סמוי? מה הגבול?

♦ **אסא כשר:** אל תשכח שאינני מוכן לוותר על פסיק לא מרעיון המדינה היהודית ולא מרעיון המדינה הדמוקרטית. לכן שום צעד לא ייעשה בצורה בלתי-דמוקרטית. מה תהיה המציאות המדינית? זה סיפור אחר, אבל העקרונות שבאמצעותם אני מבקש לנמק מסגרת כלשהי הם דמוקרטיים במאה אחוזים, לא פחות מזה.

חוק בנוסח 'חוק השבות' מתיישב עם דרישות של דמוקרטיה, בדומה לכך תהיה זכות השיבה למדינת פלסטין. להמשיך ולקיים את השסתום הזה, שעוזר לך לקיים רוב, מתיישב בהחלט עם עקרונות הדמוקרטיה. ליוון יש דלת פתוחה ליוונים, לפלסטין תהיה דלת פתוחה לפלסטינים, ובישראל צריך שתהיה דלת פתוחה ליהודים, וגם לדרוזים כל עוד אין להם מדינה משלהם.

'חוק השבות' הוא אחד ממרכיבי תשתית הרוב, אבל הוא אינו היחיד. אני מעוניין שיבוא לכאן מיליון יהודים, לכן הכרחי שתהיה קרקע ליהודים האלה להתיישב בה. ושוב, מכיוון שאני דמוקרט, לא אקח את האדמה שלך כדי להושיב עליה יהודים. אבל על חלק מהתשתית הקרקעית אני רשאי לשמור לצורך הגירת יהודים למדינת ישראל, כי אני מעוניין לשמור על קיומו של רוב. אני יודע שלא כך היא המציאות תמיד, ואינני מנסה לייפות אותה. אני רק רוצה להראות את הרף שאני מבקש להגיע אליו, את התחנה האחרונה.

רציונל ההקמה של מדינת ישראל על-ידי האומות המאוחדות היה גם רציונל הקמתה של מדינה פלסטינית על-ידי האומות המאוחדות באותה החלטה עצמה. ישראל נוצרה בתור מדינה כזאת, ולכן מותר לה לבטא זאת בסמליה. מותר שסמלי ישראל יהיו יהודיים כמו שמותר שסמלי פלסטין יהיו פלסטיניים. וברוח דברי אלה – גם אם יהיו יהודים בפלסטין, אינני חושב שמוצדק יהיה לדרוש 'מגן דוד' קטן בפינת הדגל הפלסטיני, מפני שרציונל ההקמה של פלסטין הוא ההגדרה העצמית של הפלסטינים, והסמלים מבטאים את רציונל ההקמה. לכן גם אהיה מוכן להזדהות עם כאבם של הפליטים הפלסטינים ולהסכים

שיהיה להם יום שבו הם מבכים את כאב ה'נכבה', ועם זאת אתנגד תמיד שיום העצמאות הישראלי יהיה גם יום ה'נכבה', מפני שרציונל ההקמה של מדינת ישראל הוא עצמאותם הפוליטית של היהודים.

אני בעד דמוקרטיה כי אני בעד המוסר, והמוסר הוא סימטרי, ומה שמגיע ליהודים, מגיע לפלסטינים ולהפך. אין פה שום זכויות יתר. אינני חושב שתצמח איזו תועלת אם נשתקע בבירורים מי אחראי להידרדרות המצב ובאיזו מידה.

עלינו לומר שמכאן ואילך נישא יחד באחריות לשיפור המצב של כולנו. אולי לעולם לא אצליח לברר אם היה או לא היה טבח בטנטורה, וגם אינני מעוניין לברר את מאורעות תרפ"ט בחברון, ואני מעוניין להיות שותף באחריות ליישוב של כל פליט ופליט פלסטיני במולדתו ולא בישראל, ברמת חיים תקינה, במסגרת העצמאות המדינית של עמו.

כשעוסקים בפרויקטים של טיוטות חוקה ומבואות לחוקה, מטבע הדברים אתה מסרטט לך איזה רף גבוה, אתה רוצה לחנך לפי הרף הזה. סימנתי את התחנה האחרונה, ועכשיו אני מותח את פסי הרכבת אליה, לא איזה צרור מליצות שאינו שווה כלום. מה שאמרת עד כה הוא התחנה שאני מבקש להגיע אליה, ועדיין אני רחוק מאוד משם. ומדוע אני רחוק משם? כי מעולם לא שאלנו את עצמנו בכנות מה הם הכלים הגדולים שנחוצים לנו לשינוי התמונה העכשווית. הביטויים העיקריים ליחס הלא-דמוקרטי, הבלתי-נסבל אל ערביי מדינת ישראל, אינם מכוח החוק או הפסיקה, אלא מקורם במדיניות של ממשלה זו או אחרת, מדיניות שקובעת כמה שקלים לתלמיד מקבלים ברהט וכמה מקבלים ברמת גן וכיצא בזה. כשבדקים מהו המנגנון הנחוץ לתיקון המדיניות, נחוץ לשאול תחילה איזה פיקוח יש למדינה הדמוקרטית הזאת על הזיקה בין מדיניות הממשלה לבין העקרונות החוקתיים של המדינה. איזה מנגנון חוץ מבג"ץ מסוגל להיזי משהו במקרים של אי-סבירות קיצונית. זה שדה לא-חרוש, אדמה שכמעט לא נגעו בה, וחובה להשקיע בכיוון הזה את מרב המאמצים הפוליטיים, המפלגתיים, הכלכליים והחוקתיים.

יש שלושה סוגי כאב לבן-מיעוטים. האחד הוא כאב האפליה הלא-דמוקרטית, ואת הכאב הזה מחובתנו להסיר. כאב שני אי-אפשר להפיג, וכוונתי לכך שגם במדינה דמוקרטית במאה אחוזים עדיין ירגיש כבן-מיעוטים. הקמתה של מדינת ישראל באה בין השאר להפיג את הכאב הזה אצל היהודים. כאב מסוג שלישי הוא שעדיין אין לך ולעמך מדינה עצמאית. גם את הכאב השלישי הזה מחובתני להפיג. כל הסידורים חייבים להיות סימטריים, וליד ישראל צריך שתהיה מדינה פלסטינית ודמוקרטית – שתהיה גם פלסטינית כמו שצריך וגם דמוקרטית

כמו שצריך, בלי סתירה, בדיוק כמו שישראל יכולה להיות מדינה יהודית ודמוקרטית, יהודית כמו שצריך ודמוקרטית כמו שצריך, בלי סתירה.

♦ **סמי סמוחה:** לדעתי, קיימת סתירה מהותית בין מדינה יהודית ודמוקרטית, ולא רק מתח, כמו שהגדיר זאת אבי רביצקי היום. אסא כשר ניסה להסביר וליישב את הסתירה הזאת. הוא אמר, למשל, שכדי לשמור על רוב יהודי, אסור לבצע טרנספר כי זה לא אמצעי דמוקרטי. זאת אומרת, הדמוקרטיה מגבילה את האמצעים לשמר את הרוב היהודי. קיימים גם מצבים הפוכים שבהם העיקרון היהודי מגביל את העיקרון הדמוקרטי. למשל, עקרון השוויון בדמוקרטיה שכל אזרח רשאי לקנות אדמה ולגור בכל יישוב אינו ניתן להגשמה מלאה בשל העיקרון של מדינה יהודית הדורש הקמת יישובים ליהודים בלבד תוך מתן תמריצים מיוחדים וחריגים רק ליהודים. מכל מקום, במשטרה של מדינת ישראל שוררים שני עקרונות מכוננים ומחייבים. עיקרון אחד, אוניברסליסטי, גורס שכל האזרחים שווים בלי שים לב למוצאם, שהמדינה נועדה לשרת את כולם באופן שווה, וכך הם חוקיה. לפי העיקרון האחר, הפרטיקולריסטי, המדינה נועדה לשרת קבוצה אתנית-לאומית מסוימת, את קבוצת הרוב, ולא את כלל אזרחיה או את קבוצות המיעוט בתוכה.

♦ **אסא כשר:** לדידי 'מדינה יהודית' אין פירושה מדינה שמשרתת רק את העם היהודי.

♦ **סמי סמוחה:** אז איך שומרים על רוב דמוגרפי? במדינת ישראל עושים זאת על-ידי 'חוק השבות' שמשמעותו שלילת הגירה של לא-יהודים ושליה של זכות השיבה מהפלסטינים אף שהם היו תושבי הארץ הזאת. את זכות הפליטים הפלסטינים שחיו בארץ דורי דורות אנו שוללים, ואילו את זכות היהודים שנעדרו מהארץ במשך אלפיים שנה אנו רואים כזכות מהותית ומכבדים אותה ללא סייג. למה? רק בשמו של עקרון המדינה היהודית. במדינת ישראל יש חוק הגירה, אבל כמעט ולא נעשה בו שימוש מלבד איחוד משפחות. עקרון השבות מוחל על יהודים בלבד. מכאן יוצא ששני עקרונות פועלים בישראל אך העיקרון הלאומי הוא חזק יותר.

דוגמה אחרת: כבר עשר שנים אני מופתע מהעקביות של התשובות שאני מקבל בסקרים שלי בנוגע לייחוד הגליל. המרואיינים הם יהודים, ואני מעמיד לפניהם ארבע אפשרויות: יש להמשיך בייחוד הגליל ביתר שאת; יש להמשיך באותו הקצב; יש להאט את הקצב; יש לבטל את התכנית מעיקרה. 93% מהיהודים בסקר 2001 מצדדים בהמשך התכנית (65% היו בעד הגברת קצב ביצועה, 25% בעד המשך ביצועה בקצב הנוכחי, 2% בעד האטת קצב ביצועה ורק 7% בעד הפסקתה). הרוב המוחץ הזה התומך בתכנית ייחוד הגליל חותך שמאל וימין,

ותיקים ועולים, מזרחים ואשכנזים, דתיים וחילוניים, ועשירים ועניים. זהו עיקרון מוסכם על היהודים הנובע ישירות מאופייה היהודי והציוני של המדינה. היהודים לא רואים ביהוד הגליל מדיניות של אפליה נגד הערבים למרות שהערבים מהווים 70% מתושבי הגליל המרכזי וההררי. לדידם התכנית היא הגשמת האידאל הציוני של יישוב הארץ.

♦ **אסא נשר:** צריך לשאול מה זאת דמוקרטיה. אתה עוד 'טיפול מהכיסא' לנוכח התשובות. הם לא רוצים שתבקר את הממשלה, הם לא רוצים שתשבות, הם לא רוצים שיהיו לך זכויות אזרח, אבל הם רוצים 'דמוקרטיה'.

♦ **סמי סמוחה:** מיעוט מהיהודים גם תומך בטרנספר של ערבים. היו עוד ממצאים מדהימים. למשל, שאלתי: האם אתה מוכן שיהיה לך ממונה ערבי במקום העבודה? מסתבר שבמדינה יהודית, שבה העיקרון ההגמוני, כפי שהציבור היהודי תופס אותו, מחייב דומיננטיות יהודית בכל תחום, לחלק לא מבוטל מהציבור היהודי קשה לקבל ממונה ערבי. כפילוסוף וכדמוקרט תוכל להראות שאין כל קשר בין מדינה יהודית ושליטה יהודית בכל תחום, אך בעיני יהודים רבים יש בהחלט סתירה שגורמת אי-נוחות.

כל הסתירות האלה מצויות לא רק ברמה הנורמטיבית והפילוסופית, אלא גם מעוגנות במציאות ההיסטורית, שבה יהודים וערבים חיים. והמציאות ההיסטורית היא שהיהודים באו לאזור הזה, התיישבו על אדמה שהייתה מאוכלסת רובה בפלסטינים, יצרו בעיה של פליטים, הפקיעו אדמות, הקימו מדינה אתנית ונוקטים מדיניות של אפליה והדרה נגד המיעוט הערבי. היות שכל הדברים הללו נעשים בניגוד לרצונם של הילידים הערבים, הטענה הפילוסופית שאין סתירה מהותית בין 'יהודית' ו'דמוקרטית' אופייה של המדינה, אפילו אם היא נכונה כטענה מופשטת, היא מתנפצת מול המציאות ההיסטורית העגומה. לעניין זה אפשר להביא כדוגמה את יפן. לפי חוקי המדינה ואופן ההתנהלות שלה, יפן היא דמוקרטיה אתנית כמו ישראל. גם היפנים שונאים זרים ויש להם חוק הגירה שאותו אינם מקיימים. הם רוצים לשמור על יפן כמדינתם של היפנים האתניים. ברם, הסתירה אצל היפנים בין מדינה יפנית ודמוקרטיה היא רק על הנייר; ביפן כמעט ואין מיעוטים. יפן לא הקימה מדינה על הריסותיו של עם אחר. היא אכן דמוקרטיה אתנית, אבל אופייה זה אינו פוגע קשות בשום מיעוט בתוכה. לא כן המצב בישראל הנתונה בסכסוך דמים עם העם הפלסטיני על זכות השיבה ועל גבולות המדינה הפלסטינית והנתונה בסכסוך עם הפלסטינים אזרחי ישראל על אופייה של המדינה ויחסה אליהם.

ישראל דומה לדמוקרטיה שמתפתחות במזרח-מרכז אירופה, דוגמת רומניה, סלובקיה ובולגריה. בארצות אלה שולטת תפיסה לא-מערבית שמדינת הלאום

היא אתנית ולא אזרחית.

אם ברצוננו להיות הגונים וישרים עם העולם ועם הערבים, עלינו להגיד במפורש: יש סתירה בין מדינה יהודית ומדינה דמוקרטית ויש לפעול כדי להגיע לאיזון ולהקטין את המחיר שהמיעוט הערבי נאלץ לשלם עבור הסתירה לשם כך יש לחזק את אופייה הדמוקרטי של המדינה בלי לבטל את אופייה היהודי. הסתירה תישאר, אי-אפשר להעלים אותה כי היא מהותית, אבל אפשר להקטין את המחיר שהערבים ישלמו עליה. המחיר יתמצה בכך שעליהם להשלים עם העובדה שהעיקרון של מדינה יהודית ודמוקרטית הוא עיקרון הגמוני עבור היהודים, שאין לערבים בררה אלא לקבלו בסיטואציה ההיסטורית של שיח לאומיות ושל יהודים הפזורים בעולם וזקוקים למקלט.

כדי שהערבים יקבלו עליהם את המדינה היהודית והדמוקרטית, על היהודים לבטל את האפליות נגדם. מדוע אי-אפשר לפתח את הגליל גם בשביל יהודים וגם בשביל ערבים? האם צריך להגשים את העיקרון של רוב יהודי בכל אזור ואזור ובכל עיר ועיר בארץ? מדוע לא יהיה ראש עיר ערבי בעיר מעורבת כמו עכו, למשל? יש להילחם בתפיסה של הציבור היהודי היום לפיה פתיחות ויחס שוויוני כלפי ערבים הם לא-לגיטימיים.

ערביי ישראל יכולים לסייע לאיזון אופייה של המדינה ולריכוך הסתירות שבהן היא נתונה על-ידי התוויית 'הקווים האדומים' שלהם. עליהם להסביר ליהודים מה יש באופייה היהודי של המדינה שמפריע להם יותר מכול, ועל היהודים לשקול אם הם יכולים לעשות את השינויים המתאימים בלי לאבד את העיקר מבחינתם.

♦ **צבי ענבר:** הסתירה בין 'יהודית' ו'דמוקרטית' היא בשני מישורים: במישור הלאומי ובמישור המשפטי, כלומר במישור זכויות האדם, ועלינו למצוא פתרונות שימתנו את הסתירה הזאת ככל האפשר. למשל, 'חוק השבות' מתנגש עם 'דמוקרטית' בהקשר להפקעת קרקעות, ופעם היה אפשר להפקיע בעשרות אלפי דונמים, והקמתה של נצרת עילית היא דוגמה מובהקת.

היום פני הדברים שונים, בעיקר כתוצאה מחוקי היסוד החדשים ומהמעבר של בית המשפט העליון ל'ירידת הפורמליזם ועליית הערכים'. יש דברים שאפשר למצוא להם פתרון, ואחרים – שאין להם פתרון, כמו נישואין וגירושין של יהודים בארץ-ישראל שיהיו רק על-פי דין תורה, שלפחות לגבי חלק מהאוכלוסייה בישראל אינם פתרון דמוקרטי.

♦ **אילן שיף:** אין לי בעיה עקרונית עם 'מדינה יהודית ודמוקרטית' מהסיבות שכבר נמנו כאן וגם מסיבה נוספת: גם בהנחה שיש סתירה בין יהדות ודמוקרטיה, אין סיבה לינוח את הרעיון של 'יהודית דמוקרטית' משום שגם חלק

גדול מהזכויות, לרבות זכויות-העל, מתנגשות ביניהן (כך, למשל, ערך הביטחון מתנגש לא פעם עם ערכים מרכזיים כמו חופש הביטוי וחופש התנועה), ועם זאת הן מצליחות לדור בכפיפה אחת.

למרבה המזל יש לנו נוסחת איזונים, ונוסחת האיזונים טובה להתנגשויות של זכויות והיא גם תשמש אותנו במקרים של התנגשות בין ערכים של מדינה יהודית וערכים של מדינה דמוקרטית.

עם זאת, למרות שאין לדעתי בעיה עקרונית בהיות המדינה יהודית ודמוקרטית, אני ער לעובדה שחוקה צריכה להתקבל בהסכמה. אני גם ער לעובדה שהמנדט של הפורום הזה הוא להגיע לחוקה בהסכמה. אלא שכאן יש לנו בעיה משום שאינני רואה מציאות שבה מגזרים מכובדים בחברה הישראלית יוותרו על הרעיון של מדינה יהודית, מדינה יהודית ודמוקרטית, כשם שאינני רואה סיכוי שמגזר מכובד כמו המיעוט הערבי, ואולי גם המיעוט הדרוזי ומיעוטים אחרים, יוותרו על הרעיון של 'מדינת כל אזרחיה'.

כאן יש לנו התנגשות חזיתית, ולכן לקידום הרעיון של חוקה בהסכמה עלינו להיות יצירתיים. בניסוח חוקה קל יחסית להיות יצירתיים, שהרי חוקה מעצם טבעה היא פרי של פשרה; כל צד מוותר במקצת. כך הוא ברוב המדינות הדמוקרטיות בעולם. יתר על כן, ביטויים בחוקה אין נוהגים לפרש כמו בצוואה או בחוזה או אפילו בחקיקה רגילה, אלא משתדלים לשמור על רקמה פתוחה ורחבה כדי לאפשר לדורות הבאים לפרש את החוקה לפי רוח זמנם.

עלו בדעתי שני פתרונות יצירתיים: האחד, לקבוע שמדינת ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית של כל אזרחיה. הניסוח הזה יאפשר לכל אחד לקרוא בחוקה הזאת מה שלבו חפץ וגם ירחיבו את היריעה הפרשנית לצורכי בית המשפט העליון. ניסוח כזה שומר, מצד אחד, על היותה של מדינת ישראל מדינה יהודית, ומצד שני הוא מעניק את הכבוד הראוי ואת הזכויות הראויות לכלל אזרחיה. פתרון שני הוא לא להביא במבוא הגדרה של המדינה, או לא לנסח מבוא כלל. עם זאת, בפרק שיעסוק בכבוד האדם בגוף החוקה, באותם חוקים שבהם נזכרת ההגדרה 'יהודית דמוקרטית', אין להשמיט דבר.

◆ **אורית אדאטו:** מדינת ישראל היא המדינה היחידה בעולם שבה יש לעם היהודי ביטוי מלא של עצמאות, ריבונות, ביטחון, שפה ותרבות. בהיעדר הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית יש סיכון לעצם הישרדותו והמשך קיומו הבטוח של העם היהודי במקום משלו, במעמד של ריבונות, עצמאות וכדומה, והפיכתו שוב למיעוט בחברת-רוב זרה.

כאזרחית יהודית אני פונה אל האזרחים הערביים: עליכם להכיר בחרדת הקיום הזאת ולהבין שזה תנאי הכרחי מבחינת העם היהודי, שזוהי הנחת היסוד. ללאום

הערבי או לעם הערבי יש ביטחון קיומי משום שישראל איננה מקומו היחיד ומשום שבעולם יש עשרות ואולי אף מאות מיליונים של בני העם הערבי. בהקשר הזה ומטעם זה מדינת ישראל חייבת להיות מדינה יהודית ודמוקרטית, וזה גם מחייב אותה להכיר בזכויות הפרט, בזכויות הדתיות ובזכויות האזרחיות של כלל תושביה.

אכן יש מתח בין שני המושגים 'יהודית' ו'דמוקרטית', אבל אינני סבורה שקיימת סתירה מהותית. המתח שבין 'יהודית' ו'דמוקרטית' נוגע לאו דווקא ליהודים ולערבים, אלא יש לו נגיעה גם ליהודים בינם לבין עצמם.

אשר לרב-תרבותיות – דמוקרטיה צריכה לאפשר חופש תרבות לצד חופש דת לכלל האזרחים. כך או אחרת, עם הזמן נוצרת אינטראקציה בין התרבויות, ובמקביל לייחודיות נוצר מכנה משותף.

במה שנוגע לחובות ולזכויות, דעתי היא שכל האזרחים חייבים לתת את חלקם, לתרום תרומה למדינה, קרי – שירות צבאי. גם אם הזכויות והחובות אינן זהות, צריך שתהיינה דומות – קרי פרק זמן זהה בשירות אזרחי, כלומר בתרומה לקהילה. יש מגזר שתורם בעיקר לביטחון, ומגזר אחר יתרום לחינוך או לכלכלה.

♦ **ישראל הראל:** אני יושב כאן כי אני מעוניין בחוקה. ללא חוקה, דווקא נקודת המבט שלי, הדתית-לאומית, הציונית-דתית, תצא נפסדת. אם לא נתקבל חוקה בעתיד הקרוב, לא נתקבל חוקה כלל, או שלא נתקבל חוקה שהמאפיינים המובילים בה הם של מדינה יהודית ודמוקרטית.

הרגשתי היא שאם הלשון תהיה לשונם של חלק גדול מהדברים הבוקר במליאה ועכשיו בוועדה – ואני מתאר לעצמי שעוד יותר מזה בוועדות האחרות, לפי הרכבן – לא תהיה חוקה, משום שמה שנעשה כאן אינו מייצג את הרחוב הישראלי.

אשר לחרדים – לא רק שהם אינם מוכנים לחוקה, הם הולכים ונסוגים. הם לא יזוזו ימינה או שמאלה בלי שהוסמכו לכך על-ידי רב או פוסק. בדומה לכך רוב-רובם של הציונים הדתיים. אמנם ההסתמכות על רבנים במגזר הזה פוחתת, אבל במה שנוגע לעניין היהודיות של המדינה, המחנה הזה מצטנף, הוא מרגיש מאוים מאוד, וזה כולל גם את אנשי "מימד", ואפילו שמאלה מ"מימד".

עוד אלמנט כמעט שאינו מיוצג כאן וכוונתי לחלק ניכר של הציבור החילוני הציוני האקטיביסטי בתפיסותיו, שאיננו אוהב מה שמשמיעים טלב אלסאנע או מוחמד ברכה. הציבור הזה אומר: אני לא אתן להם איזו נקודת אחיזה, שמא בבוא הזמן, באמצעות חוקה, כשהם יגיעו מבחינה דמוגרפית לשליש ויותר, כל כללי המשחק ישתנו.

כך גם הרוסים, כולל הרוסים הלא-יהודים. המסקנה היא שאם האלמנטים היהודיים ינוטרלו או ימוזערו כפי שסמי סמוחה אמר, אין שום סיכוי ללכת היום על חוקה. צריך לחשוב דווקא בכיוון ההפוך – איך להדגיש את האלמנטים האלה.

אשר לשאלה האם יש סתירה בין 'יהודית' ל'דמוקרטית' – תלוי איפה גדלת, מהי מערכת הערכים שאתה שואב ממנה. מדוע עד 1992 כמעט שלא דנו בנושא הזה, ומאז ועד היום לא חדלים לדון בו? ככל שהציבור בישראל גוזר פחות אלמנטים מהיהדות שלו, מהמקורות שלו, מדתו, ונעשה יותר ישראלי במובן החילוני, נעשה יותר איש העולם ונעשה יותר ליברלי – כך מתחדדת בעיניו הסתירה. קחו למשל את אבי רביצקי; לכל הדעות סמל הליברליות, הן אזרחית והן דתית, והוא אינו רואה סתירה בין שני הערכים. כלומר, תלוי ממה אתה מייצר את הזהות שלך.

מכאן גם הקנאות של הציבור הדתי לחינוך. אצל הדתיים, כל אחד רוצה לחזק עוד יותר את הזהות היהודית, ללמוד עוד ועוד יהדות. למה? כי זו דרכם להתגונן מהרחוב מסביב, מהתופעה שבה צעירים רבים טוענים שזהותם היהודית הולכת ופוחתת. לכן לא מדובר רק על הממד המוסרי והאינטלקטואלי, ופחות מזה על המשפטי. מדובר ברמות העמוקות ביותר של הזהות: איזו זהות אנחנו מבקשים לנו, מי מאיים על הזהות שלנו. והאיום איננו ביטחוני בלבד; להרגשתי, האיום האיראני או העירקי הוא משני לאיום על הקיום היהודי.

חוקה מנותקת מההיבט הזה, לדעתכם? צעיר ערבי סיפר לי שיש לו 38 אחים ואחיות. הוא בן שלושים וכמה ואחיו הצעיר הוא בן שנתיים. הבדואים מכפילים את עצמם כל 12 שנים.

♦ **טלב אלסאנע:** אבא שלי הוא יליד 1902, נשוי לארבע נשים, יש לי 21 אחים ואני הקטן ביניהם. אני חי במדינת ישראל ואני מודע לחשיבות המאזן הדמוגרפי, אבל אני נשוי לאישה אחת ויש לי ילדה ועוד זוג תאומות. אצלנו לא יושבים בלילה ועושים תכנון כמה ילדים להביא לעולם.

♦ **ישראל הראל:** מה שאני מתאר עכשיו הם הפחדים שלנו ולא המחשבות שלך. עם 'חוק השבות', גדלנו מאז הקמת המדינה פי שבעה וחצי. הבדואים, בלי 'חוק השבות', גדלו פי 25.

לסיכום: החוקה היא צורך. הרב קרליץ נתן ביטוי לחששם של החוגים החרדיים כאילו רוצים 'להכניס בדלת האחורית' ערכים לא-יהודיים במסווה של ליברליות;

גם חלק ניכר של הציבור הדתי-לאומי חושב כך. לכן תחילה יש לדאוג לניסוח שמעגן כראוי את היותה של המדינה יהודית ודמוקרטית, ובכך לעקר את

הפחדים הללו. זוהי המשימה העיקרית, ובלי שנתגייס לה לא תהיה חוקה.

◆ **משה גביש:** תחילה ברצוני להתייחס לדבריו של חבר הכנסת ברכה בדיון הכללי, שטען כי בחוקות דמוקרטיות לא צריך להצהיר על מחויבות למדינה. עובדתית זה איננו נכון. יש חוקות רבות שמאזכרות בפירוש שהאזרחים צריכים לתרום לשגשוגה של המדינה, לשלמותה הטריטוריאלית. נקודה שנייה: למי נחוצה חוקה? למיעוטים. החוקה באה להגן על זכויות המיעוטים, ולכן דווקא למיעוט הערבי צריך שיהיה עניין בחוקה, ואצל המיעוט הערבי גם אין החשש של המיעוט החרדי מפני פרשנות החוקה. מדוע כל הדתיים, גם החרדים וגם הדתיים הלאומיים, מעוניינים בבית דין לחוקה? כי הם חוששים מהפרשנות יותר מאשר מתוכן החוקה כשלעצמו, גם אם מדובר בחוקה בהסכמה.

הניסוח במבוא לחוקה צריך להיות בערך במילים האלה: ברוח מגילת העצמאות ובהיותה מדינת כל אזרחיה. נדמה לי שנוסח כזה יתקבל על דעתם של אנשים בימין ושמאל, של יהודים ושל ערבים.

◆ **משה שחל:** תחילה אמנה דברים שהיעדרם בדיון או אי-ההרחבה בהם הפתיעו אותי: לא הודגש די מדוע יש צורך להגדיר שמדינת ישראל היא מדינה יהודית. היו רק אזכורים עקיפים לשאלת הלגיטימיות הבינלאומית להקמתה של מדינת ישראל ומכאן להקמתה של מדינה פלסטינית. מכאן שבמסמך של החוקה אני רשאי להגיד בפה מלא שכאשר יש מדינה פלסטינית, יש מדינה יהודית. מדובר בשתי מדינות לשני עמים. גם לא הוזכרה הדת כגורם עיקרי באזורנו. אין לשכוח שמדובר באזור שבו שלוש הדתות שיחקו ומשחקות תפקיד עצום כבר קרוב ל-5,000 שנה.

כעת אני מבקש להביא את הצעתי לניסוח המבוא, שיסתמך על נוסח מגילת העצמאות ויכלול שני סעיפים:

1. הכרזה על הקמת מדינת ישראל (היא מגילת העצמאות) הנה חלק מחוקה זו.
2. הוראות החוקה יכובדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל.

◆ **מנחם פינקלשטיין:** הנוסח של משה שחל מחזיר אותנו למגילת העצמאות בלבד ואינו מכניס לא 'מדינה יהודית ודמוקרטית', ולא 'מדינת כל אזרחיה'. במילים אחרות: מדוע שלא נחזור למגילת העצמאות הישנה והטובה ונסתפק בה?

אגב, במגילה יש קטע מעניין מאוד לענייננו בימים אלה: "אנו קוראים, גם בתוך התקפת הדמים הנערכת עלינו זה חודשים, לבני העם הערבי תושבי מדינת ישראל לשמור על השלום וליטול חלקם בבניין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה..."

◆ **אילן שיף:** יש משהו יותר מפורש: "אנו מושיטים יד לשלום ושכנות טובה לכל

המדינות השכנות ועמיהן, וקוראים להם לשיתוף פעולה ועזרה הדדית עם העם העברי העצמאי בארצו. מדינת ישראל מוכנה לתרום חלקה במאמץ משותף לקדמת המזרח התיכון כולו."

בהמשך מדובר על זכותו הטבעית של העם היהודי להיות ככל עם ועם העומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית, אחר-כך מדובר על האספה המכוננת, על כך שמדינת ישראל תהיה פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות, תשקוד על פיתוח הארץ וכן הלאה, לטובת כל תושביה, על יסודות החירות, הצדק, השלום, לאור חזונו של נביאי ישראל, תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע או מין, חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות. יש קטע שמשום מה נוהגים להשמיט אותו בכל הציטוטים: "תשמור על המקומות הקדושים של כל הדתות ותהיה נאמנה לעקרונותיה של מגילת האומות המאוחדות. מדינת ישראל תהא מוכנה לשתף פעולה עם המוסדות והנציגים של האומות המאוחדות בהגשמת החלטת העצרת מיום 29 בנובמבר 1947 ותפעל להקמת האחדות הכלכלית של ארץ-ישראל בשלמותה." כלומר, קוראים לאומות המאוחדות לתת יד, קוראים בעיצומה של התקפת הדמים לבני העם הערבי תושבי מדינת ישראל לשמור על השלום וליטול חלקם בבניין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה הזמניים והקבועים. מושיטים יד לשלום ולשכנות טובה. קוראים לעם היהודי בכל התפוצות להתלכד סביב היישוב בעלייה. וכסיומת: "מתוך ביטחון בצור ישראל הננו חותמים בחתימת דינו..."

לאור עיקרי הכתוב במגילה נדון עתה בהצעתו של משה שחל, וכמו כן בהצעתו של משה גביש שלשונה: "מכוח מגילת העצמאות ובהיותה מדינת כל תושביה."
◆ **אשר מעוז:** הביטוי 'מדינת כל אזרחיה' הוא 'מטלית אדומה' לרוב הגדול של הציבור היהודי. יחשבו שמדובר בתכסיס, ב'סוס טרויאני'. הביטוי הזה הפך לסמל לא רק בעיני הציבור הדתי והחרדי אלא גם בעיני הציבור החילוני, שלעתים הוא יותר חשדן מהציבור הדתי.

◆ **אסא כשר:** הפירוש הפרגמטי של הביטוי הוא אך ורק 'מדינת כל אזרחיה', לא יותר מזה, גם בפי חבר הכנסת בשארה.

◆ **מנחם פינקלשטיין:** הביטוי 'מדינת כל אזרחיה' הוא לכאורה חיובי, אבל משמעותו האמתית היא שלילית, ויש להתנגד לו.

◆ **אילן שיף:** ומה בנוגע ל'מדינה יהודית ודמוקרטית של כל אזרחיה'?

◆ **משה גביש:** היא איננה 'יהודית של כל אזרחיה'. יש פה כשל בניסוח.

◆ **אשר מעוז:** אולי 'מדינה יהודית ברוח מגילת העצמאות', ואחר-כך כל אחד ייקח מזה לפי ראות עיניו?

◆ **סביונה רוטלוי:** ההצעה שלי היא זאת: "מדינת ישראל הנה מדינתו של העם היהודי ומדינת המיעוטים החיים בקרבה על בסיס העקרונות הדמוקרטיים שבהכרזת מגילת העצמאות."

◆ **סמי סמוחה:** למה רק דמוקרטיים? יכולים להיות גם עקרונות אחרים.

◆ **טלב אלסאנע:** חשוב ליצור בניסוח את הזיקה בין המדינה לבין אזרחיה, לחדד ולהדגיש אותה. בכך שאומרים 'מדינת כל אזרחיה', כאילו שוללים את האופי היהודי. מוטב אפוא לדבר על 'מדינת ישראל' שהיא מימוש ההגדרה העצמית של העם היהודי, ובד-בבד היא מדינת כל הישראלים, בלי להתייחס להשתייכות הלאומית או הדתית. כל מי שמחזיק באזרחות ישראלית הוא ישראלי.

◆ **סמי סמוחה:** בכל ההצעות חסרה הגדרת הגוף המכונן ואני מציע שהוא יוגדר "אזרחי המדינה או אזרחי מדינת ישראל." כפתיח לחוקה אני מציע את הנוסח הבא: "אנו אזרחי מדינת ישראל מכוננים בזאת חוקה על מנת לעגן את אופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, מדינת כל אזרחיה וברוח מגילת העצמאות."

◆ **צבי ענבר:** הצעתו של פרופסור סמי סמוחה כוללת, לדעתי, הכי פחות נוגדנים. ראשית, מדובר על מדינה יהודית ודמוקרטית, וברגע שמזכירים את מגילת העצמאות, כלומר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, כללנו בכך את האלמנטים שהעם היהודי מעוניין בהם. האזכור של 'כל אזרחיה' משמעו שגם האזרחים הלא-יהודים מצדדים בהגדרת אופייה של מדינת ישראל כיהודית ודמוקרטית.

◆ **אשר מעוז:** ברגע שנאמר בפתיח למבוא "אנו אזרחי מדינת ישראל", כללנו את כולם. לכן אין צורך להזכיר שוב את מדינת ישראל בהמשך המשפט.

◆ **סמי סמוחה:** אבל בכך יוצא כאילו אזרחי מדינת ישראל הערבים מכוננים מדינה יהודית.

◆ **טלב אלסאנע:** מכירים בלגיטימציה או שותפים. זה שאתה, כיהודי, תכיר במדינה היהודית, איננו הישג. זה שאני, כערבי, אכיר בך, במדינתך, זה ההישג שלך. אני הייתי מעדיף לחבר בו' ולא בפסיק: "מדינה יהודית ודמוקרטית ומדינת כל אזרחיה." בכך מעניקים חשיבות זהה להיבט של כלל האזרחים.

◆ **אשר מעוז:** בנוסח של פרופסור סמוחה, שטלב אלסאנע הסכים אתו, יש ביטויים טעונים; הוא איננו יכולה להתקבל בציבור רק לפי הוראתו המילונית. עדיפה הצעתו של משה שחל שעונה מעשית על כל הבעיות שסמוחה ואלסאנע העלו, בעצם ההסתמכות שלה על מגילת העצמאות. המגילה, כלשונה, נותנת כל מה שטלב אלסאנע ביקש ואולי אף יותר.

◆ **אילן שיף:** אשר מעוז אומר לנו, בעצם, ש'כל אזרחיה' היא 'מטלית אדומה'.

◆ **סמי סמוחה:** אם הביטוי הזה היה מופיע לבדו, כי אז יש צדק בדבריך. אבל הוא מופיע כחלק מחבילה שלמה.

◆ **משה גביש:** אם רוצים הסכמה צריך להתחשב בכך שהערבים מסתייגים מ'מדינה יהודית' ושהיהודים מסתייגים מ'מדינת כל אזרחיה'.

◆ **אשר מעוז:** בכך שציידתי במגילת העצמאות הורדתי את הביטוי הטעון. ועם זאת, מתוך לשון המגילה משתמע שהמדינה היא גם יהודית וגם דמוקרטית. במגילה גם נזכר, מפורשות, שוויון זכויות חברתי ומדיני מלא. זאת אומרת, מה שסמי סמוחה טוען כל הזמן שחסר לערבים, גלום דווקא במגילת העצמאות.

◆ **אילן שיף:** מה בנוגע לחוקים שאמורים להיות פרק בחוקה, חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק, שבהם כבר מוזכר הרעיון של 'יהודית ודמוקרטית'?

◆ **אשר מעוז:** אלה שני דברים שונים. במבוא מדובר על מהות המדינה, ואילו בפרקים שעוסקים בזכויות האזרח מדובר על מקור הפרשנות של חוקי היסוד.

◆ **סמי סמוחה:** ומיהו הגוף המכונן?

◆ **אשר מעוז:** או "אנו אזרחי המדינה" או בלי גוף מכוון.

◆ **טלב אלסאנע:** מה לי ולקונגרס הציוני בבאזל שזוכר בהכרזת העצמאות? מה לי ולהצהרת בלפור? מה זה קשור אליי? אם מדברים על מערכת יחסים נורמלית בין מדינה לבין אזרחיה, זה לא אומר לי כלום. זה קשור לסקטור מסוים, ליהודים. אני מוכן לקבל את האזכורים הללו רק אם אני יכול למצוא בהגדרה הזו ביטוי להווייה שלי, להיותי לא-יהודי, לא-ציוני.

◆ **סמי סמוחה:** בנוסח שאנחנו מציעים יש יותר איזון בין דמוקרטיה לבין האופי היהודי של המדינה מאשר בנוסח המעורפל הכללי של הכרזת העצמאות.

◆ **סביונה רוטלוי:** נראה לי שההצעה של משה שחל מתעלמת מהעובדה שעברו אי-אילו שנים מאז הכרזת העצמאות ושלא התרחשו מאז דברים שהביאו אותנו ליתר קונסנזוס. קשה לדבוק בדבר שלא הוכיח את עצמו, גם אם מגילת העצמאות כשלעצמה היא בעצם התשתית לפסיקות של בג"ץ לפני שנחקקו חוקי יסוד. לכן הצעתו של סמי סמוחה נראית לי כמקדמת יותר איזשהו קונסנזוס, והרי מדובר בניסיון להגיע להסכמה ולפשרה. למרות שקודם התנגדתי להגדרה 'מדינה יהודית ודמוקרטית', כעת נראה לי שבתור הצעת פשרה, הגדרה כזאת עשויה לקדם את האינטרסים המשותפים והנבדלים של שכבות רבות באוכלוסייה.

◆ **מנחם פינקלשטיין:** ראשית, לא הייתי עוסק עכשיו במבוא, אלא אחרי שהושלמה החוקה. כי בינתיים יכולים להתרחש דברים רבים: למשל, הקמת מדינה פלסטינית שתייתר חלק מהבעיות שנמנו כאן.

שנית, אם בכל זאת יוסכם על נחיצותו של מבוא, הצעתו של משה שחל מקובלת עליי. אני רואה כאן פשרה, כי ההצעה מנטרלת גם את הנושא של 'מדינת כל אזרחיה' וגם את הביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית'. כנגד זאת קיימים בהן הרעיון של מדינת העם היהודי והן רעיון השוויון האזרחי והמדיני המלא שנזכרים שניהם בהכרזת העצמאות.

לא הייתי מאמץ את הצעתו של שחל על שני חלקיה, כי בכך מאמצים למעשה את מגילת העצמאות כולה, ואמרה בצדק השופטת רוטלוי שאחרי 53 שנים לא הכול רלוונטי לימינו, מה עוד שהמגילה גם כוללת ניסוחים מעורפלים. לכן לא הייתי אומר שההכרזה היא חלק מהחוקה, אלא שהוראות חוקה זו יכובדו ברוח העקרונות של מגילת העצמאות.

שלישית, הצעתה של סביונה רוטלוי לא נראית לי. להגיד בנשימה אחת 'מדינתו של העם היהודי ושל המיעוטים החיים בקרבה', משמעו לכאורה שוויון גמור; אז למה נחוץ לי לפרט ולומר גם 'העם היהודי' וגם 'המיעוטים החיים בקרבה'? משתמע מכך שאינני מתכוון בעצם לשוויון. אם זו אכן מדינת העם היהודי והמיעוטים החיים בקרבה, למה ש'חוק השבות' לא יחול גם על המיעוטים החיים בקרבה? אין כאן סימטריה אמיתית, ולכן האמירה "מדינתו של העם היהודי ושל המיעוטים החיים בקרבה" איננה מדויקת. אני מעוניין במדינתו של העם היהודי שנותנת שוויון גמור לכל אזרחיה.

◆ **ישראל הראל:** אם מדובר על נוסח מוסכם, הביטוי 'מדינת כל אזרחיה' אינו מתקבל מבחינה פסיכולוגית ואולי גם מהותית. לכן אני מציע שאת צמד המילים הזה נכניס, אולי, לגוף החוקה, אבל לא למבוא.

◆ **טלב אלסאנע:** במקום 'מדינת כל אזרחיה' היית מוכן לקבל 'מדינת המיעוטים'?

◆ **ישראל הראל:** מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי בלבד. היא מדינה יהודית ודמוקרטית. במדינת ישראל יש אזרחים שאינם יהודים, שזכאים להיות שווים זכויות. צריך לעגן זאת באיזשהו מקום בחוקה. מבוא לחוקה עניינו המהות, ובמהות אי-אפשר להתחלק. נניח שאתה גר בבית שלי, אז הבעלות היא שלי. אתה שוכר ממני דירה, אני נותן לך לשבת בלי שכר דירה, אבל במהות הבית רשום בטאבו על שמי. זאת התחושה האינסטינקטיבית של היהודי המצוי.

◆ **טלב אלסאנע:** יש בעיה בכך שאתה חושב שאתה הבעלים ואני חושב שאנחנו, לא אני, הבעלים.

◆ **ישראל הראל:** אני מסביר מה קורה בעומק הדברים. המבוא איננו דבר זניח וטריוויאלי; להפך, הוא המהות. איפה אני יכול לתת לך כמעט הכול בגוף החוקה. בהכרזה עצמה, בעוגן, שם זה בלתי-אפשרי.

באופן זה או אחר אני מבטא, לדעתי, שלושת-רבעי עד שמונים אחוזים מהציבור היהודי במדינת ישראל. אם בנושאים האלה נעשה כאן פשרה, לא עשינו כלום, כי אי-אפשר שנסתמך רק על המטען האקדמי שלנו, אפילו לא על המטען האידאולוגי, שהוא די מקרי כאן. אלא צריך לחשוב כל הזמן איך מייצגים את כל אלה שיש להם חרדה מפני הבאות – מה יקרה בעוד 15 ו-20 שנה.

◆ **אילן שיף:** אז מורידים 'את מדינת כל אזרחיה'? מה דעתך על הנוסח של משה שחל?

◆ **ישראל הראל:** אני מקבל את הנוסח של סמי סמוחה בלי המילים 'מדינת אזרחיה'. אשר לנושא המיעוטים – את זה תכניסו אחר-כך, בחוקה עצמה.

◆ **אילן שיף:** ניסיתי למוג בין ההצעות של משה שחל וסמי סמוחה, להוריד את המוקשים שנראו כבלתי-עבירים לישראל הראל ולטלב אלסאנע ולהסיר את החששות של סביונה רוטלוי ומנחם פינקלשטיין מאי-הרלוונטיות של דברים מסוימים במגילת העצמאות. מה שהתקבל הוא הנוסח שאומר: "אנו אזרחי מדינת ישראל מכוננים בזאת חוקה שתעגן את אופייה של מדינת ישראל ברוח ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. הוראות החוקה יכובדו ויפורשו ברוח העקרונות שבהכרזה."

◆ **משה גביש:** בגלל ההסתייגות מהביטוי 'מדינת כל אזרחיה', יש לי הצעה שאומרת: "אנו אזרחי מדינת ישראל מכוננים חוקה שתעגן את חוקיה, משטרה ואופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית השומרת על זכויות כל אזרחיה ברוח מגילת העצמאות."

◆ **ישראל הראל:** אחרי ההצהרה במבוא, אני מוכן אפילו שסעיף אחד בחוקה יאמר מפורשות שהמדינה תשמור על זכויות כל אזרחיה. אבל לא בפתיה, מהטעמים שפירטתי קודם.

◆ **אסא כשר:** אינני מסכים לאף נוסח שהובא כאן, כי מבוא לחוקה חייב לעמוד בארבע דרישות, ולדאבוני, מה שהוצע כאן לא עומד באף אחת מהן.

קודם כל, מבוא לחוקה צריך להיות כולו אמת ולא להסתכן בשקריות ולהגיד 'אנחנו האזרחים' בו-בזמן שהתנועה האיסלאמית תהיה בחוץ וחלק מהחרדים יהיו בחוץ וחסידי הדמוקרטיה, כמוני, יהיו בחוץ מפני שהם לא יהיו שבעי רצון ממה שכתוב שם. הרעיון של גיבוש 'קונסנזוס' אינו אלא רישיון להשאיר חלק מהאנשים בחוץ. 'קונסנזוס' משמע שיש 80%-90%, ושאנחנו נחליט מהי הכמות שמשאירים בחוץ.

דבר שני – מבוא לחוקה חייב להיות צעד משמעותי בעיצוב פניה של המדינה. יש להתקדם, להגיע למקום יותר טוב מזה שהמדינה נמצאת בו עד עכשיו. ראו למשל את כל האשליות שמתגלמות בנוסח ההכרזה על הקמת המדינה. איזה

פרצוף יש בעצם למדינה שזוהי ההכרזה על הקמתה? תראו כמה גדול הפער בין הכתוב לבין המציאות.

בכך שנכלול שוב את ההכרזה על הקמת המדינה, משהו יזוז במציאות של המדינה? מבוא לחוקה צריך לחדד את האופי של המדינה ולא לעמעם אותו. בהתרפקות על מסמך ש'לא עשה לנו את העבודה' עד היום אנחנו רק מתחמקים מהתפקיד האמיתי של מסמך כזה, כלומר מהתפקיד להזיז את העניינים מהמקום שבו הם מצויים למקום יותר טוב ולא לצלם ולהנציח את הבעייתיות.

אפשר להתרפק על העבר, אבל במקביל יש להגיד משהו חדש, להתקדם. אינני נגד מגילת העצמאות, אבל להגיד היום שהיא הבסיס המוסרי או הערכי של המדינה כשבהמשך אתה רוצה לדבר על חוקה שמעצבת את זכויות האזרח ונושאים אחרים – זה בעייתי.

♦ **אילן שיף:** אף אחד מהנוכחים כאן לא אמר שהכרזת העצמאות היא הדבר היחיד שייכלל במבוא. מצדי אפשר להכניס למבוא גם את עשרת הדיברות.

♦ **אסא נשר:** הנוסח כמות שהוא אינו מחדד ואינו מקדם. לא זו בלבד, אלא שבדיון גם עלתה צעקה מכמה פינות שיש סתירות בנוסח הזה, אפילו מהותיות. גם הביטוי התמים 'יהודית ודמוקרטית' נראה להרבה אנשים כרצוף סתירות, שלא לדבר על 'מדינת כל אזרחיה'. בקיצור, יש לנו חבילה של חמישה-שישה ביטויים עם מערכת בלתי נדלית של פרשנויות, ובלי קצהו של איזון בין המרכיבים של הרשימה הזאת. מה יקרה בעקבות כך? תהיה מלחמת פירושים מתמדת, יגידו: זה נשאר לבג"ץ, זה נשאר למחוקק. אם יש סתירות, צריך לנסות לפתור אותן. אם מוסיפים ביטויים, צריך להסביר מהו עקרון האיזון בין כל המרכיבים. יש להנהיג סדרי עדיפויות, להצביע על עיקרון שמאפשר ליישב כל מיני מתחים. אחרת רק מגדילים את המבוכה, צועדים אחורנית.

טענה אחרונה נגד ההצעות שהובאו כאן היא דווקא מהכיוון ההפוך: הייתי רוצה שיהיו דברים באופייה של מדינת ישראל שאי-אפשר לשנותם. אסור לאפשר תיקון של החוקה שיהפוך אותה לבלתי-דמוקרטית, גם אינני רוצה שאפשר יהיה לתקן את אופייה של מדינת ישראל באופן שירחיק אותה מהזיקה המיוחדת לעם היהודי. כל הנוסחאות שהובאו כאן אומרות: זאת החוקה, בכל חוקה יש מנגנון שמאפשר לשנותה. לפי זה, ייתכן שבאחד הימים יחליט הפרלמנט – אולי על יסוד משאל עם – לבדוק שוב מה יהיה טבעה של מדינת ישראל מבחינת זכויות האזרח, ולא מן הנמנע שנקבל משהו אחר לגמרי. לגבי כמה יסודות, חובה אפוא להגיד: זה שם העניין. את זה אי-אפשר לשנות.

לסיכום: זו איננה העת לכתובת מבוא. מבוא כותבים בסוף, ולא רק כדי לסכם אלא גם כשסתום. מבוא הוא המקום שבו משלמים מחירים סמליים. לכן היום,

לפני שהושגה הסכמה ברורה בהרבה נושאים מרכזיים, עדיין אי-אפשר לדעת מהם המחירים הסמליים שיש לשלם והעסק כולו חייב לפי שעה להיות פתוח.

♦ **אילן שיף:** ובהנחה שרצוי לכתוב מבוא כבר עכשיו?

♦ **אסא כשר:** במקרה כזה נחוץ פירוט של כמה עקרונות מרכזיים, סדרי העדיפויות ביניהם חייבים להיות ברורים וכך גם מערכת האיזונים ביניהם. חלק מהעקרונות צריך שיהיו מהותיים.

במבוא כזה לא הייתי כותב 'יהודית ודמוקרטיה' כי לביטוי 'מדינה יהודית' יש 500 פירושים. מאידך גיסא הייתי מתייחס לרעיון שזוהי המדינה שבה העם היהודי מממש את זכות ההגדרה העצמית ונהנה מעצמאות פוליטית במולדתו ההיסטורית. בצורה זאת אני גם נדרש לזכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני, ואגב, גם מגילת העצמאות קובעת שזכותו של כל עם לעמוד ברשות עצמו במדינתו הריבונית, כולל העם הפלסטיני. אחרי חבילה כזאת, מפורטת ומאוזנת, שחלק ממנה הוא מהותי, לא ניתן לשינוי, אפשר לשלם בניסוחים אלה ואחרים את המחירים הסמליים, ואז יש לך מבוא.

♦ **אילן שיף:** כסיכום ביניים להמשך יעיל של הדיון, אזכיר את ההצעות שעלו כאן:

א. הצעת משה שחל: אזכור הכרזה על הקמת מדינת ישראל ואימוצה כחלק מהחוקה. הוראות החוקה יכובדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל.

ב. הצעת פרופסור סמוחה: "אנו אזרחי מדינת ישראל מכוננים בזאת חוקה לעגן את אופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ומדינת כל אזרחיה, וברוח מגילת העצמאות."

ג. הביטוי 'מדינת כל אזרחיה' הוא בגדר 'מטלית אדומה'. כשלושה-רבעים מהיושבים בציון לא יקבלו אותו. לכן יש התנגדות טוטלית לרעיון הזה. ישראל הראל מציע לרשום במקום זאת: 'מדינה יהודית ודמוקרטית'.

ד. עדיין לא כשרה העת לחבר מבוא לחוקה.

ה. טלב אלסאנע דיבר על מדינת ישראל כמדינת הישראלים בלי קשר לדת, לאום וכדומה.

♦ **רות גביזון:** חשוב לדון במבוא מתוך חזרה אל השאלה מה בעצם אנחנו רוצים להשיג, כי אין טעם במבוא אם מגמת פנינו איננה חוקה, וכזו שלא תנכר קבוצות גדולות באוכלוסייה. הנכונות שלנו להתפשר על תוכן המבוא תלויה בשאלה מה נצליח להכניס לחוקה. אם נצליח לכלול במסמך הזה רק חוקה משטרית שמדברת רק על מוסדות, מן הסתם לא נחשוב שצריך לדבר שם על 'יהודית'. לעומת זאת, אם מדובר במגילת הזכויות, בשוויון, בכבוד וכדומה,

ברור שיהיה עלינו לטפל בנושאים כמו שבות.

אסא כשר דיבר על בעיית מנגנוני השינוי. בעניין זה אני מבקשת לומר שאפשר ליצור הבדלים בתוך החוקה: את כל החוקה לשריין בצורה מסוימת, ואילו סעיפים מסוימים בחוקה שנראים כיורדים חדרי בטון, אפשר לשריין בצורה יותר חזקה.

אינני מקבלת שיש לקבוע סדרי עדיפויות וכדומה לגבי הערכים שנזכרים במבוא, כדברי אסא כשר. זה איננו מתאים למבוא, ויתר על כן זה משבש את היחס שבין המבוא והחוקה. המבוא הוא ההכרזה החגיגית שמספקת איזשהו דבק להסדרים. גם לגבי ההסדרים לא בטוח שכותבים סדרי עדיפויות. מנסחים מגילת זכויות, וחלק גדול מהזכויות מתנגשות לא פעם זו בזו. בחוקה איננו קובעים איך ייעשה האיזון. יש זכויות, יש מנגנונים מאזנים, מנגנונים חקיקתיים, מנגנונים שיפוטיים, מנגנונים מנהליים. החוקה היא מעצם טבעה מסמך עמום. היא מסמך צופה פני עתיד ארוך. לכן התקווה והציפייה שהמסמך הזה יפתור בעיות, היא תקוות שווא. אדרבה, עמימותו של המסמך תשמר מתחים, אבל תינתן בו איזושהי הנחיה לכלל המוסדות הפועלים איך לטפל במתחים הללו, והטיפול יהיה דינמי ומשתנה.

בשלב הזה עדיין איננו בשלים למבוא; אנחנו בשלים לבוא ולומר מה הן הבעיות המרכזיות שעלו. ברגע שתהיה לנו תמונה שלמה של החוקה, נוכל לדעת כמה חופש יש לנו במבוא לפי רמת הפירוט של ההסדרים. אם יהיה כתוב 'חוק השבות' ו'שבת ועברית', אולי אפשר יהיה לוותר על ה'יהודית'. אם יהיה כתוב 'שוויון לכל האזרחים ו'ייצוג הולם' ו'חלוקת כוח' ו'אזור', אולי אפשר יהיה לכתוב 'מדינת העם היהודי' וגם לדבר על העדפה מתקנת.

אי-אפשר להחליט היום, ולכן ההתכנסות שלנו כחלק מהתהליך הגדול שבו אנחנו עסוקים, צריכה להיות התכנסות של חלופות. וחלופות אכן התגבשו כאן, וראוי להציגן ולצאת לדרך.

♦ **אילן שיף:** אני מבקש לסכם לאילו מסקנות כלליות הגענו עד כה:

ראשית, כמעט היה קונסנזוס לרעיון שמבוא מחברים בסופו של תהליך, כי ממילא עליו להיות מושפע ממה שנאמר בחוקה, וייתכן שהחוקה עצמה תפתור חלק מהבעיות שעלו כאן. עיקר הבעייתיות הייתה בשאלה איך ינוסח המבוא באופן שירצה את מי שאינם מסכימים לוותר על 'יהודית' וגם את מי שאינם מסכימים לוותר על 'מדינת כלל אזרחיה'.

לחלופין – אם בכל זאת עלינו לנסח מבוא, החדשה הרעה היא שלא הצלחנו להגיע לניסוח שמקובל על כל המשתתפים. החדשה הטובה היא שהצלחנו להתמקד בשלוש דעות מרכזיות, גם אם שלושתן אינן מקובלות על אסא כשר.

כמענה להסתייגותו של אסא כשר, אמרה רות גביזון כי בנוסח של חוקה, ועל אחת כמה וכמה במבוא לחוקה, לא כוללים מנגנוני איזון. חוקה אסור לה שתהיה נוקשה לא בביטוייה, לא בנוסחאות האיזונים שלה. הלוא צריך לתת חופש פעולה לבית המשפט לפרש אותה בהתאם לרוח התקופה.

אשר לקביעתו של אסא כשר שהצהרה מהסוג שניסינו לנסח במבוא היא שקרית אני מבקש לשאול: כל מה שנכתב במגילת העצמאות הוא אמת לאמתה? יש החזון, זה מה שמבקשים לקדם, והטענה שמגילת העצמאות לא קידמה איננה ממין העניין, מה גם שמגילת העצמאות קידמה במשהו כי היא הייתה מכשיר לפרשנות חוקית.

◆ **ישראל הראל:** כאשר 13 מדינות בארצות-הברית אמרו בשנת 1778 "אנחנו העם" הם לא היו עם אבל הם נתנו חזון.

◆ **סמי סמוחה:** ברצוני להביע דעה שונה מדעותיהם של אסא כשר ורות גביזון. אני חושב שטעות היא להשאיר את ניסוח המבוא לעתיד כי הדיון עכשיו על המבוא הוא שיכוון את ניסוח הפרקים בחוקה. כלומר, התהליך צריך להיות אינטראקטיבי בשני הכיוונים. אם נניח שהמבוא ידבר על 'מדינה יהודית ודמוקרטית' ו'מדינת כל אזרחיה', החוקה תצטרך לשקף הצהרת כוונות זאת.

◆ **אילן שיף:** לאור מה שנאמר פה לאחרונה, במקום לסכם ולהגיד שיש קונסנזוס על כך שמבוא כותבים בסוף, אגיד שהרוב הסכימו שהמבוא ייכתב בסוף ושגובשו שלוש דעות עיקריות בנוגע לתוכנו.

◆ **אשר מעוז:** לא דובר על כתיבה עכשיו, אלא שנחוץ לקיים דיון עכשיו, ואכן קיימנו דיון.

◆ **אסא כשר:** הייתי רוצה לראות התקדמות בעיצוב האופי של המדינה, ואילו מה שמצטייר לי הוא דווקא טשטוש האופי של המדינה כי ביטויים שאולי ייכללו במבוא, כמו 'מדינה יהודית' או 'מדינה דמוקרטית' לא רק שלא חידדנו, אלא טשטשנו.

◆ **סבינה רוטלוי:** אם בחוקה יהיה צ'רטר בדבר זכויות אדם מלאות לשיעור רצונך, כי אז די שייכתב במבוא משהו מאוד סמלי מהבחינה הזאת. אם יהיו דרכים להבטיח את אי-השינוי של הזכויות העדיפות, לשם מה נחוץ לנו מבוא כל-כך מורכב?

◆ **אסא כשר:** לא צריך יותר משלושה משפטים כדי להגיד מה זו מדינה יהודית ומה זו מדינה דמוקרטית.

◆ **אילן שיף:** נושא שנדמה שהשלמנו את הדיון בו הוא דינם של לא-יהודים במדינה יהודית ודמוקרטית. כאן היה קונסנזוס – משוויון זכויות מלא על כל המשתמע מכך ועד להעדפה מתקנת.

◆ **משה גביש:** למעט 'חוק השבות'

◆ **אסא כשר:** אני לא רוצה למעט. אני רוצה בשוויון זכויות מלא.

◆ **משה גביש:** אם תתיר שבות גם לאזרחים הערביים, תפגע ב'חוק השבות' ליהודים.

◆ **אילן שיף:** עוד שאלה אחת שנגענו בה במקצת היא האם יש סתירה בין 'יהודית' ו'דמוקרטית'. היו שאמרו שיש סתירה, ישראל הראל טען שאין סתירה, ודעה נוספת הייתה שכל עוד לא הוגדרה 'יהודיות' או 'יהדות' אי-אפשר לקבוע אם יש סתירה.

◆ **אסא כשר:** ראוי לתת עדיפות לפירוש שאין בו סתירה.

קבוצת דיון ג'

מנחה:

ד"ר זילברשץ, יפה – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן

שמות הדוברים (לפי סדר אלף-בית):

פרופ' אדרעי, יוסף מ' – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה

פרופ' בנדור, אריאל – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה

ח"כ ברכה, מוחמד – מזכ"ל תנועת חד"ש, כנסת ישראל

ד"ר כהן, שלמה – יו"ר לשכת עורכי הדין בישראל

פרופ' כרמון, אריק – נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

ד"ר לורברבוים, מנחם – מכון שלום הרטמן, ירושלים

השר מרידור, דן

ד"ר עוז-זלצברגר, פניה – החוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת חיפה

פרופ' קליין, קלוד – דיקן המכללה האקדמית למשפטים, רמת-גן

ד"ר קרייני, מיכאל – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

הרב קרליץ, מרדכי – ראש עיריית בני-ברק

עו"ד קרפ, יהודית – משנה ליועץ המשפטי לממשלה

♦ **יפה זילברשץ:** השאלות לדיון הן שתיים: האם ניתן לנסח מבוא לחוקה; ואם כן – מה יהיה נוסח המבוא. ההנחה היא שהפורום שהתכנס כאן הוא בבואה של החברה הישראלית שמנסה להגיע להסכמה.

נתחיל מהמאחד כדי לשלול דיון בו. קיימת תמימות דעים שאנשים שחיים בישראל והם אזרחי המדינה, זכאים לשוויון בזכויות אזרחיות וחברתיות. המחלוקת נטושה ביחס לזכויות התרבותיות, הלאומיות-אתניות. שאלה נוספת היא האם יש בכורה לאחת הקבוצות האתניות, מי נכלל בקבוצה הזאת ומה כוללת הבכורה מבחינת סמלים, שפה ועקרון השבות.

אמנה עתה את ההצעות שעלו בהקשר זה בדיון במליאה.

מיכאל קרייני קרא להצעה שלו 'רב-תרבותיות'. זוהי הצעה נייטרלית כי לפיה כל קבוצה תפתח קיום תרבותי ולאומי משלה בלי שתהיה עדיפות לקבוצה אחת על פני השאר. כל קבוצה תפתח את זהותה, והקבוצות כולן יעמידו בסיס משותף לפי עקרונות של אחוות עמים, סובלנות, רווחה חברתית. זאת, חוץ מאותו בסיס של זכויות פוליטיות וסוציאליות שלגביהן יתקיים שוויון, ועל כך הסכמנו.

פניה עוז-זלצברגר מדברת על 'שורשים יהודיים, נביאי ישראל, אבות ואימהות

של ישראל המודרנית'. היא מדגישה מאוד את נושא השפה העברית ומניחה עמום יותר את נושא הסמלים והשבות. המאחד בין החברות הוא עמדה והשכלה וערכים אוניברסליים.

למנחם לורברבוים עדיפות יהודית ברורה בנושא סמלים, לוח שנה ושפה, והוא גם מדגיש נושאי קיבוץ גלויות ושבות. ד"ר לורברבוים מדבר על המשותף מבחינת שימור ופיתוח זכויותיהם התרבותיות של מיעוטים.

כדי למקד את הדיון הייתי מכתירה את הצעתו של מיכאל קרייני 'רב-תרבותיות', את זו של פניה עוז-זלצברגר - 'ישראליות' ואת זו של מנחם לורברבוים - 'יהודית ודמוקרטית'.

הייתי מבקשת להתייחס לשלוש ההצעות ולדון בהיבטים השונים של 'יהודית ודמוקרטית' לפי הסדר הזה: תחילה היבטים של היהודים והמיעוט, אחר כך היבטים של היהודים בינם לבין עצמם, ולבסוף היהודים במובן של היהדות והגלות. בדרך זו נוכל להגיע מהחוץ פנימה ולנסות לראות האם אנחנו נשארים עם מגילת העצמאות כלשונה; האם אנחנו משפצים אותה, איך וכיצד; או שאנחנו אומרים שצריך להניח לוויכוח הזה ועל-ידי כך נוכל לקדם את נושא החוקה.

♦ **מנחם לורברבוים:** יש עוד משותף למכלול ההצעות והוא ההכרה בחשיבות החוקתית של מגילת העצמאות והניסיון לשלב אותה במבוא. מבחינה זו, ניתן לראות את ההצעות השונות כניסיונות פירוש שונים לאופן שבו ייעשה הגישור בין המסמך ההוא לבין מסמך חוקתי.

♦ **דן מרידור:** כשמדינה מחוקקת חוקה, עליה לתת במבוא לחוקה ביטוי למה שנהוג לקרוא 'האני הלאומי'. בהבדל מהדוגמאות מחו"ל שהובאו במליאה, במדינת ישראל חיים שני עמים. לו דובר על 'האופי הישראלי' של המדינה, כי אז לא היתה כל בעיה, אבל אם אומרים 'האופי היהודי' של המדינה, מוציאים מכלל המדינה חלק מהציבור. אני מציע אפוא שאם מזכירים את האופי הלאומי-יהודי, נזכיר גם שיש כאן מיעוט. בכך אתה עובר מההשקפה הישנה של 'הפרט והמדינה' להשקפה של 'פרט, קבוצות לאומיות ומדינה'.

צריך למצוא ניסוח קצר שמאזכר את מגילת העצמאות, או לקחת קטע מתוכה. לא נחוצה לנו כל המגילה כי יש בה קטעים שאינם רלוונטיים היום. יתרונה של מגילת העצמאות הוא בכך שהיא מסמך שכבר התקבל, כבר פורש, יש שם שוויון שפורש, מדובר שם על הערבים. מצד שני, עדיין לא היה אז גיבוש ערבי לאומי ולא דובר על עם פלסטיני. אגב, מדובר במיעוט או במיעוטים? בעדה הדרוזית יש מי שטוענים שהם אינם ערבים. כך או אחרת, אי-אפשר להסתפק בהזכרת הרוב בלבד.

כיום מדברים הרבה על זכויות לתרבות, על זכויות קיבוציות. עם כל חשיבותן של זכויות לאומיות קיבוציות – הן מתחילות ונגמרות באדם הפרטי. לכן לא צריך לדבר רק על קבוצות ועל מדינה, אלא צריך לדבר על האדם, על האנשים; המדינה הרי נוצרה בשביל אנשים, וחובה להתייחס להיבט של מרכזיות האדם. אני לא רק יהודי או רק ערבי או רק דרוזי; אני בן-אדם ויש לי מדינה שאני גר בה. מתחילים באדם, עוברים לקבוצה ומשם אל העם, לפי הסדר הזה.

אחרי ההתייחסות במבוא לזהות המדינה, העיקרון הבא הוא השוויון, שבעיניי יש לו ערך-על. חובה לדבר על שוויון במפורש, לא על-דרך הפרשנות. ממרכזיותו של האדם נגזרות גם חירויות האדם, זכויות האדם. עקרונות החופש והשוויון חשובים בעיני – חופש הביטוי, חופש התנועה וכן הלאה. בדומה לכך גם הכבוד לאדם. אלה הם ערכי היסוד שהייתי כולל במבוא. זכויות האדם הן ליבת החוקה בעיניי. הנושאים הקונסטיטוציוניים האחרים – מוסדות השלטון וכיו"ב – חשובים, אבל פחות.

אשר להיבט היהודי, דובר על עקרון היות ישראל מולדת היהודים, ובכלל זה עקרון השבות כעיקרון יסודי. כל אלה חייבים להיכלל גם הם.

♦ **אריק כרמון:** אנחנו חיים 53 שנים אחר הקמת המדינה, כאשר תופעת המדינתיות היא חלק אינטגרלי מהתרבות הפוליטית והאחרת שלנו. המיתוס של המדינה ושאלת הזהות הקולקטיבית קובעו בצורה זו או אחרת, ואי-אפשר לסלק זאת במחי יד. זאת אומרת, יכול להיות שבסוף הדיון סביב השולחן הזה כולנו נסכים עם הדברים שדן מרידור העלה, אבל יש להביא בחשבון שאנחנו חיים בעולם מסוים. המדינתיות בתרבותנו, אף שלא הוגדרה בשום מקום, יש לה מקום מרכזי בקשר לזהות. זה נקרא 'ממלכתיות'.

לצורך הדיון אני מבקש להזכיר כאן את הרעיון של בן-גוריון משנות ה-50, שחולל את העוול הראשון בתהליך הזה כשלא נתן להפריד בין מדינה וחברה: מפלגה אחת, חברה אחת, מדינה אחת.

עניין אחר הוא מה שקרה מ-1967 ואילך בכל הנוגע למגמות כאלה ואחרות שמחזקות מיתוסים ומשיחיות ושמעמיקות את השסע בתוך החברה היהודית פנימה, מצד אחד, ובתוך החברה הישראלית – בין החברה היהודית למיעוט הערבי, מצד שני.

ההנחה היא שהשותפים בתהליך של המועצה הזאת רוצים לממש איזושהי מגמה אינטגרטיבית. יש בציבוריות הישראלית מי שמובילים למגמות בדלניות, ואלה לאו דווקא יהודים. גם בקרב היהודים יש כאלה שלא מקבלים את המדינה כמו שהיא. אם מסלקים את הבדלנות מתוך 'העוגה', אני מבקש להציע את הדבר הבא כאיזושהי תשתית לדיון שלנו. קיימת התפיסה – וכאן אני נדרש

לדבריו של סמי סמוחה שעשה מיפוי אובייקטיבי פחות או יותר – שיש ליבה ציונית שהיא במוקד ההגדרה של אלה שרוצים להגיע להסכמה. מהליבה הזו יוצא קוטב אחד ליברלי, ומאותה ליבה עצמה גם מסתעף ציבור שהייתי קורא לו לאומי, לאומני, משיחי, אבל הוא עדיין בתוך המגמה האינטגרטיבית. בתוך המאגר הזה אני גם רואה מיעוט לא-ציוני יהודי שהשתלב ומשתלב, ובצד האחר מיעוט לא-ציוני, לא יהודי, שמשתלב או שרוצה או מחפש דרכים להשתלב. אם זה פחות או יותר התוואי או המעגל שבו ובתוכו אנחנו מדברים – נשאלת השאלה למה אנחנו רוצים לתת לגיטימציה. לא יעלה על הדעת כי בפרק של מגילת הזכויות בגוף החוקה לא יהיה ויכוח על הגדרת זכויות של מיעוטים.

♦ **דן מרידור:** בממשלה יש אנשים שלא מוכנים להתייחס למיעוט הערבי כאל ציבור, אלא כאל יחידים. זו גישה שקיימת, אפשר להתווכח אתה, אבל אל תגיד שאין כאן בעיה.

♦ **אריק כרמון:** כשבאים להגדיר במבוא את המדינה או את החברה, כדי להגיע למינימום הזה, שווה לשאול על מה אני מוכן להתפשר ועם מה אני יכול לחיות. לצורך העניין הזה, אני מבקש לשים על השולחן פריטים ולא רק דברים שנאמרים במגילת העצמאות: דגל, המנון, שפה, בירה לאומית, חגים.

אלה דברים שאינני יודע איפה הם יופיעו, אבל תחילה יש להגדירם. אם בכל הדברים האלה אכן הגענו לאיזושהי הבנה, אני רוצה להוסיף דבר שכבר אמרתי במליאה והוא נוגע לשאלת הפרשנות: איך מקטינים את החרדות או את האיום על מיעוט כזה או אחר שמבקש להשתלב, אבל עדיין יש לו קושי, והאם ניסוח כזה או אחר במבוא אכן עשוי לפתור חלק מהקושי. אני מציע שלא נתייחס למגמות הבדלניות; עצם הרצון להתמודד עם קשיים של קבוצה זו או אחרת עשוי להוביל אותנו לפתרון.

♦ **מיכאיל קרייני:** חוקה מניחה קיומו של אידאליזם מסוים, אבל במציאות שלנו קשה להגשים את האידאל האישי. לקבוצות שונות בכל חברה יש אידאל משלהן, ואילו חוקה, תהא אשר תהא, איננה יכולה להיות אידאלית לכולם. קושי אחר הוא היעדר הסכמה על מונחי יסוד, על פרמטרים שאנחנו משתמשים בהם חדשות לבקרים. כך לגבי מושגים כמו נאמנות, מדינה, יהדות.

אשר למונח 'יהדות' – כערבי ישראלי, יש סוג של יהדות שאני מוכן לקבל, ולכן אינני אומר שכל דבר יהודי הוא פסול בעיני מראש. השאלה היא מה אנחנו מגדירים כיהדות. אם רוצים להדגיש את היהדות היותר הומנית, היהדות היותר מחושבת, היהדות היותר פתוחה, אפשר להגיע לעמק השווה. אלא שעיקר הבעיה איננו שלי, אלא של היהדות עצמה שמשדרת בכמה וכמה תדרים, ויוצא שכשמדברים על 'יהודית' או על 'יהדות', לא תמיד ברורה לי מה הכוונה, יש

אי-הבנה לגבי המונח הבסיסי.

גם כשמדברים על 'מדינה', אינני סבור שכולנו מתכוונים לאותו המשטר, לאותו סוג של מדינה, לאותה מעורבות של מדינה. מצד אחד שומעים על התערבות מינימליסטית מצד המדינה, ומצד אחר על מדינה שמעורבת, ומי שדוגלים בסוג אחד מעדיפים עקרונות מסוימים, ומי שדוגלים בדפוס אחר של המדינה, מעדיפים ערכים אחרים. גם המונח 'נאמנות' אינו חד-משמעי. נאמנות למה? למסגרת החוקתית? לכל חוק ולכל ביטוי? לצבא? כלומר, כשמשתמשים במונחים הללו ורוצים להסיק מהם משהו, צריך להיות מודעים לכך שלא הכול מבינים אותו הדבר.

הבעיה העיקרית שלי כערבי ישראלי היא בעיית השייכות. אני מרגיש שאינני שייך למדינה, אני לא שייך ל'יהודית' של המדינה. גם הישראליות היא בעייתית, כי אינני חושב שהנושא הזה טופח די והותר, שהוא ברור לי די הצורך כדי שאזדהה אתו. מתפקידה של המדינה לאפשר קיומה של מסגרת שאוכל להשתייך אליה – המדינה כארגון או כמושג שמבוסס על החוקה, כגוף משפטי, כגוף מנהלי.

לכן צריך לשקול מה אנחנו, כמיעוט, יכולים לאמץ בתור מסמך, בתור מבוא; נוסח שייתן לי, כמו גם לרב קרליץ, את תחושת ההשתייכות. המשימה היא אפוא ליצור את האפשרות שנוכל בלב שלם להגיד על משהו שהוא שלנו, והדבר הזה יהיה החוקה. לכן אני מייחס חשיבות רבה לחוקה. היא לא חייבת להיות בסיס להסכמה משותפת רחבה, אלא מסמך שיכונן את ה'שלנו' הזה כמעט יש מאין.

דברים אלה אני אומר בהתאם להנחת הדיון, לפיה מדינת ישראל היא מדינה 'יהודית' ואין אני מתייחס בשלב זה לשאלה אם עצם ההגדרה היא ראויה מבחינת העקרונות הכלליים של משטר דמוקרטי תקין. כולי תקווה שלעניין הזה יוקדש כינוס נפרד.

◆ **יפה זילברשץ:** האם מגילת העצמאות היא מסמך שיכול לענות על הדרישה הזו?

◆ **מיכאל קרייני:** במגילת העצמאות נזכר עקרון השוויון, אבל הוא לא התגשם, ניתן להגיד שמגילת העצמאות אף נכשלה בעניין עקרון השוויון. לכן עדיפה חוקה חדשה לגמרי שתהיה בסיס רחב יותר להסכמה.

◆ **מנחם לורברבוים:** עמדתני היא עמדה ציונית, ובמובן הבא: נאמנותי הראשונה היא לעם שלי, והתנועה הציונית היא הגשמת הרעיון שאין תקוות קיום לעם היהודי באירופה ורק מדינה עצמאית עשויה להבטיח את קיומנו כעם ואת תרבותנו. עם זאת, מימושה של הציונות בארץ-ישראל כרוך במחיר

אִמְתִּי, לכל הפחות מנקודת מבטו של העם הפלסטיני, ולדעתי גם יותר מזה. לכן הדיבור על בעיית רוב ומיעוט במנותק, הוא אחיזת עיניים. בישראל יש בעיית רוב ומיעוט משני סוגים: בזיקה למיעוט הפלסטיני; בזיקה לקיומן בארץ של שתי תנועות לאומיות שמנקודת מבטי שתיהן צודקות, וזאת טרגדיה אמתית. לכן גם אינני מקבל את נוסחת הרב-תרבותיות. ברוב מדינות העולם, להוציא קנדה, הרב-תרבותיות איננה כרוכה בזה שלאחת הקבוצות יש טענה לריבונות טריטוריאלית. אצלנו בהחלט יש, יש פה קונפליקט של ממש, וזוהי הנחת יסוד שאי-אפשר שלא להניח בהבניית הדיון.

עניין אחר הוא איך אני נגיש לעשות את המעבר שדן מרידור ציטט מז'בוטינסקי, אבל נמצא בה-במידה בנאומיו של בן-גוריון על פני 25 שנה, לפני הקמת המדינה היהודית בארץ-ישראל – כלומר, המעבר מתודעת תנועה לתודעת מדינה. ברמה של הקמת מדינה, ובשם איכות הצדק של המדינה הזאת, הייתי מבקש תחילה לדלל את גורמי הרקע להקמתה. מצד שני הייתי רוצה להיות קשוב באופן אִמְתִּי לסוג המצוקות שמייכאיל קרייני הזכיר. כמו שבמדינת פלסטין לעתיד שום יהודי לא יוכל להרגיש שזהותו הציבורית באה לידי ביטוי בסמלי המדינה, כך גם לגבי הערבים במדינת ישראל. קווי המתאר של הדיון הם אפוא שתי הנקודות האלה: מצד אחד, השימוש במדינה כמכשיר לשימורו של עם ברמה הפיזית ממש; ומצד שני, המצוקות האמתיות של המיעוטים.

למה אני מתכוון? לכך שכל יהודי בעולם שנשקפת לו סכנה קיומית מעצם היותו יהודי, ישראל היא ביתו. זוהי מצוקה קיומית אמתית של העם הזה על פני אלפיים שנה, והשואה הייתה אחד השיאים של המצוקה הזו. מזווית זו, אינני מצפה לתחושה אחרת מצד מי שהנאמנות שלו שמורה לעם הפלסטיני, אם זה מוחמד ברכה או יאסר ערפאת. ההנחה שלי היא שהם רוצים בטובת עמם, וכך ראוי שיהיה. הקונפליקט שקיים בינינו הוא אִמְתִּי לחלוטין, וטעות היא לטאטא אותו אל מתחת לשטיח, במיוחד כשחושבים על מסגרת של חוקה.

אני אומר זאת, משום שהנחת העבודה שלי היא קיומה של מדינה פלסטינית. אני חושב שרק במסגרת הסימטרייה הזאת יש בסיס מוסרי למשפט הפותח של מגילת העצמאות. ללא הקמתה של מדינה פלסטינית תהיה לי בעיה אמתית איך לנסח את המבוא לחוקה. זה גם נכון לגבי איכות חייהם של תושבי המדינה הזאת, לרבות המיעוטים, אחרת גם תהיינה לנו בעיות של רב-תרבותיות. לדעתי, לא מן הנמנע שיהיה ויכוח נוקב לגבי זכויות תרבותיות. למשל, בניסוח שהצעת כתבתי 'קביעת השפה העברית כשפתה הרשמית'. אני לא מרוצה לגמרי מהנוסח הזה, והייתי רוצה לשמוע על דרך לכלול גם את השפה הערבית. גם כתבתי: 'מדינה זו היא בית לכלל אזרחיה', וגם את הנוסח הזה הייתי רוצה לשפץ אחרי

ששמעתי את חברינו הפלסטינים; אולי עדיף הביטוי 'מולדת לכלל אזרחיה'. גם כתוב כאן 'להבטיח את יכולתם של אזרחיה להביע את זהותם ברשות הציבור'. הכוונה בכך היא להדגיש עוד יותר את זכות ההתאגדות, בלי לומר 'אוטונומיה תרבותית'.

משמעותו של הניסיון הספציפי הזה היא לקחת את המסגרת של מגילת העצמאות, ועם זאת להדגיש נורמטיבית את מקומם של המיעוטים הלא-יהודיים במרקם האזרחי הרשמי והכי יסודי של המדינה.

◆ **מרדכי קרליץ:** יש פה איזושהי בעייתיות. בכל מדינות אירופה שהן בנות לאום אחד – הארץ, העם והשפה הם דבר אחד: צרפת, צרפתים, צרפתית. אצלנו משתמשים במונחים 'שפה עברית', 'מדינת ישראל' ו'העם היהודי' גם אם במקורות יש גם שימושים הפוכים: למשל, יונה הנביא אומר "עברי אנכי, על השפה אומרים 'יהודית', ויש לנו גם 'ישראל' כמרכיב דתי. לכן אינני מצפה שלעברי יהיה קל יותר עם המילה 'ישראל' מאשר עם 'יהודי'.

איפה הבעייתיות? כשאומרים 'ישראלי', מנסים לברוח מהחלק הדתי שביהודי. מבוא או לא מבוא, מה שחשוב הוא לנקוט דרך של איזונים, אחרת נגיע לעיוותים. נכון היה לפעול כמו שעשו בארצות-הברית; שם ישבו ואיזנו ואמרו שכל עוד לא הוחלט על הכול, שום דבר אינו תופס. כאן, או שנקבע כמה חוקי יסוד בו-זמנית, או שניצור איזונים במבוא שאחריהם יהיה קל יותר להתייחס לכל חוק כשלעצמו.

◆ **מנחם לורברבוים:** הייתי בקבוצה אחרת שניסו להתמודד בה עם הרבה תחומים: התחומים החברתיים, נושא המיעוטים וגם נושאי דת ומדינה. שם קבעו ניסוח שהחילוניים בהחלט יכולים לחיות אתו, ונאמר שם בערך כך: יש מקום חשוב למסורת היהודית בפרהסיה, כלומר בהיבטים הציבוריים של המדינה, אולם אל למדינה לכפות נורמות דתיות בחיי הפרט. כלומר, חוקים אפשר לשנות, להוסיף או לגרוע, בכל תקופה, אבל זה חלק מהחוקה שאיננו בר-שינוי.

◆ **שלמה כהן:** מאמץ להשלים חוקה הוא מהלך חשוב, אבל השאלה היא איזה מחיר נשלם על כך ברמת הפרשות. יש פשרות וויתורים שקשה לכל מיני קבוצות לעשות, ולא בטוח ששווה לעשות אותם כדי להשיג איזה מסמן. אני אומר זאת מכיוון שאני שומע הרהורים, שבאים בעיקר מהמכון לדמוקרטיה, שלמען השגת חוקה אולי שווה לקצץ את הכנפיים למי שאמור בסופו של דבר לאכוף את העקרונות. למשל, הרהורים כמו: בואו נבטל את זכותו של בית המשפט העליון. אני, למשל, מוכן לוותר לגמרי על חוקה, מכיוון שחוקה שאין בה סמכות לאכוף את העקרונות הכלולים בה, היא חסרת ערך.

◆ **אריק כרמון:** אתה חוזר לדיון שכבר קיימנו וכבר סוכם.

♦ **שלמה כהן:** לאו דווקא. אני מצגי זאת בהקשר הרחב של מחירים, ומחירים הם לפעמים גם ויתור על עקרונות. למשל, מרדכי קרליץ מדבר על פרהסיה יהודית, ואני יכול לראות קבוצות גדולות של חילוניים, כמוני למשל, שיתקשו לחיות עם הקונספציה הזאת.

במה שנוגע לרעיון הסימטרייה שהציג מנחם לורברבוים – פה תהיה מדינה יהודית, שם תהיה מדינה פלסטינית, היהודים שיהיו במדינת פלסטין לא יזכו לביטוי זהותם היהודית שם, ולכן הערבים שבתוכנו לא יזכו לביטוי הערביות שלהם אצלנו – אינני מקבל זאת. במדינה שלנו נקבע את אמות המידה שלנו, ואם בפלסטין יהיו או לא יהיו זכויות לאומיות או תרבותיות למיעוט היהודי, אמות המידה שלהם לא יקבעו את אמות המידה שלי.

דבר נוסף: בתור עורך דין, אני מציע מתודית להפסיק להתעסק בניסוח. ניסוח צריך להיות בסוף; זה נכון לחוזה, זה נכון לחוק, זה ודאי נכון לחוקה. יש פה פער-עמדות די גדול בנושאים עקרוניים שונים, אז מה הטעם לעסוק בניסוח כשאין הסכמה? ברגע שנסכים על תשובות לשאלות, הניסוח לא יהיה קשה. במפגש כמו שלנו, אלה הן השאלות שעליהן אני מבקש תשובות: האם יש העדפה לקבוצה או ליחיד? אחר-כך יש לדון בשאלת המדינה: של מי היא המדינה? שאלה אחרת היא זכויות המיעוטים. זה בעיני קושי גדול יותר מההיבט של זכויות האדם.

בכפוף למה שאמר מרדכי קרליץ, צריך לאפשר פשרות מסוימות ואזורים מתוחמים מסוימים. אינני רואה קושי גדול לא בזיקה לערכי היסוד או לחירויות היסוד ולא בנושאי חופש הביטוי וחופש הדת.

♦ **יפה זילברשץ:** דת בפרהסיה מקובלת עליך?

♦ **שלמה כהן:** הטעות כאן היא בהצגת השאלה בזיקה לדת בלבד. השאלה היא עד כמה מותר לציבור מאוגד לכפות פרהסיה. נקודת המוצא צריכה להיות שלא צריכה להיות כפייה ציבורית, אלא רק התערבות מאוד מינימליסטית.

♦ **יפה זילברשץ:** לגבי הניסוח של הרב קרליץ, כלומר שיש מקום למסורת היהודית בפרהסיה, אבל אל למדינה לכפות נורמות דתיות – זה מקובל עליך?

♦ **שלמה כהן:** יש לי בעיה עם הניסוח הזה. צריך לקבוע אזכורים מאוד מינימליים מה אסור לעשות, ובשתי רמות: ברמה עקרונית כללית וברמה מקומית ספציפית בהרבה. זאת אומרת, רשות מקומית, הומוגנית מאוד, יכולה בהחלט לקבוע את הפרהסיה שלה. בבני-ברק, הפרהסיה קיימת, ואילו כביש בר-אילן בירושלים הוא נושא שמחייב פתרון של פשרה. כלומר, אם הפרהסיה מייצגת רצונות של ציבור הומוגני גדול ואין בכך פגיעה מאוד משמעותית בזכויות יחיד, זו איננה בעיה.

◆ **יפה זילברשץ:** שאלה אחרונה: הסמלים היהודיים שמנחם לורברבוים דיבר עליהם, מקובלים עליך?

◆ **שלמה כהן:** אם נוקטים גישה שלפיה יש פה זכויות לאומיות לשתי קבוצות, נגזרת גישה דומה בשאלת הסמלים.

◆ **יהודית קרפ:** כוועדת ניסוח עלינו להבין תחילה מה הם העקרונות שאנחנו מנסחים. כתרגיל לצורך זה, פירקתי לגורמים את ארבע ההצעות שעלו במליאה לפי תתי הנושאים הכלולים בהם. מצאתי שמדובר בשישה נושאי-משנה: זהות המדינה ושיוך האזרחים למדינה, ובמסגרת זו אני כוללת כתת-סעיף את נושא הסמלים והשפה העברית; מחויבות המדינה כלפי כלל האזרחים מבחינת קידום השלום, הביטחון, השגשוג וכו'; הדאגה לזכויות, כולל נושא השוויון. נושא נוסף, שאינו מופיע בכל ההצעות, הוא אופי המשטר; נושא נוסף הוא ערכי המדינה; ויש נושא האזרחות, כלומר ביטויי אזרחות.

אני מוכרחה לומר שבנושא הערכים יש כמעט זהות בכל ההצעות (למעט וריאנטים אחדים, למשל עמנואל גוטמן שמדבר על כבוד האדם). בסיס הערכים לקוח מהכרזת העצמאות, מה שמעלה את השאלה למה לנו לחדש אם יש לנו בסיס. יתר על כן, ולאור דברים שאמר כאן סאלס ג'ובראן, אני מניחה שאם באמת היינו מקיימים את מגילת העצמאות כלשונה, בנושא השוויון, לא היינו מגיעים עד הלום בשאלת עיצוב הזהויות ובשאלת השייכות.

הבעיה, שאני נושאת אתי בעצמה רבה מהדיונים היום, הוא הרגשת אי-השייכות של 20% מהאוכלוסייה במדינת ישראל, שנוספת לה הרגשת ההשפלה כתוצאה מהאפליה. ועדיין לא הזכרתי קבוצת אוכלוסייה אצלנו, בקרב עולי רוסיה, שאיננה יהודית ואיננה ערבית, ובגלל שאיננה יהודית מתעוררת שאלה לעניין תחושת הזהות עם המדינה. לכן גם אם מניחים שהצהרת העצמאות נותנת לנו בסיס משותף של ערכים כפי שמשתקף בארבע ההצעות, חייבים להוסיף משהו בנושא השייכות והיכולת לבטא זהות.

ברצוני לקשר זאת לשאלה האם הדגש בחוקה או במבוא לחוקה יהיה על זכויות הפרט או על זכויות קבוצתיות. בכל ההצעות שעלו קיימת התייחסות מפורשת, בווריאנטים שונים, לנושא זכויות הפרט. היות שחלק בלתי נפרד מערך כבוד האדם הוא הזהות וההשתייכות הקבוצתית, נראה לי מלאכותי למדי שנדבר על זכויות הפרט ולא ניתן ביטוי לזכותו של הפרט להשתייך לקבוצה.

אחד ההבדלים שמצאתי בין ההצעות הוא שחלקן מתייחס לשוויון בתור מחויבות של המדינה וחלקן מתייחס לשוויון כערך בלבד. ויש הבדל בין שתי הגישות מבחינת הנטל שאנחנו מטילים על המדינה. חשוב שנקבע בחוקה מהי מחויבותה של המדינה כלפי האזרחים כפרטים וכלפי טובת החברה בכלל. לכן דיון יותר

מפורט צריך לשקול איפה בדיוק מקומו של השוויון.

♦ **מוחמד ברכה:** לא מזמון הופיע אהוד ברק, ראש הממשלה לשעבר, לפני 'ועדת אור' וקבע מונח חדש להגדרת המדינה: הוא הגדיר את המדינה כציונית ודמוקרטית, וזאת לא הייתה פליטת פה, כי הוא חזר על הביטוי כמה וכמה פעמים.

אמירה כזאת היא חמורה ומסוכנת, ומשמעה הוא לכפות על המדינה לא אופי לאומי אלא אופי אידאולוגי. לדעתי, זה טורף את כל הקלפים והופך את הדיבור על חוקה ועל דמוקרטיה למיותר לחלוטין. מצד שני, אני באמת יכול להבין מאין זה נובע. אני חושב שמה שמנחה את החשיבה הכללית במדינת ישראל בכל מה שנוגע להגדרת המדינה הוא הנרטיב הלאומי, היהודי-הציוני, שמורכב מכל מיני מטענים, גם היסטוריים, גם טראומתיים, שמורכב גם מצורך טבעי של עצמאות, מנושא השואה, כמובן, והצורך במה שנקרא 'קינוץ גלויות'.

מה שחסר בשיח הזה הוא התייחסות לנרטיב הלאומי הפלסטיני. בבסיס הדיון צריכה להיות הקשבה, צריך לראות מה הכוחות הפועלים שמרכיבים גם את התודעה של הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל, ולא כל הזמן לקטלג את האזרח הערבי באותן משבצות – קיצוני, מתון, חיובי, שלילי.

הצעת החוק שלי לשנות את ההמנון הייתה קריאת תיגר על המדינה, קריאת תיגר על קיומה, על סמליה וכו'. זו הייתה זעקה להשתלבות, לשייכות. הנחת היסוד בהצעת החוק לשינוי ההמנון היא שהמדינה היא גם שלי ואני רוצה שסמליה יבטאו גם אותי.

כך או אחרת, גם במדינה שיש בה מיעוט לאומי, שמבטאת זכות הגדרה עצמית של הרוב, מותר שיהיו סמלים אזרחיים. כבר היו דברים מעולם. יש מדינות שיש בהן שני סוגי סמלים, שני המנונים. אני חושב שהתייחסות לישראליות תבטא גישה מאוד דמוקרטית ומאוד הומנית.

♦ **אריק כרמון:** סמי סמוחה מנה הבוקר שורה של קטגוריות. לפי זה, אתה מדבר בעצם על מדינה דו-לאומית.

♦ **מוחמד ברכה:** בהחלט לא. אני לא מסכים לדו-לאומיות במתכונת שזכרה; אם דו-לאומית, אז על כל שטח פלסטיני, וזה דבר שצריך להתקבל בהסכמת שני העמים, ואני לא רואה שהדבר הזה קורה מהיום למחר. זאת אומרת, הנושא של הדו-לאומיות רק יקעקע בסופו של דבר, ביחסי הכוחות הקיימים, את הדרישה להקמת מדינה פלסטינית. לכן מדינת ישראל צריכה להיות מדינת ישראל, שמבטאת את זכות ההגדרה של העם היהודי, ומדינה פלסטינית תבטא את זכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני. בהקשר לנרטיב הלאומי הפלסטיני, ראוי שהחשיבה האזרחית במדינת ישראל תקשיב למה שחושב האזרח הפלסטיני,

תהיה קשובה לרגישויות שלו. אני נולדתי אחרי קום המדינה; הכפר בו נולדו אבי ואמי הוא במרחק כמה קילומטרים משפרעם, היכן שאני גר היום. אני מקפיד לקחת את הילדים לשם כדי שיראו שזה היה פעם הבית שלי, המקום שלי. אינני תובע היום לתקן את העוול של 1948 במונחים של 'מה שהיה הוא שיהיה'. אני אומר מעבר לזה: אני חלק מהעם הפלסטיני אבל לא חלק מזכותו להגדרה עצמית. כשמדברים על קביעת השוויון, כשאזרח ערבי אומר: אני חלק מהעם הפלסטיני, אבל אני לא חלק מזכותו להגדרה העצמית, זוהי מין פשרה שהוא קיבל על עצמו. לכן לא מובנות לי כל ההתניה וההתפלפלות בקשר לשוויון ולזכויות אזרחיות.

אני מבקש להקשיב לנו, ובתוך מכלול הערכים ומכלול האירועים ומכלול המטענים שבאים ושמים על השולחן כדי לחבר מהם שניים-שלושה משפטים שנקראים מבוא לחוקה – אני מבקש שיהיה מקום גם לדברים האלה. אני מקבל מה שאמר דן מרידור – האדם במרכז, השוויון, החופש, הכבוד וכו'. אלא שלייצר חוקה שכולם יוכלו להגיד עליה 'זה שלנו', כמו שאמר מיכאיל קרייני, לא די בדברים הללו.

מגילת העצמאות היא החלום של האזרח הערבי, אבל אם אתבקש היום לחתום על מגילת העצמאות כפי שהיא, לא אחתום. מגילת העצמאות מדברת על זכות הגדרה עצמית של שני העמים, ובחוקה של מדינת ישראל אי-אפשר לדבר על הגדרה עצמית של שני עמים. לכן לא הייתי הולך על הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, אלא כמדינה שמבטאת ומממשת את זכות ההגדרה של העם היהודי. בכך אני מתיר שתי תסבוכות: זו של חוק השבות, היות שאינני מוסיף זכות הגדרה עצמית של העם היהודי בישראל; זו שנוגעת ליהדותה של המדינה, ובכך אני מאפשר למיעוט הערבי לחיות עם ההגדרה הזאת. במקביל אינני מקעקע בכך שום דבר ממה שהיהודים רוצים.

נחוצים לנו ערכים מכוננים שידברו אל כלל האוכלוסייה, ולכן יש מקום להוסיף התייחסות לישראלים. צריך להוסיף משהו שיבטא את הרב-תרבותיות, את הפלורליזם. אחרי המשפט הנוגע להגדרה עצמית של העם היהודי, יש על כן להוסיף משפט שידבר על הרב-תרבותיות ועל הישראליות, ואפילו את הביטוי, 'היא מייצגת' או 'היא מבטאת' או 'היא שומרת' וכדומה.

אם נביא את כל הדברים האלה יחד, אולי לא כל אחד יצא וכל תאוותו בידו, אבל סביר שהמוקשים הכי נפיצים כבר יהיו מאחרינו. כיוון כזה סביר שיחטוף ביקורת קשה מאנשים שמגדירים את עצמם דתיים, אם יהודים או ערבים מוסלמיים, ומאנשי הימין – לאומנים יהודיים או ערביים, אבל זו האמנה שמאפשרת את קיומו של המשותף הישראלי.

♦ **אריק כרמון:** בנוגע לזכות ההגדרה, האם תסכים לניסוח: 'מדינת ישראל מממשת את זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי ומשמשת לו בית לאומי?'
 ♦ **מוחמד ברכה:** זאת כבר ציונות. הייתי אומר: 'את זכותו הטבעית וההיסטורית של עם ישראל להגדרה עצמית'.

♦ **פניה עוז-זלצברגר:** כאשר מיכאיל קרייני, מנחם לורברבוים, אריק כרמון ואנוכי ישבנו לנסח את הגרסאות למבוא שהונחו בפניכם, הרעיון היה לבנות מין מניפה שתבטא מספר גישות מקוטבות קצת זו לזו, כדי שכמעט כל אחד מן השותפים בדיון יוכל להתחבר לאחת או יותר מהן. כדרכה של מניפה, מסתבר שקיימת חפיפה ניכרת, ויש חשיבות גדולה לכך שיותר דברים חופפים זה את זה מאשר מוציאים זה את זה.

לא תיתכן מדינה דמוקרטית שהיא לא מדינת כל אזרחיה. כל מי שמדבר על 'יהודית-דמוקרטית' שאינה מדינת כל אזרחיה, מדבר על מוטציה עם פוטנציאל מפלצתי. 'מדינה דמוקרטית' שווה 'מדינת כל אזרחיה', ואני רוצה לראות לכסיקון למונחים פוליטיים שמפרק את המקבילית הזאת.

אם מדברים על 'יהודית-דמוקרטית' או 'יהודית ודמוקרטית', או כל פטנט אחר, מדברים בעצם על מדינת העם היהודי וכל אזרחיה, ואם תרצו – מדינת העם היהודי וכל הישראלים. זה חשוב בעיניי. אני חושבת שזה דבר שצריך לומר אותו ולעמוד מאחוריו.

יש מספר נוסחים שונים, והשוני ביניהם הוא משמעותי: 'מדינת העם היהודי וכל אזרחיה', 'מדינה יהודית-דמוקרטית וכל אזרחיה', מספר גרסאות שהן מקבילה ל'מדינה דמוקרטית'. נראה לי שיש חפיפה משמעותית בין ההגדרות הללו, ואני חושבת שהעובדה שכולנו יצרנו גרסאות על מגילת העצמאות כטקסט קנוני, גם אם לא מספק כיום, היא משמעותית, כי בכך העמדנו מרחב משותף. יפה בעיניי שיש טקסט קנוני שיצרנו עליו, בלי לתאם בינינו, גרסאות שונות, וגם נכון בעיניי שצריך להתקדם מעבר למגילת העצמאות מן הטעמים שנמנו כאן ומטעמים אחרים.

היבט נוסף של התרגיל שעשינו הוא שיצרנו מבואות במנותק מגוף החוקה עצמו – גם מיכאיל, גם מנחם וגם אני ניסינו לדחוף לתוך המבוא מעין מיני-חוקה, כי היות שאין לנו עדיין לפנינו את שאר החוקה, העבודה היא למעשה קצת מלאכותית.

ברוח דבריו של דן מרידור, אם מצהירים במבוא שזו חוקתה של מדינת לאום יהודית, עדיין יש לזה משמעות רבה בזיקה לזכויות הלאום במדינה שנוגעות ללא-יהודים. וכאן אנחנו נכנסים לבעיה המשמעותית של הגדרת זכויות לאום, שהראשונה בהן היא זכות ההגדרה העצמית שלא ניתן להעניק למיעוט הערבי

או הפלסטיני בתוך מדינת ישראל. המבוא חייב להישען כאן על פרק הזכויות בחוקה, שכבר נידון במפגש קודם, ומן הסתם עוד ידונו בו בעתיד, והמבוא יכול ליצור מודל הצהרתי שמתכתב עם פרק הזכויות, אבל לא צריך להכיל בתוכו את כל פרק הזכויות. ייתכן שקל יותר ליצור מודל הצהרתי בסיסי שלא נושא על גבו את הבעיות של כל שאר פרקי החוקה. המבוא איננו גרסה עוברית של חוקה. המבוא הוא הצהרת יסוד שייתכן שתהיה מקובלת על רובנו בלא שנישא על גבנו את התסביכים של הפרקים האחרים.

כאן אני מבקשת להגיע אל עניין הישראליות ואל עניין העברית ולומר דברים שקצת חורגים ממה שנאמר עד כה ואולי גם יישארו בדעת מיעוט.

אני מבקשת לדבר אל הפרוטוקול על הציונות, המורשת הציונית, האבות המייסדים של הציונות. גישתי למורשת הציונות היא סלקטיבית, ואני רוצה ליטול מתוכה את החוטים שמעניינים אותי כרגע בשביל המרחב המשותף. למשל, הציווי הטריטוריאלי הציוני לא אומר לי הרבה, הוא נחלת העבר, ואפשר להתווכח הרבה על הצדק שבו. מה שמעניין אותי במורשת הציונית הם נכסי רוח שהציונות הורישה לנו ושאפשר לעבוד אתם כיום. אחד מהם הוא מערכת, מפוארת לשעבר, של מוסדות עזרה הדדית ואחריות הדדית של היישוב העברי טרם היות המדינה, מוסדות שהיום אולי אפשר לראות רק בקהילה החרדית ובקהילות קטנות אחרות. זאת הייתי רוצה לחדש. זוהי מורשת במרחב הציבורי המשותף לכולנו, והיא יפה בעיניי והיא קונסנזואלית. יש כאן דבר משותף ששונה מהדמוקרטיה הליברלית הפרטנית של המערב.

יש לי כבוד לשפה הערבית כמו לשפה העברית כשפה רשמית של המדינה. אני חושבת שגם אידיש הייתה צריכה להיות שפה רשמית במדינה, לפחות ברמה ההצהרתית, משום שהאידיש נרצחה פעמיים, פעם באירופה ופעם כאן.

השפה העברית איננה תחת סעיף 'סמלים', גם לא תחת הסעיף 'זכות לתרבות'; היא דבר הרבה יותר עמוק ומעניין. היא איזה מין נס קטן שקרה לנו. העברית היא מדיום שדרכו אנחנו באמת מצליחים להידבר אחד עם השני כאן ובמרחב הישראלי הציבורי בכלל. נכתבה ספרות ערבית גדולה בשפה העברית, כפי שפעם נכתבה ספרות יהודית גדולה בשפה הערבית. אם מישהו היה לוקח מאתנו את העברית, היינו מאוד מתגעגעים אליה, גם לא היינו מצליחים לדבר, וגם היה עולה בדעתנו שאולי בכל זאת היה עם בישראל, עם שקם על דברים משותפים שמאחדים אותנו. יש פמיליאריות ישראלית שקשה למשש אותה, קשה לתפוס אותה, ואני לא מציעה שנכניס אותה לנוסח החוקה שלנו כי היא דבר חמקמק. אבל העברית היא המדיום שלה, והיא משמעותית מעבר למישור הסמלי ולא כניסיון לאכוף הגמוניה של הרוב על המיעוט.

אני מציעה שנראה בעברית ערך שחורג מן ההגדרות של סמלים משותפים ומן ההגדרות של זכויות למיניהן, לרבות זכויות לאומיות וזכויות לתרבות. זהו קניין שמשותף לכולנו, שאיננו רק ש"י עגנון, אלא גם אמיל חביבי וגם שפת הרחוב. אני חושבת שהוא יקר מאוד ושצריך לתת לו ביטוי במסמך שנוציא מתחת ידינו.

◆ **קלוד קליין:** אפתח בשתי הערות משפטיות:

ראשונה – מדברים על המבוא כאילו הוא איננו חלק של החוקה. הלכח מהמשפט ההשוואתי הוא שהמבואות האלה תמיד נחשבים בסופו של דבר כחלק אינטגרלי והם מקור של פרשנות.

שנייה – נדמה לי שדבר המלך במועצתו אינו קובע שיש שתי שפות רשמיות במדינת ישראל, אלא שצריך לפרסם את ההודעות הרשמיות בשלוש שפות. ב-1948 הורידו את האנגלית. זאת אומרת, תאורטית – ערבית ועברית הן שפות רשמיות. בפועל, יש לנו פסקי דין בערבית? יש לנו ספר חוקים בערבית? האמת היא שאין שתי שפות רשמיות במדינת ישראל, ערבית איננה שפה רשמית, אלא על הנייר. ואני שואל: למה בעצם אין חוק? למה מדינת ישראל, עם כל הרגישות לסמלים וכדומה ואחרי 53 שנים לקיומה, לא קבעה שיש שתי שפות רשמיות? לדעתי, צריך לקבוע שהשפה הרשמית של מדינת ישראל היא עברית, אבל במקביל עלינו לקבוע שלאזרחים הערבים זכות מלאה להשתמש בשפה הערבית לא רק ביניהם, אלא בכל היחסים והקשרים שלהם עם הרשות, כולל בתחום החינוך.

לדידי, מדינת ישראל מבחינה משפטית היא מדינת הלאום של העם היהודי, ובכך היא אינה שונה מהרבה מדינות אחרות בעולם. כאשר אומרים 'מדינת לאום', לא מתכוונים למדינה אידאלית שעל שטחה חיים רק אזרחים בני אותו הלאום. כך בצרפת, בגרמניה, באיטליה, בספרד. יש אזרחים אחרים גם במדינות שאינן מגדירות עצמן כרב-לאומיות או רב-תרבותיות, אלא כמדינות לאום. איפה מתחילה הבעיה? כאשר שואלים איזה טיפול המדינה הזו יכולה לתת למיעוטים הנמצאים בשטחה מבחינה משפטית, אזרחית וחברתית. המעמד שאנחנו הענקנו ומעניקים למיעוט הערבי בישראל הוא לא-ראוי, הוא אפילו מביש. עם זאת, דווקא מכיוון שברצוני לחזק את ההגדרה של מדינת ישראל כמדינת הלאום, עליי לתת למיעוט הערבי מה שמגיע לו, כפי שאני מציע לומר שעברית היא השפה הרשמית של מדינת ישראל, ומיד לאחר מכן אני מוסיף שחייב לבוא פרק שלם שיסביר בדיוק מה הזכויות של הערבים מבחינה לשונית ושאסור להשאיר את הדברים בצורתם המאוד מעורפלת היום.

אני חילוני, אך העובדה שאני חי במדינה יהודית מחייבת אותי לדברים שאולי

לא הייתי מסכים אתם במקומות אחרים, וגם להגבלות מסוימות לגבי דברים שאני רשאי או לא רשאי לעשות. כלומר, לומר שיכולה להיות פה הפרדה מוחלטת בין דת ומדינה, זוהי אשליה. לכן, אני מציע לאחוז את השור בקרניו ולומר שמדינת ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי, שהיא מדינה דמוקרטית ושהיא מבטיחה למיעוט הערבי מעמד מכובד או שוויון, ופה כידוע יש הבחנה בין שוויון קולקטיבי ושוויון אישי.

אסור להתבייש לומר את הדברים, אבל במקביל יש לסגת לגמרי מהדברים המביישים שנעשו ועדיין נעשים במגזר הערבי. יש מיעוט ערבי במדינת ישראל וצריך לקבוע לו מעמד בחוקה ובחוק ואוטונומיה. הבאתי כדוגמה את נושא השפה הערבית שהשארנו עד כה בצורה מאוד מעורפלת.

◆ **אריאל בנדור:** לחוקה חשיבות חברתית עצומה, שנובעת בעיקר מכך שהיא נורמה משפטית מאוד חשובה. אותו טקסט עצמו, אם הוא רשום במסמך אחר, יהיה בעל חשיבות סמלית ומשמעותו החברתית תהיה שונה לגמרי. נורמה משפטית היא זו שקובעת עיקרי התנהגות, קובעת זכויות, קובעת חובות. לנורמות משפטיות אין בדרך כלל מבוא, ואם חיבור של מבוא וההסכמה על תכניו גורמים לקשיים, אין בכך צורך מיוחד.

הכפילות של זכויות מסוימות שמופיעות פעם בתוך החוקה, פעם בתוך המבוא, יוצרת קושי. אם יש רק הבדל דק בניסוח בין המבוא וגוף החוקה, עלולים לצמוח קשיים לא פשוטים בפרשנות. יש להתייחס למבוא ברצינות גמורה כהוראה חוקתית שהיא גם הוראה נורמטיבית והוראה עליונה שאי-אפשר לסטות ממנה וכדי לשנותה נחוצה פרוצדורה חריגה ומיוחדת. אם במבוא נאמר, למשל, שימי המנוחה הרשמיים במדינה יהיו ימי המנוחה היהודיים, זוהי נורמה חוקתית שלא ניתן לשנותה. ומה אז? האם יום העצמאות לא יהיה יום מנוחה כי הוא אינו יום מנוחה יהודי במובן הרגיל?

התקשיתי להבין מה ההבדל בין מדינה ציונית לבין מדינה המגשימה את זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית. לעומת זאת, אני מבין שבלתי-נסבל בעיני חלק מהאזרחים שהמדינה תוגדר כציונית בתוך חוקת מדינת ישראל, יותר נסבל בעיניהם שהיא תוגדר כיהודית ודמוקרטית, וממש מקובל עליהם שהמדינה מגשימה או מבטאת את הזכות להגדרה עצמית.

חוקה איננה המקום לחולל מהפכות בחברה הישראלית ולהכניס דרך חדשה הדלת האחורית של ניסוח המבוא. מבוא לחוקה איננו המקום להכניס בו ניסוחים חדשניים שאינם מבטאים מציאות קיימת. לכן אין בה מקום לא ל"רב-תרבותיות" ולא ל"ישראליות" כמונח משפטי חדש שלא ברור למה הוא מכוון. נחוצה לנו חוקה בראש וראשונה כדי לתת מעמד רציני ומשוריין לזכויות

האדם, אולי לעוד כמה ערכי יסוד.

♦ **יפה זילברשץ:** אנסה לסכם עכשיו לאן הגענו. אם התחלתי במכנה משותף שעלה מתוך המסמכים על הנייר – זכויות אזרחיות וחברתיות ושוויון – נדמה לי שהמכנה התרחב קצת במשך הדיון. תחילה נראה איפה הבעייתיות, ואז נמשיך בשאלה האם צריך להיות מבוא ואיך עליו להיות מנוסח.

הבעייתיות נעוצה בהידברות בין הצירים של ה'יהודית' וה'דמוקרטית', שיש לה שלושה פרמטרים: היהודים והמיעוט הערבי; היהודים בינם לבין עצמם; הישראלים ורעיון השבות ביחס לתפוצות.

בהקשר למיעוט הערבי, עיקר תחושת הקיפוח שהתבטאה כאן לא הייתה במובן הטכני דווקא, כלומר אי-השקעה בתשתיות וכדומה, אלא עניין השוויון שהוצהר במגילת העצמאות ורובו ככולו נשאר מילים ריקות מתוכן. רגשי הקיפוח מהסוג הזה מחבלים כמובן בהרגשת השייכות. מוחמד ברכה אמר בהקשר זה, כי לא די בזכויות אזרחיות וחברתיות כדי ליצור את הרגשת השייכות לישראליות, והוא אף מנה הצעות בכיוון הזה.

בעייתיות מסוג אחר קשורה ברעיון השבות. לא הייתה מחלוקת והתנגדות לרעיון של הקיבוץ היהודי, וזה התבטא בדבריו של חבר הכנסת ברכה שאמר שהוא מוכן לקבל את מדינת ישראל כמדינה שבה קיימת הגדרה עצמית לעם היהודי. בעצם האמירה ובתוכנה אני רואה התקדמות. מה שנותר הוא לצקת תכנים ברעיון הזה במובן של סמלים, של שפה.

אשר להסכמות – הוסכם שאין לכלול את מגילת העצמאות כלשונה אלא להסתפק בביטוי 'ברוח העקרונות של...'. גם עלתה שאלה אם הדברים שהוסכם עליהם ייכנסו כולם למבוא, או שמנסחים מבוא מינימלי. מה שהתגבש בדיון בין השאר הוא שנושא הזכויות הפרטניות, שמובאות בצורה לא מלאה פה ושם, הוא עניין לחוקה עצמה. לעומת זאת, ערכים כמו שלום, חירות וכבוד האדם יהיו כלולים במבוא.

♦ **אריק כרמון:** אינני בטוח שאני מסכים עם הדברים שנאמרו: החוקה היא מסמך משפטי נורמטיבי ולכן המבוא וכו'... כי מה שחוינו בשלוש השנים האחרונות, יש בו הרבה מעבר למשמעות המשפטית של חוקה. במציאות כמו שלנו, ובהנחה שכבר הגענו לסיכום המבוא, הערך החינוכי של חוקה הוא בעל משמעויות מרחיקות לכת.

אחד הדברים שכדאי לנו לחשוב עליהם הוא השאלה עם מה ניתן לחיות. זאת אומרת, ככל שנתאמץ, מיכאיל קרייני ואנוכי, עדיין מערכת הערכים שלו ושלי איננה חופפת במאה אחוזים, לא כל שכן בציבור שמיכאיל קרייני בא ממנו, ששם ההשקה עם הערכים שלי היא באחוזים קטנים בהרבה. כך גם בנוגע

לציבור שלי, למרות שאני מגדיר את עצמי כיהודי. אם ננסה לדבר כשהמחשבה היא מה יהיה ה'לאו' שממנו ישתמע 'הן', או עם מה ניתן לחיות, נתקדם בצורה מאוד משמעותית.

◆ **יהודית קרפ:** קשה לי להבין מדוע אתה יוצא מכיוון הגבולות הנגטיביים. אחרי 53 שנים נפקחות לנו פתאום העיניים, למשמע דבריהם של מיכאיל קרייני ומוחמד ברכה ואנו מגלים שיש גם אמירה פוזיטיבית, שיכולה להיות בסיס להסכמה. ומזעזע למדי שמגלים זאת רק עכשיו. לאורך כל השנים האלה לא הייתה הידברות אמתית עם המיעוט הערבי, לא הייתה הקשבה אמתית. אני חושבת שלא מיצינו את עצמנו בהידברות אפילו בשאלת הסמלים של המדינה. אם מדברים על שותפות והשתייכות ותחושה של ישראליות, צריך לשאול גם את שאר הסקטורים מה, לדעתם, הסמלים שיש לכלול בחוקה. לא שמענו, רק באנו עם הסמלים שלנו. יכולים להיות סמלים משותפים לישראלים שיבואו דווקא מכיוון המגזר הערבי.

◆ **אריק כרמון:** השיח בתוכנו שגרם להפתעות, כפי שתיארת אותן כאן, הוא שיח שנגזר מרדידות ויובש בהגדרה של חלקים ניכרים בציבור היהודי. חלקים ניכרים בציבור היהודי מגדירים את עצמם בצורה נגטיבית – 'מה אני לא'. על מנת שאני, הציוני לפי כל הגדרה, היהודי על-פי כל הגדרה, אבוא ואסכים לניסוחים שהובאו כאן, נחוץ ביטחון עצמי שלצערי הרב לא קיים אצל חלקים ניכרים בציבור הלא-דתי במדינת ישראל.

ההתבטאויות הנגטיביות הן בעיני בראש ובראשונה ביטוי לחולשה, הם ביטוי לחוסר, בכלל זה התבטאויות של תנועת 'שינוי' כלפי הציבור הדתי, ההגדרה של חילוני שאין לה תשתית חיובית אלא תמיד תשתית שלילית, אמירות כמו אי-נכונות ללכת לקראת פשרה באיזשהו שיח כי נדמה לך שאתה מוותר על עקרונות יסוד ועוד כהנה וכהנה.

אני חושב שזה עניין מאוד מרכזי. הוא לא שייך ישירות לחוקה, אך חוקה עשויה להשפיע עליו לטווח רחוק.

◆ **מיכאיל קרייני:** אני צופה שכל חוקה שתתקבל, כל מבוא שיתקבל, ימצא אותי כערבי מקנא ביהודים. יהודי אף פעם לא יקנא בי, כי במדינה הזו אינני יכול להיות פטריוט לפי שום נוסח; כשמגדירים את המדינה כיהודית, גם אם מוסיפים שהיא שייכת גם לי, בכך מונעים ממני להיות בה פטריוט כי המרכיב היהודי, המרכיב האתני, תמיד יהיה המרכיב הדומיננטי.

מצד שני, להיות פטריוט איננו מרכיב חשוב בהגדרת הזהות האזרחית שלי. אני יכול להיות אזרח, להרגיש שאני חלק, שאני משהו, גם בלי שאני פטריוט. מבחינתי אפשר לוותר על הערך הזה, אבל היעדרו הוא שימנע מהקולקטיב

הערבי להיות חלק מהמדינה.

אשר לשוויון, אני צריך לראות את השוויון הזה מתממש. אני צריך לראותו בשטח. יש כאן מבחן מטוטלת: ככל שהשוויון ממשי, מציאותי, יגבר הסיכוי שחלקים שונים בציבור שממנו אני בא, יקבלו את המסגרת החוקתית, יאמינו שלא מדובר שוב במס שפתיים, שזו איננה עוד הכרזת עצמאות עם ערכים אוניברסליים יפים, שאיננה שווה כלום מבחינה נורמטיבית, מבחינת הנעשה בשטח. המבחן הוא מבחן המעשה. צריך לקבוע נורמה, שכל תקציב לא-שוויוני לא עובר, שהוא בלתי חוקתי, הוא פסול. רק ברגע שנממש את השוויון באופן ממשי, יגבר הסיכוי שאני – וזה אני אומר בשם עצמי – אשלים עם הוויתור שלי להיות פטריוט.

♦ **יפה זילברשץ:** אני מבינה את ההתייחסות שלך לאור הדיון על הדברים המהותיים, על ההסכמה לקבלת המסמך כחוקה. אבל מה בנוגע למבוא?
♦ **מיכאיל קרייני:** הייתי רוצה שבפתיח יודגשו ערכי חינוך, ערכים אוניברסליים, אחוות עמים, סובלנות, רווחה חברתית.

♦ **יהודית קרפ:** בנוגע ליכולת לחוש פטריוטיות – האם לדעתך יש הבדל אם הניסוח הוא כפי שאתה הצעת או שהוא 'מדינה יהודית' או 'מדינה שמבטאת את זכותו או מממשת את זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית'? כי הרי מוסכם שזאת מדינה שבאה להגשים משהו שקשור לעם היהודי.

♦ **מיכאיל קרייני:** לי זה לא כל כך אכפת. ככל שהשוויון יהיה אמיתי, כך אני מוכן לוותר על הפטריוטיות שלי.

♦ **פניה עוז-זלצברג:** מצער ומזעזע לראות שרק עכשיו מתחילים לדבר על דברים שרבעו 53 שנים מתחת לפני השטח. ייתכן שהיה נחוץ תהליך מאוד כואב של הבשלה, ייתכן שאנחנו בכלל במצב בראשיתי של דיאלוג ושיעברו שנים רבות עד שנגשים את מה שאנחנו מבקשים להגשים. הכרחי שנציע לעצמנו פריזמה השוואתית. אני חייתי תקופות ארוכות בשלוש ארצות מערביות מלבד ישראל ואני גם חוקרת מספר חברות מערביות. אני לא מכירה מדינה אחרת, לא מדינת מהגרים ולא מדינה שאיננה מדינת מהגרים, שמתרחש בה דיון ציבורי בקנה מידה שמתקרב במשהו למה שאנחנו עושים עכשיו, לרבות מדינות שיש להן הרבה מאוד על מה לדבר חברתית ואתנית וקופת שרצים תלויה מאחוריהן, כמו למשל בריטניה הגדולה. כך שיתכן שיש גם במה להתגאות ולא רק במה להתבייש.

♦ **יהודית קרפ:** מתקיימים דיונים ואי-אפשר לבטא את כל הדברים שמתרחשים מעל ומתחת לפני השטח. אני מדברת על הנושא של ההקשבה משום שמעולם לא הקשבנו באופן אמיתי.

◆ **פניה עוז-זלצברגר:** זה נושא שמוחמד ברכה דיבר עליו קודם, ואני מיד אגיד משהו גם על הערבית וגם על ההקשבה.

מיכאיל קרייני אומר שני דברים. אתה אומר שאינך מרגיש שייך ואתה אומר שאינך מרגיש פטריוט. אני חושבת שאחת המטרות המרכזיות של הפרויקט הזה הוא שאתה תרגיש שייך. לגבי פטריוט, אינני בטוחה. אני עצמי לא בטוחה שהייתי בוחרת במונח 'פטריוטיזם'.

מה שאני עושה כעת הוא התפלמסות עם מה שנדמה לי שאתה מטיח בי, כלומר מעין אשמה של לאומנות תרבותית. נוסף לכך שאני מייצגת כביכול רוב והגמוניה, אני מייצגת כביכול את השפה העברית כאקט של הגמוניה, של לאומנות תרבותית, של עליונות תרבותית. אבל אני מנסה כאן להפריד בין העברית כשפת הרוב לבין דבר אחר לגמרי – המרחב הציבורי שאולי כולנו נוכל לפעול בו, שאולי אפשר לקרוא לו 'החברה האזרחית'.

מחמת העובדה שיש כאן רוב דובר עברית, מחמת עובדות היסטוריות כאלה ואחרות, סביר להניח שאם יהיה מרחב ציבורי כזה שבו נוכל לדון ביושר בדברים ולהשתייך כולנו, הדעת נותנת שהשפה של מרחב ציבורי כזה, של חברה יחסית כזאת, באמת תהיה עברית, ואני לא רואה סיבה להצר על כך. אני גם חושבת שאתה, חבר הכנסת אחמד טיבי ורבים אחרים, עושים שימוש מושכל ומרתק בשפה העברית ככלי של ביטוי, של הבאת דברים לידיעה ציבורית כללית. אני גם חושבת שצריך לחייב את כל בתי הספר בארץ ללמד ערבית היטב ולגרום לכך שכולנו נהיה מסוגלים לפחות לשמוע ולקרוא ערבית. מעבר לזה, ככל שהמרחב הציבורי יהיה נייטרלי, כן ייטב, ככל שהוא לא ייצג הגמוניה תרבותית זו או אחרת, כן ייטב. אבל בסופו של דבר השפה שלו תהיה כנראה עברית, כמו שבאנגליה או בארצות-הברית השפה היא אנגלית מטעמים היסטוריים-דמוגרפיים. המרחב הציבורי הזה שאנחנו מנסים להתוות כאן הוא גם מרחב של התפייסות, גם של יצירה, וזה איננו אידאליזם ריק, אני מאמינה שזה אפשרי, ואישית לא אנוח ולא אשקוט עד שמיכאיל קרייני ירגיש שייך.

◆ **מנחם לורברבוים:** אני מסכים בהחלט עם מיכאיל קרייני על כך שיש בעיות אמתיות והן בעיות עומק, אלא שאינני סבור שמתפקידה של חוקה לפתור אותן. תפקידה של חוקה הוא ליצור מסגרת שתאפשר לאנשים להמשיך להתפתח ולהתמודד עם הבעיות האלה. אינני רואה חוקה כסוף לדיון.

למרות שאני שותף בפרוים הזה כמעט מראשיתו, אני מתקשה לראות פתרון לקונפליקט יסודי בין שני דברים שחוקה בישראל צריכה לפתור: עליה לפתור בעיה פנים-יהודית שמצריכה אותה להתרחב בכיוון מסוים, ועליה לפתור בעיה יהודית-ערבית שמטילה עליה התרחבות בכיוון אחר. יש פה סתירה מהותית.

עם זאת, אחד הדברים שהרבה מאתנו גילו (למרות שזה ארך יותר מ-50 שנה) הוא שיש לנו בית אחד משותף, ואנחנו מתוודעים עכשיו לגבולות ולאיכוזים של הבית ומה הוא מסוגל להכיל. לוקח המון זמן, ולפעמים הרבה מאוד כאב, עד שמגלים זאת.

אני למד מזה כמה דברים. קודם כל אני למד שבאמת דרושה לנו בדחיפת תרבות ציבורית משותפת, שבניגוד לדעתה של פניה עוז, אינני חושב שתרבות כזו צריכה להיות המושא של חוקה, אלא התוצר הנלווה הטבעי לה. את היסודות הלאומיים היהודיים צריך לכוונן לפרופיל מאוד נמוך, כי זה בדיוק משמעותו של שטח ציבורי – זה המקום שבו כל תתי-התרבויות של החברה חיים יחד בתוך מרחב מחיה. חוקה לא תפתור זאת.

יש לנו בעיית שייכות ובעיית פטריוטיזם, ויכול להיות שכיווני הפתרון בעניין זה הם רב-דוריים ולא בני דור אחד. זו טרגדיה מאוד גדולה, ובמובן מסוים היא טרגדיה של מהגרים. בכל הגירה יש מעבר דורי, יש דברים שהורים עושים בשביל הילדים, וההשקעה היא ארוכת טווח. במובן הזה, תפקידה המרכזי של מסגרת חוקתית הוא למצוא את הדרך שבה יתאפשר לכל הקבוצות בחברה הישראלית לשגשג ומתוך הרגשה שזה אכן ביתן. תפקידה המרכזי הוא לאשרר כי זה הבית של כולנו.

◆ **יהודית קרפ:** המסמך שהכנת לתרגיל הזה מתאים לאידאל שלך?

◆ **מנחם לורברבוים:** לטעמי הוא עשוי להתקבל, כי הוא עונה על מצוקות שונות. נחוץ לשייף אותו בכל מיני נקודות שלמדתי מהדיון. כך או אחרת, לא הייתי גודש אותו מהבחינה היהודית-הלאומית.

מטרת הצמצום במבוא היא לאפשר גודש ברמה החקיקתית הרגילה. הדרך לעשות זאת בחברה של שונות רבה כל כך, היא להגיד: זה תפקידה של החוקה ואחר-כך הכנסת תעשה מה שהיא מבינה לנכון.

אני רוצה להדגיש דבר אחד, ופה אני מסכים עם מיכאיל קרייני. 'השורה התחתונה' איננה האמירות, אלא האם יהיו מדרכות בכפרים הערביים וכדומה. שם זה נמדד. בזה החברה הישראלית נבחנת.

◆ **מוחמד ברכה:** אין לי בעיה עם הבכורה של העברית בהווה הישראלית. זו עובדה וזו שפת הרוב. לכן אפשר לדבר על שתי שפות רשמיות של המדינה, על שפה ראשונה ושפה שנייה.

הניירות שהונחו לפנינו בסיבוב הראשון לא התייחסו לכמה סוגיות שלדעתי הן חשובות. כשדובר בהתחלה שיש הסכמה בנושא הזכויות החברתיות, הדברים לא בוארו ולא הוסברו די הצורך; לא הובהר מה הן זכויות חברתיות. פניה עוז דיברה על כך שהחברה הישראלית איבדה כמה מהערכים או מהמורשת של

היישוב היהודי לפני קום המדינה, והיא קראה לזה ערבות הדדית, סולידריות חברתית. לא צריך ללכת ליישוב היהודי לפני קום המדינה; זה לא נברא אז. בחוקה צריך שתהיה אמירה חברתית אם מדינת ישראל היא מדינה של צדק חברתי ומדינת רווחה, או שהיא מדינה עם כלכלת שוק לפי מיטב המסורת הקיימת היום על כל הדורסנות שבכך והפערים החברתיים. חוקה איננה רק זכות קונסטיטוציונית, אלא גם אמירה חברתית.

◆ **יהודית קרפ:** גם בהצעה של מנחם לורברבוים וגם בהצעה של עמנואל גוטמן מדובר בחובת המדינה לדאוג לקידום ושלומו, לחירותם ושגשוגם של כלל אזרחיה. אצל גוטמן מדובר במשטר שישקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה. נושא רווחת האזרחים יכול להשתלב כאן.

◆ **מוחמד ברכה:** סוגיה נוספת, וזה קיים במגילת העצמאות, היא השלום המרחבי כתפיסת-יסוד של המדינה. אני חושב שלא יזיק לקחת את המשפט הרלוונטי בתוך מגילת העצמאות ולומר שהמדינה תשאף לשלום עם כל שכנותיה ועם כל העמים. אשר לגבולות המדינה, אלה הם גבולות השלום.

קבוצת דיון ד'

מנחה:

פרופ' רביצקי, אביעזר – החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים; עמית בכיר, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

שמות הדוברים (לפי סדר אלף-בית):

פרופ' אזרחי, ירון – המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים; עמית בכיר, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

עו"ד ארידור, יורם – לשעבר שר האוצר

ברביבאי, חיים – ראש עיריית קריית שמונה

ברקוביץ, יוליה – מנכ"ל ישראל פלוס

פרופ' גוטמן, עמנואל – המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים

גרמן, יעל – ראש עיריית הרצליה

ד"ר דנאל, אדם – עוזר מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה

ח"כ ד"ר טיבי, אחמד – בל"ד, תע"ל, כנסת ישראל

יהושע, א.ב. – סופר

ח"כ יהלום, שאול – המפד"ל, כנסת ישראל

ד"ר כהן, מרגית – עוזרת מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה

השרה ליבני, ציפי – המשרד לפיתוח אזורי

ח"כ פינס-פז, אופיר – 'העבודה', כנסת ישראל

פרופ' קרמניצר, מרדכי – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים; עמית בכיר, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

ראב, דוד – e-Business Strategies Ltd.

פרופ' שטיינברג, מתי – מזרחן, האוניברסיטה העברית בירושלים

השופט שמגר, מאיר – לשעבר נשיא בית המשפט העליון; יו"ר המועצה הציבורית

מר שפיר, ישראל – תא"ל (במיל.), לשעבר מפקד בסיס חיל האוויר בתל-נוף

♦ **חיים ברביבאי:** האזנתי הבוקר בקשב רב לכל הדוברים, ובמיוחד לפרופ' סמי סמוחה שניסה להשוות בין המתרחש בארצות אחרות מבחינת המבוא לחוקה, למשל בצרפת ובבלגיה, לבין המתרחש בארצנו. לפי מה שרואות עיני, חוץ מח"כ אחמד טיבי, אינני יודע מי מחברי הפורום שלנו היום נולדו כאן, אני

אומר זאת משום שאי-אפשר לעשות השוואה בעניין זה בין הצרפתים למשל, לבין פזורות העם היהודי שהתקבצו בישראל. אני באתי לכאן ממרוקו, משום שאני יודע שלעם היהודי אין מקום אחר חוץ מהמדינה הזאת. לכן מנקודת ראותי, ישראל היא בראש ובראשונה מדינה יהודית. הגדרת-היסוד היא שזוהי מדינה יהודית, כי אחרת אין לי מה לעשות כאן ואין לי מה לעשות כראש עיריית קריית שמונה, כי בקריית שמונה היה פעם כפר וגרו שם ערבים.

חייבים לזכור ממה צמחה המדינה. חייבים לזכור ששואת יהודי אירופה נבעה מכך שלא היה מי שיזעק את הזעקה מבחוץ. אם מדינת היהודים הייתה קיימת אז, השואה הייתה נמנעת.

לכן, המבוא לחוקה צריך לדבר במפורש על מדינה יהודית, שזה הדבר העיקרי, ואחר כך, כמובן על מדינה דמוקרטית, וברור שצריך להיות שוויון זכויות מלא לכל מי שגר במדינת היהודים.

♦ **אופיר פינס-פז:** בקונספט 'חוקה בהסכמה' רוצים לומר שחוקה צריכה לשקף קונסנזוס רחב. חוקה בהסכמה היא הדרך לעשות זאת, לא 'כיפוי ידיים'. אלא שזה בדיוק המתכון שלא יניב כלום. שאול יהלום יודע שהתנאי הראשון שהמפד"ל מציבה בתחילת המשא ומתן על כניסה קואליציה הוא שלא תהיה חוקה, אף שאינם אומרים זאת במפורש, אלא תמיד בלשון פוזיטיבית: חוקה או חוקי יסוד ייעשו אך ורק בהסכמת כל סיעות הקואליציה. כשמדברים על חוקה בהסכמה, לא פעם אומרים את הדבר ההפוך לחלוטין והוא שבעצם לכל גורם מאתנו יש זכות וטו על ההסכמה הרחבה. כי מה זו הסכמה? הסכמה היא 51%? רוב גדול? רוב מוחלט? רוב מיוחס? ברגע שנדרשים להסכמה מאוד רחבה, הסבירות שנגיע לתוצאה היא קטנה.

מצד שני אני מבין שקשה מאוד לחוקק חוקה שלא בהסכמה או במאבק חריף מאוד בין המגזרים השונים בחברה הישראלית. בסופו של דבר, חוקה היא גם מכשיר שקובע את כללי המשחק בחברה, ואי-אפשר לקבוע כללי משחק ב'כיפוי ידיים' ברוטלי של רוב את המיעוט, להביא לידי כך שקבוצה גדולה בחברה או קבוצות שונות בחברה מרגישות שהן נדחקות אל הפינה בשם הדמוקרטיה. במילים אחרות, אנחנו נתונים בסוג של מלכוד.

כיושב ראש ועדת חוקה של הכנסת היום אני חש תסכול כתוצאה מהמלכוד הזה, ואתן לכם דוגמה. אני מנסה לקדם את חקיקתו של חוק יסוד: זכויות חברתיות. לפי דעתי, יש לפחות מאה חברי כנסת שתומכים בחוק הזה, אבל אי-אפשר לקדם אותו אפילו מילימטר, בגלל הפרשנויות המשפטיות-הדתיות אשר לכאורה נובעות ממנו ולא בגלל הפרשנויות החברתיות. החברה זקוקה לחוק שקובע את הזכויות האלמנטריות בתחום החברתי של אזרחי המדינה,

ואנחנו לא מסוגלים לספק את הסחורה הפרלמנטרית הזו, מסיבות שהן בעיני בלתי ענייניות. מכאן שהבעיה הגדולה שמעכבת היום חוקה בישראל איננה השאלה האם מדינת ישראל היא מדינה יהודית-דמוקרטית או 'מדינת כל אזרחיה'. המחלוקת איננה על תוכן החוקה, אלא מי יפרש את הכתוב; והפרשנות הבעייתית היא על רקע השסע הדתי-חילוני בחברה הישראלית.

בעניין הזה, מסתבר, אין צדיקים. כנראה הייתה הטעיה במהלך החקיקה של חוקי היסוד ב-1992, אולי לא במזיד. בית המשפט העליון לקח את הפרשנות בפסיקה רחוק מדי מסיבותיו הוא, הנציגים החילוניים לקחו רחוק מדי. לכן הסכמה משמעה גם שכל אחד יתרום את חלקו במיתון הוויכוח, בהבאת הוויכוח למישור הענייני ובהפקעתו מהמישור האידיאולוגי לכאורה. הרי בסוף חייבים לראות בראייה הכוללת ולא רק בראייה מגזרית.

מה שקורה בנוגע לחוקה, קורה בנוגע לתקציב ולנושאים רבים אחרים בחברה הישראלית: אין ראייה כוללת, כל אחד מבטא עד קצה גבול היכולת רק את ה'אני מאמין' שלו או את מה שלדעתו בוחריו רוצים. מובן שלא מצליחים אז למצוא מכנה משותף.

צריך לשנות מנטליות וצריך לשנות גישה. אם זו הכוונה, אני מאוד מחייב את הגישה. אם הכוונה היא שלכל אחד סביב השולחן יש זכות וטו לבטל את דעת היתר - אני מתנגד.

◆ **עמנואל גוטמן:** השאלה היא אם הכרחי שנכתוב 'מדינה יהודית' במפורש, כי יש בכך משהו הפגנתי. אפשר לכתוב 'מדינה יהודית' בתנאי שיהיו כתובים עוד כמה דברים. לא נחוצה לנו הפגנתיות; אנחנו לא מקימים היום את המדינה. מה שהמדינה הזו צריכה להיות, כבר כתבנו לפני 50 שנה. למה נחוץ לכתוב זאת פעם נוספת? זה רק יעורר ויכוחים. נחוצה לי תזכורת בשביל האמריקנים, בשביל הערבים, שאני מדינה יהודית? חוקה לא קיימת בשביל הצהרות כאלה. חוקה קיימת כדי לקבוע סדרי שלטון.

◆ **אביעזר רביצקי:** מה דעתך על הרעיון שמגילת העצמאות תהיה המבוא לחוקה?

◆ **עמנואל גוטמן:** אין לי בעיה עם זה. הצעתי לקחת ממגילת העצמאות שלושה משפטים.

◆ **אחמד טיבי:** אתייחס בעיקר לחלק מהדברים ששמענו בכנס המקדים ואייצג התייחסות של ערבי, אזרח מדינת ישראל, להגדרה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

נשאלת השאלה האם מדינה יהודית ודמוקרטית של חיים ברביבאי, עם הלהט שבו הוצגו הדברים והקונוטציות שבהן הוצגו, היא אותה מדינה יהודית

ודמוקרטיה של אבי רביצקי או של השופט מאיר שמגר. אני חושב שלא. אני חושב שחיים ברבאי מתכוון למדינה יהודית, ודמוקרטיה במידת האפשר. יש אסכולה במדינה, נפוצה מאוד להערכתי, שמדברת על יהודית ועל דמוקרטיה במידת האפשר. אם ב'יהודית' הכוונה ליהודית מוחלטת לא במובן הדתי, אלא במובן הלאומי, השאלה היא אם אפשר שבמשוואה הזו שני הצדדים יהיו מוחלטים – גם יהודיה-לאומי באופן מוחלט וגם דמוקרטי באופן מוחלט. שהרי אין למעשה תחום במדינת ישראל שבו אנחנו שווים. אפילו במערכת המשפט – אם כי לא בחוקים עצמם – היחס אל האזרח הערבי הוא יחס שונה וסטרואטיפי במידת-מה, וזה משתקף אפילו בפסקי דין. באוניברסיטת חיפה נערכה עבודת מחקר מאוד רצינית על מאה אלף תיקים של עברות פליליות בבתי משפט לשלום ובבית משפט מחוזי, ונמצא שעל אותן עברות ממש – ערבים נשלחים לכלא ביתר קלות. מדינת ישראל היא אכן מדינה יהודית ודמוקרטית; היא דמוקרטית כלפי היהודים ויהודית כלפי הערבים. זו ההגדרה.

למרות שיש לא רק מתח בין 'יהודית' ו'דמוקרטיה' בצמתים רבים אלא גם ניגוד, האם אציב אוטומטית על האג'נדה הפוליטית שלי היום את שינוי האופי של מדינת ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית? האם זה חכם מבחינתי כמיעוט? אני סבור שלא. אסור לי להציב זאת בראש סדר העדיפויות האזרחי שלי. האם אציג הצעת חוק בכנסת שתבטל את הסמלים של מדינת ישראל – דגל, המנון ומנורה – למרות שהם לא מדברים אלי? לא. זוהי 'ירייה ברגל', זה מיותר.

לא בכדי אני אומר שלא אזום שינוי, למרות שכל הציבור הישראלי יודע מה דעתי על הסמלים היהודיים של המדינה, שאינם מדברים אל 20% מתושביה. אבל למרות שבשיח שלי אני בא תמיד בתביעות אל הרוב, בשיח הפנים-ערבי אני טוען שלפעמים גם המיעוט נדרש לאיזון ולבלמים על מנת להציב בראש הרשימה את הדברים החשובים באמת, זאת, אף שאי-ההסכמה שלי עם הגדרתה של מדינת ישראל היא ברורה, היא מוצהרת, היא מוחצנת, וכך גם אי-ההסכמה עם סמלי המדינה.

כאשר ראש הממשלה לשעבר, אהוד ברק, הופיע בפני 'ועדת אור', הוא הגדיר את המדינה כמדינה יהודית, דמוקרטית וציונית. בהזדמנות זו הוא מצא לנכון להוסיף את התואר 'ציונית', למרות שזה אינו מופיע בחוק. אבל אין ספק שהזהות של מדינת ישראל היא זהות ציונית, וציונות היא אידאולוגיה.

◆ **א.ב. יהושע:** יש אידאולוגיות כל כך סותרות, והן כל כך ציוניות.

אידאולוגיה היא פרוגרמת חיים כוללת. העובדה שפשיסט, קומוניסט, חרדי וליברלי כולם ציונים מוכיחה שאין זו אידאולוגיה.

◆ **אביעזר רביצקי:** אינני חושב שבהקדמה לחוקה ייקבע אם הציונות היא

אידאולוגיה או לא. אני גם רוצה להזכיר לאחמד טיבי שעמוס עוז אמר שציונות היא שם משפחה, לא שם פרטי.

♦ **אחמד טיבי:** אסור שזהות של מדינות תהיה אידאולוגית. אסור שמדינה תהיה מקובעת בזהות מסוימת, אלא הרוב הקיים בה הוא ההגמוני. יש כאן רוב יהודי מוחלט. אין סביב השולחן הזה אחד שרוצה במיעוט יהודי, או שפועל על מנת שיהיה מיעוט יהודי. בשלב זה יש מיעוט שאינו יהודי שמנסה לשפר את מעמדו – גם הפרטי וגם הקולקטיבי, גם האזרחי וגם הלאומי.

לכן אני אומר שמפלגות יכולות להיות ציוניות, אבל יש מפלגות יהודיות שאינן ציוניות, יש מפלגות ערביות שבוודאי אינן ציוניות, ויותר מזה – אנחנו מתנגדים לאלמנטים מובהקים של הציונות. האופי הציוני – גאולת קרקע, הפקעת קרקעות – מפריע לי, היסטורית ועכשווית, יותר מהאופי היהודי של המדינה. הוזכר הרבה המושג 'מדינת כל אזרחיה'. זה ביטוי שהומצא כאן בארץ על-ידי שולמית אלוני ו-רצ בתחילת שנות ה-80. לאחר מכן, בשל העובדה שיש בו קצת ברק תקשורתי, הוא התקבע. יש כאן חברי כנסת שמייצגים סיעות, אבל אף אחד מהם לא אמר ש'מדינת כל אזרחיה' היא הדגל הפוליטי שלו. לא מסיבות ציוניות איננו דורשים 'מדינת כל אזרחיה', אלא מסיבות פנים-ערביות, ואומר לך למה. 'מדינת כל אזרחיה' היא הישראלית בהתגלמותה. אגיד לכם איפה עמדתי ועמדתו של רובי ריבלין הצטלבה בכנסת – כשהוא אמר לי: מיד עם הכרזת מדינת ישראל כ'מדינת כל אזרחיה', כולכם תגויסו לצה"ל. איזה ערבי רוצה להתגייס לצה"ל?

אני למשל מעדיף את השותפות האזרחית המלאה – שותפות, לא תכתיב של רוב – שותפות אזרחית ולא ביטחונית-צבאית, שותפות מלאה ולא פגומה בלוויית ההכרה בערבים כמיעוט לאומי.

♦ **שאול יהלום:** הוויכוח שלי עם אחמד טיבי הוא שולי, שהרי הוא מייצג מיעוט לאומי עם אידאולוגיה שאינה מקבלת את ישראל כמדינה יהודית. אבל עיקר הוויכוח שלי הוא עם אופיר פינס ועם פרופסור גוטמן. הם רוצים ב'מדינת כל אזרחיה', הם הבעיה, לא הערבים, כי הערבים, לדברי אחמד טיבי, אינם מעוניינים ב'מדינת כל אזרחיה' אלא במדינה דו-לאומית. יש לנו במדינת ישראל ויכוחים בין שמאל לימין, או בין שמאל לדתיים בנושא אופי המדינה, ומה שהצד שלי מבקש הוא שהחוקה תקבע מה שקיים היום, רק סטטוס-קוו פלוס-מינוס. אם תתקבל חוקה שלא בהסכמה או חוקי יסוד שאינם בהסכמה, נדבכים שלמים של הסטטוס-קוו יתמוטטו, למשל בנוגע לחוק הנישואין והגירושין, לשבת. היום הדת אינה מופרדת מהמדינה, יש רבנות ראשית, יש שירותי דת, יש שני זרמי חינוך – ממלכתי וממלכתי-דתי. הדת הרשמית של המדינה היא יהודית. רבים

בתוכנו חוששים שהחוקה תבטל כמה חוקים או כמה מבנים של דת ומדינה שבעיניכם הם מיושנים, שמרניים. לכך איננו יכולים להסכים.

♦ **יורם ארידור:** אי-אפשר לקבל נוסח מוסכם על-ידי עיבוד של נוסחאות חדשות. העובדה הזאת מתבררת מתוך ההצעות שהוגשו לנו, כאשר כל הצעה מדגישה דווקא את הסעיפים הלא-מוסכמים. היות שתוכן הכרזת העצמאות מקובל על כולנו, ראוי שהוא יעמיד בסיס למבוא לחוקה. את המבוא הייתי פותח בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו שאחת ממטרותיו היא לעגן את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. אחר כך הייתי מביא את הכרזת העצמאות – לא כטקסט, אלא כאזכור.

אתן לכם דוגמה מהמבוא לחוקה הצרפתית של 1958. במשפט הראשון נאמר שהעם הצרפתי מכריז בחגיגות על דבקותו בהכרזת זכויות האדם ובעקרונות הריבונות הלאומית כפי שהוגדרו בהכרזה מ-1789 והושלמו במבוא לחוקה של 1946. כלומר, הזכירו והסתפקו בזה. על זה אפשר להגיע להסכמה. זכויות של מיעוטים אפשר לכלול באחד הסעיפים שאינם במבוא, כמו שעשתה למשל החוקה האיטלקית. כתוב שם, בסעיף 8, שכל הקבוצות הדתיות יהיו שוות זכויות לפני החוק ולקבוצות דתיות שאינן קתוליות תהיה הזכות להתארגן לפי חוקים משלהן. המבוא יכול להיות בן שני משפטים ולא יותר; מבוא קצר גם מקטין את החששות מפני פרשנותו של בית המשפט.

♦ **ישראל שפיר:** השאלה הראשונה שיש לשאול היא האם קיים צידוק היסטורי או פילוסופי לכך שביום בהיר אחד מישהו קם וכופה חוקה או משנה סטטוס-קוו. במצב טראומתי של אי-שביעות רצון, עושים שינוי, ולא משנה אם בוועד ההורים בבית ספר, אם במדינה. דוגמה לכך היא סלובניה; אחרי הקטסטרופה של הפרדה מצ'כוסלובקיה, הם נאלצו לכתוב חוקה.

הרצון לכתוב החוקה, אם אני מבין נכון, מבטא הכנה לקראת מצב בחברה הישראלית של תהליכים שבהם חוסר שביעות הרצון יגיע למסה קריטית, אם במערכות היחסים החברתיים ואם במערכות ממשל.

עניין אחר – אני מניח שאקסיומה שכולנו מסכימים עליה היא מדינה יהודית ודמוקרטית. אבל על כך עלינו לשלם מפני שאנו בעצם כופים, לפחות על המיעוט הערבי, הגדרה שקשה לו לחיות אתה. המחיר שנשלם הוא שהמבוא לחוקה ילך לקראת האוכלוסייה הערבית, שתתבצע אפליה מתקנת כזו או אחרת, אם במערכת החינוך ואם במערכות אחרות.

כך בדיוק עלינו לנהוג גם כלפי החרדים. כדי לכלול את החרדים בתוך הבית שלנו ובהסכמה, עלינו לוותר במקומות שפחות חשובים לנו, וכוונתי במיוחד לסמלים ולביטויים היותר פומביים, למשל לויתור על תחבורה ציבורית בשבת.

עוד דבר שיעמוד בדרך לחוקה הוא החיכוך עם הפלסטינים שמפריע לנו מאוד להביע אמפתיה כלפי ערביי ארץ-ישראל. אני מאוד חושש שהצימוד בין החוקה למאבק הנוכחי מול הפלסטינים, לא ייתן לנו את המרחב הרגשי ללכת לקראת ערביי ארץ-ישראל. אם מצד אחד אתה נלחם בפלסטינים, ומצד שני עליך לחבק את הערבי כאחד מן החברה שלך, ההפרדה הרגשית היא קשה ביותר. עם זאת, עלינו רק להיזכר איך היינו מיעוט יהודי בתפוצות ואיך בחלק מהמדינות הללו היהודים נתפסו כחותרנים, ומה זה עשה לכלל הקהילה היהודית, ועל סמך הלקח הזה להיות רגישים אל הערבים.

◆ **יעל גרמן:** מה שמדאיג אותי הוא המצב במדינה בהווה והנגזרות ממנו לעתיד. המצב כיום איננו צודק ואיננו שוויוני, וחברה אינה יכולה להתקיים לאורך זמן אם היא איננה שוויונית וצודקת. וזהו תפקידה של חוקה; חוקה צריכה להבטיח שהחברה תהיה יותר צודקת, יותר שוויונית. חוקה איננה מטרה אלא אמצעי. המטרה היא החברה שאנחנו רוצים שתהיה לנו בעקבות החוקה, וחוקה יכולה לקבוע מוסרות כאלה ואחרים שינתבו את החברה בכיוון מסוים. כאמור, מה שמדאיג אותי הוא הפער החברתי-כלכלי. מה שמדאיג אותי מאוד הוא הפער המשווע בין יהודים לבין ערבים, ומה שמדאיג אותי הוא הפער וחוסר ההבנה שהתבטאו בדברי הרב קרליץ, וחוסר האמון בין דתיים לחילוניים; אמר הרב קרליץ שחוקקנו את חוק הבחירה הישירה כדי 'לסדר אותם'. הייתי רוצה להסיר את חוסר האמון הזה בין דתיים לבין חילוניים וגם את הפער שקיים בין ספרדים לאשכנזים, שמשום מה איש לא הזכיר אותו, שלא לדבר על הפער בין נשים וגברים.

לכן, כשמדברים על מבוא לחוקה, צריכים להתייחס לכך שהמדינה היא מדינתו של העם היהודי, אבל היא לא מדינה יהודית. בהחלט יש לציין שמדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי, אבל גם 'מדינת כל אזרחיה'.

◆ **א.ב. יהושע:** אם מגילת העצמאות לא עזרה בכך עד עכשיו? את חושבת שחוקה תצליח לעשות מה שמגילת העצמאות לא הצליחה?

◆ **יעל גרמן:** אני רוצה לשבת ולחשוב על חוקים שבאמת ייתנו כיוון לחברה. מה שכל אחד יחשוב בלב, אינו מעניין אותי. מעניין אותי מה הוא יעשה. חוקים גורמים לכך שבני אדם יעשו דברים אפילו למורת רוחם, אלא שאז החברה הופכת לצודקת יותר.

◆ **יוליה ברקוביץ:** בהתחלת הדיונים קצת פחדתי שעולה כאן האופציה למדינה שלא תהיה יהודית. גם הוריי שעלו ארצה מרוסיה לפני 22 שנה וגם העולים שהגיעו לארץ מאז ועד היום, רצו להגיע למדינה יהודית, ואחת הסיבות שהם עדיין מרגישים טוב בתפוצות היא קיומה של מדינה יהודית. לאחרונה

מתקבל הרושם שאנחנו קצת מתביישים להיות יהודים ושנאנחנו מחפשים דרך להסיר מעלינו את התווית הנוראה של 'יהדות' או 'יהודי', ואינני מתכוונת לדת. כשאני מדברת על מדינה יהודית, אינני מתכוונת למדינה דתית, אלא למדינה עם ערכים ומוסר וחיי רוח. אינני רואה שום סתירה בין מדינה יהודית-דמוקרטית לבין רב-תרבותיות ולבין ישראליות. נראה לי ממש מתבקש שבמדינה יהודית-דמוקרטית יוכנסו בחוקה סעיפים הנוגעים לרב-תרבותיות ולישראליות.

מגילת העצמאות היא בעיני מבוא לחוקה או חלק ממנה. נכון שלישראלים שנמצאים בארץ הרבה שנים, המונח 'יהודי' הוא כל כך ברור מאליו שאין סיבה לעגן אותו בחוק. קרה הרבה פעמים, ששרים ואולי ראשי ממשלה לעתיד רצו 'לקנות' את האוכלוסייה הדוברת רוסית בכך שיבטלו את סעיף הלאום בתעודות הזהות. כשאהוד ברק העלה את האפשרות הזאת לפני העורכים והכתבים של מערכת 'יסטי' שבה עבדתי, אנשים הסתכלו עליו ואמרו: לבטל את רישום הלאום? כל החיים חלמנו להגיע למדינה יהודית, ואתה רוצה לבטל את זה?

במילים אחרות, לפחות בשביל מיליון ו-200 אלף איש, הסמלים האלה מאוד חשובים. אולי בעוד שלושים שנה, הרישום הזה כבר לא יהיה חשוב, אבל כיום העולה מרגיש שהוא עדיין לא די ישראלי, שעדיין קוראים לו רוסי, ולכן עדיף שיצוין בתעודת הזהות שהוא יהודי. להגיד 'מדינה יהודית' אין הכוונה שמי שאינו הולך לבית הכנסת איננו אזרח מן השורה. יש מיליוני יהודים בעולם, ואת עניין המדינה היהודית יש לעגן בחוקה לא בשבילנו כאן, אלא בשבילם שם. לצד זה חייבים כמובן לעגן בחוקה את נושא זכויות האדם, זכויות המיעוט וכדומה.

◆ **מרדכי קרמניצר:** לדעתי, לא כל כך חשוב מה ייכתב במבוא לחוקה, ואינני חושב שהמבוא כשלעצמו הוא מהות העניין. התרגיל שאנחנו עורכים כעת הוא יותר ניסיון לברר שאלות יסוד כדי להגיע להסכמת עומק, כדי שתהיה לגיטימציה לתהליך ולמסמך שיצא בעקבותיו. אינני מאמין שאנשים יכולים להזדהות ולהסכים עם משחו עד שלא קיבלו תשובה לשאלות היסוד, גם אם התשובה לשאלות הללו לא תקבל ביטוי במבוא לחוקה ובגוף החוקה. בנושא המבוא לחוקה יש שאלות יסוד רציניות שאי-אפשר לטייח אותן ושראו לדבר עליהן, למשל – למה אנחנו מתכוונים בהסכמה שישראל היא 'מדינה יהודית' או 'מדינתו של העם היהודי'. לפי הבנתי, הכוונה היא שצריך לעגן את 'חוק השבות' בצורה זו או אחרת. רעיון השבות צריך לקבל עיגון, וזה, אני חושב, דבר מוסכם. שאלה אחרת באותו הקשר: האם אפשר שלייהודים שאינם חיים כאן

תהיה השפעה על החלטות לגבי עתידה של המדינה? לדעתי, התשובה ההכרחית לכך היא: בשום פנים ואופן לא. אם הייתי ערבי במדינת ישראל, הייתי אומר: אם רעיון המדינה היהודית משמעו כוח השפעה ליהדות התפוצות – אז ראשית תגידו זאת במפורש, ושנית אינני משחק במשחק הזה. אגב, זו איננה שאלה תאורטית. יכול להיות שפעם יהיה נוח ליהודים לבוא ולומר: אנחנו רוצים לגייס כמה קולות מבחוץ. צריך לשקול בכל כובד הראש האם פעולה למען יהודי העולם או דאגה לאינטרסים שלהם הם גורם בהחלטתה של רשות בישראל בפרספקטיבה של מדיניות חוץ, של ביטחון, של כל תחום אחר? אם מקבלים את הקשר המיוחד של ישראל לעם היהודי, התשובה העקרונית היא 'כן', אבל יש לדון בכל מקרה לגופו. כך בנוגע לעזרה בפועל ליהודים נרדפים במסגרת המשפט הבינלאומי; כך לגבי הענישה שישראל קיבלה על עצמה להעניש אנשים שפוגעים ביהודים באשר הם יהודים. במה שנוגע למימון חינוך יהודי בגולה – יש לי קושי עם זה. אינני בטוח שראוי לדרוש מהאזרח הערבי לשלם חלק מהמסים שלו לטובת חינוך יהודי בגולה.

אני לגמרי מסכים עם ישראל שפיר שטען שתפיסת המדינה כבעלת קשר מיוחד ליהודים הייתה, ובעיני רבים עודנה, מילת קוד לאפליה כלפי ערבים. הזיהוי של המדינה כמדינה יהודית הולך יפה עם זה שהערבים הם אזרחים סוג ב'. לכן במסמך שאנחנו עובדים עליו, חייבים לכלול אלמנטים מאזנים; חשוב מאוד לגייס את הערבים למפעל כינון החוקה, וזה לא יקרה מעצמו.

ארשה לעצמי עוד משפט: חבר הכנסת טיבי רוצה הכרה בערבים כמיעוט לאומי. אני בעד זה, אבל בתמורה אני רוצה ממך הסכמה לכך שמדינת ישראל היא המקום שבו היהודים מגשימים את זכותם כעם להגדרה לאומית.

♦ **אחמד טיבי:** מדינת ישראל היא ביטוי של הגדרה עצמית של הקולקטיב היהודי.

♦ **מרדכי קרמניצר:** ברוח דברים שאמר היום א.ב. יהושע, בעיניי הביטוי 'מדינתו של העם היהודי' פירושו העם היהודי במשמעות הלאומית. מבחינתי המדינה היא של העם היהודי, היא של החייל שבא מחבר העמים ושאינו יהודי לפי דתו, אבל הוא נלחם ונהרג כאן. להגיד שהמדינה הזאת היא במילימטר אחד פחות שלו משל כל אחד מהיושבים כאן, אינו בא בחשבון.

לגבי העניין הדתי. חבר הכנסת שאול יהלום עשה 'תרגיל' קטן. הוא אמר: אני קונה את החוקה עם כל מה שקיים היום. תבטיחו לי את מה שקיים היום, זה מה שאנחנו רוצים. אבל למעשה אתה רוצה יותר מזה. אתה רוצה ויתור על בית המשפט העליון. זו המשמעות. בית המשפט העליון קיים היום כפרשן החוקתי וכשומר החוקה. ולכן בעצם מה שח"כ יהלום מבקש זו נסיגה משמעותית מן המצב הקיים.

◆ **מרגית כהן:** את סוגיית המבוא לחוקה אפשר לבחון באמצעות שאלות שעלו כאן: לשם מה נחוצה לנו חוקה בכלל? האם נחוצה לנו חוקה עכשיו? לדעתך, נחוצה לנו חוקה עכשיו ובכל זמן שהוא כדי שתתפקד יותר כמיתוס מאשר כפתרון של בעיות וגם תיתן הרגשה של המשכיות. זאת אומרת, איננו באים ליצור כאן משהו חדש או לבצע רפורמות או שינויים, אלא אנחנו רוצים ליצור המשכיות, דווקא משום שתוכן החוקה איננו ברור עד סופו. כל חוקה היא כזאת. על החוקה האמריקנית חלוקות הדעות עד היום בנוגע לפרשנות על סמכויותיו של הנשיא. מכך גם נגזר שאני מצדדת במינימליסטים כאן ומציעה לצמצם עוד יותר.

כאמור, אחת הבעיות הקשות בהקשר לחוקה היא ההגדרה 'יהודית ודמוקרטית'. היה מועיל לבטל את 'יהודית ודמוקרטית', ולעשות זאת אפשר רק בדרך אחת והיא – חזרה למגילת העצמאות.

כגרעין של מיתוס מוסכם, הייתי כותבת בחוקה שאנחנו רק ממשיכים, אנחנו לא מתחילים. גם אם שום דבר אינו נפתר בכך, זהו פתח להסכמה שתצמח בהמשך. גם הייתי מדברת על מחויבות לעקרונות הכרזת העצמאות; ושם יש הכול – הפוך בה והפוך בה ותהיה לך תורת משה מסיני. הייתי כותבת: אנו, הכנסת, מכוננים בזה את חוקת מדינת ישראל, וזהו. לא צריך להגדיר את המדינה. החוקות היותר בוגרות אינן מגדירות את המדינה, ואילו החוקות של מזרח אירופה – מגדירות. איננו זקוקים להגדרה כי אנחנו כבר קיימים. במילים אחרות, אין צורך להגדיר, אלא פשוט להכריז, ומשם להמשיך את סעיפי החוקה עצמם.

◆ **מתי שטיינברג:** רווחת נטייה בקרב ערבים ישראלים – אינטלקטואלים כאנשי ציבור – להציג את הגדרת זהותה היהודית של מדינת ישראל כתביעה חריגה, ואפילו אֶבְרָטִיבִית, שאין לה אח ורע בעולם. אין להם אלא להפנות מבט לאחיהם – שכניהם הפלסטינים בגדה וברצועה כדי להיווכח שלא כך הוא. הבה נבחן, כיצד מגדירים הפלסטינים את זהות מדינתם.

בדקתי מה עשתה הרשות הפלסטינית, בעיקר בשנים 1996-1997; בשנים האלה פיעמה עדיין בקרב הפלסטינים תוחלת שהתהליך המדיני יניב תוצאות. הם התחילו לנסח חוקי יסוד שעברו שם בקריאה שלישית במועצה המחוקקת. הם אף ניסחו חוקה זמנית (ראו נוסח הטיזטה של החוקה הפלסטינית הזמנית, כפי שהתפרסמה באל-קדס ובאל-איאם 21-22 ביוני 1996). מאז הכל קפא עקב קריסת התהליך המדיני. בכל אופן, יש שם איים של חברה אזרחית ואפילו איים של דמוקרטיה, למרות שקיים מתח תמיד עם השליט, ראש הפירמידה. אם נעייין במבוא לחוקה של הרשות הפלסטינית, נמצא כי לכתוב שם השלכות

לגבי ערביי ישראל, כי אצלם עולות טענות נגד ה'אתניות' של המדינה היהודית. החוקה הפלסטינית עושה במפורש הבחנה בין הזהות של המדינה לבין האזרחות של המדינה, והסיבה היא פשוטה, ויהודים צריכים להבין זאת – גם להם יש גולה ותפוצה ויש להם תחושה של סולידריות כלפי בני עמם בחו"ל. בניגוד ליהדות, הפלסטיניות איננה עוברת מהאם לצאצאיה, אלא היא עוברת מהאב לצאצאיו, כמו באסלאם. זאת אומרת, גם הם הבינו, בבואם לנסח את הדברים, שיש לזהות גם ממד פרטיקולרי וגם ממד אוניברסלי, ושצריך לתת בחוקה ביטוי ואף קדימות לממד הפרטיקולרי. קרה לא פעם ששאלתי ערבים ישראלים: כאשר אתם יוצאים בחרי אף כזה נגד הגדרת הזהות של מדינת ישראל, אתם ערים לכך שהחוקה הפלסטינית גורסת אותו הדבר?

♦ **אביעזר רביצקי:** מה בדיוק היא אומרת?

♦ **מתי שטיינברג:** זהו נוסח של טיוטה. על כל פנים, מדובר בשני סעיפים: הסעיף הראשון אומר שהפלסטינים הם התושבים הערבים שגרו בפלסטין עד שנת 1947. ושכל מי שנולד לאב ערבי פלסטיני לאחר תאריך זה, הוא פלסטיני. אגב, זה נוסח שמועתק מילה במילה מן האמנה הפלסטינית.

הסעיף השני אומר: האזרחות הפלסטינית מעוגנת בחוק. חשובה כאן ההבחנה. זאת אומרת, האזרחות מכילה יותר, היא קומפרהנסיבית, היא אינקלוסיבית, בעוד שיש בזהות הפלסטינית, על-פי טיוטת החוקה, גם יסוד אקסלוסיבי, כלומר חובת הסולידריות עם הפליטים הפלסטינים בחוץ, כי אחרת לא יהיה אפשר לקיים את השיבה אפילו לתחומיה של מדינה פלסטינית. מוקנית כאן, אפוא, העדפה מפורשת לזהות הפלסטינית. את העובדות האלה ראוי שערביי ישראל ידעו, כשהם באים בטענות על זהותה היהודית של המדינה.

ככלל, אני רואה חוקה כקריאת כיוון, כמפה תודעתית עקרונית. אי-אפשר לדרוש קוהרנטיות בהווה האנושית. תמיד יש ניגודים, תמיד יש פרשנויות, אבל זה אינו פוטר אותנו מניסוח המבוא לחוקה.

הייתי מציע שבצדה של חוקה, ובהידברות עם ערביי ישראל, נחשוב על ניסוח אמנה, נגיד: בין מדינת ישראל לבין אזרחיה הערביים. האמנה תושתת על הגדרת-מינימום (שהם מסוגלים להסכים לה) של זהות המדינה, הגדרה שתתבסס על היות היהודים הרוב פה. לדעתי, הם יסכימו להגדרה כזו, כי גם המדינה הפלסטינית תהיה כזאת מכוח הרוב הפלסטיני המכריע. הם לא יוכלו לשלול מאתנו מה שהם רוצים ומחייבים שיהיה במדינה הפלסטינית.

♦ **אדם זנאל:** בעיקרו של דבר, אני מסכים עם כל הדברים שאמר ד"ר שטיינברג, למעט האופטימיות שלו. ראיתי מדינות – וקנדה היא דוגמה שבה העמקתי לאחרונה – שבהן דווקא סיפוק של מאוויים לאומיים, למשל במסגרת

כמו הפרובינציה של קוויבק, מוביל להתגברות ולהקצנה של תביעות.⁸ אשר לחוקה: דובר כאן על חוקה כמנגנון להגבלת המדינה או לחלוקת העצמה והסמכות בין רשויות השלטון, וכל זה נכון במידה רבה. אבל גם כאשר חוקה לא נוצרת מתוך טראומה, לאחר איזושהי מלחמה פנימית או חיצונית, חוקה היא הדרך שבה אנחנו כחברה, שמורכבת מקבוצות שונות, מחפשים אחר הזהות שלנו. העבר, על הטראומות שלו, חייב אפוא להיות נוכח שם. אמת, חלקנו קרובים יותר לעבר וחלקנו רחוקים ממנו; חיים ברביאי ציין את עלייתו ממרוקו בגיל עשר, וחלק מאתנו בהזדמנויות מסוימות, עדיין מסוגלים, לפחות לכאורה, לחוות טראומות שקרו לנו כקולקטיב לפני מאות ואלפי שנים. בהקשר זה כדאי לציין כי אף שמרבית הדיון כאן מתמקד ברוב היהודי בישראל ובמיעוט הערבי בישראל, אל לנו לשכוח שהמיעוט הערבי בישראל הוא חלק מרוב ערבי ברור מאוד באזור שבו נגזר על מדינת ישראל לחפש אחר האפשרות של קיומה, ומה עוד המוסריות וההכרה בזכותה להתקיים. נדמה לי שגם זאת צריך להביא בחשבון כשמדברים על טראומות ועל יחסים שבין רוב לבין מיעוט.

אשר לדברים שאמר פרופ' קרמניצר – בהקשר להגדרת 'מיהו יהודי', כאשר דווקא מדינה שנועדה להגן על היהודים נדמית כמאימת על עצם זהותם של היהודים, אזי מתבקש שליהודי העולם תהיה האפשרות והזכות להשתתף בדיון בתוך ישראל על חקיקה בישראל, כולל על החוקה הישראלית. אני מבחין בין השתתפות מסוג מסוים של זכות הכרעה באמצעות בחירה לכנסת, לבין השתתפות במשאל עם. מכך גם נגזרת ההכרה בחוקיות מעורבותם של ערביי ישראל בפוליטיקה הפלסטינית ובפוליטיקה הערבית מחוץ לגבולות המדינה.

היות שדמוקרטיה היא נוסחה כללית ולא איזושהו מקבץ מדויק של הוראות – הייתי מציע לחשוב על חוקה כמסמך גמיש שיאפשר ניסוחים משתנים לאורך התקופות על-פי האינטרסים המשתנים. כשם שאינני חושב על התורה כמשהו שמסתנים בהר סיני – הייתי מציע גם לא לחשוב על החוקה בצורה כזאת.

לסיכום – מבוא לחוקה צריך להיות מקושר לעבר כלשהו ולא בגדר נוסחה שאנחנו רוקחים כאן ועכשיו באורח ספונטני. לכן ראוייה בעיניי מגילת העצמאות. אך היות שחלק גדול מן המפלגות שהן גלגלים של המפלגות שחתמו על מגילת העצמאות, לא יהיו מוכנות לחתום עליה היום, הייתי מסתפק במהלך הקצר ביותר – אזכור המגילה. הכללת כל המגילה היא מתכון לשיתוק המהלך כולו.

◆ מאיר שמגר: הייתה כאן הערה של עמנואל גוטמן בקשר לרבגוניות של המושג 'יהודי'. אכן, הציביליזציה היהודית היא הטרוגנית. היא עשירה מאוד והיא משתרעת בין הקצה החרדי, מצד אחד, ובעלי התודעה היהודית-לאומית שגם מכבדים את התרבות ואת המורשת, לבין החילונים הגמורים שאינם מקיימים

מצוות ובכל זאת הם לפי הכרתם יהודים. לכן איננו צריכים להיות מוטרידים מכך שיש נוסחים או רבגוניות במושג 'יהודי'. כשכתבו 'יהודי' במגילת העצמאות, ודאי שבן-גוריון ומנסחי המגילה לא התכוונו להוציא את עצמם מכלל אלה שהמגילה הזאת חלה עליהם.

שאלו כאן מהי 'חקיקת חוקה בהסכמה'. תחושתי היא שלא הייתה כאן כוונה שכל אדם, כל מיעוט שהוא, יוכלו להתנגד לקבלת החוקה. הכוונה הייתה להימנע מסיטואציה שבה אנשים ירגישו שהיה מחטף או שהייתה חקיקת חוקה בלי ניסיון הולם לקיים דיון ולהסביר או לשכנע כדי שכל הפינות המוארות והאפלוליות יהיו ברורות לכל אחד. לכן מקיימים כאן דיון, תוך שאיפה להגיע להסכמה מרבית, אבל אין פירושו של דבר שבסוף השיחות תהיה הסכמה של ציבור גדול ונכבד ככל האפשר. אולם לא מתכוונים לכך שכל אחד שמתנגד יוכל לקום ולעכב את קבלת החוקה ולומר: ואני את חתימתי לא הוספתי.

לחוקה יש משמעות דידקטית. זאת אומרת, ברגע שמדברים על שוויון בחוקה, משרישים זאת בתודעתם של הקטן והגדול, הצעיר והמבוגר. אני מאוד מכבד ארצות שבהן ילדים יודעים לצטט חלקים מהחוקה. זה ערך שאין לזלזל בו, והוא איננו מעל ומעבר לכוח המשפטי המחייב, אבל בצד ההיבט המשפטי יש גם כוח של יצירת אווירה חברתית וחינוך שהיא תוצאה טבעית של חוקה. לכן אם מרכזים בחוקה זכויות יסוד, זה חודר דרך הנקבוביות הפתוחות של התודעה לליבותיהם של כל האנשים.

גם אני סבור שיש לאזכר את מגילת העצמאות כמסמך בלי להיכנס לפרטים. מצד שני אני מציע לא לזרוק החוצה מן החוקה את ההוראה 'יהודית-דמוקרטית', כי צריך לחשוב מה התוצאה הנגזרת מהוצאתו של מושג מתוך החוקה, ואינני מדבר דווקא על המבוא. במבוא די לי במגילת העצמאות. אבל יש סעיפים מהותיים – בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ובחוק יסוד: חופש העיסוק וייתכן שבעוד חוקים – שבהם הדבר משמעותי. אני חושב שהאיזון מושג על-ידי מניעת סיטואציות שבהן אנשים נפגעים בצורה כלשהי עקב היעדר שוויון. כלומר, אנחנו צריכים לממש את המושג שוויון, שאין לו היום ביטוי בחוק יסוד, גם אם קיימת איזו פרשנות דחוקה ש'כבוד האדם' גם כולל 'שוויון'. שוויון חייב לבוא בחוק יסוד במפורש ובזכות עצמו.

♦ **א.ב. יהושע:** שוב ושוב דשים באותו עניין סבוך של 'דמוקרטית ויהודית'. אני מקבל לחלוטין את ההצעות שעלו כאן לגבי העמדתה של מגילת העצמאות במבוא ותו לא. אם היה צריך לשבת היום ולחבר את מגילת העצמאות, זה לא היה הולך בחברה הישראלית, לכן יש סיכוי שעוד חמש או שש שנים, גם על מגילת העצמאות לא יסכימו. מכאן שכדאי לנצל את ההזדמנות שעדיין

יש הסכמה בחברה הישראלית על מגילת העצמאות ולהציע אותה כמבוא לחוקה. היות שהמושג 'יהודי' הופך להיות רופף והיולי יותר ויותר, ואיזה גרעין זהותי מאפשר היה לתפוס לפני חמישים או שבעים שנה, היום כבר קשה למקד אותו, מוטב לוותר על 'יהודית-דמוקרטית'; זה אינו פוגע בשום צורה בעובדה שהמדינה הזו היא יהודית ובעובדה שיש כאן רוב יהודי, ובהנחה שחוקי היסוד יהיו חלק מהחוקה, כבר נזכר בהם הביטוי 'יהודית-דמוקרטית'.

◆ **אביעזר רביצקי:** במגילת העצמאות כתוב יותר 'יהודית' מאשר 'דמוקרטית', ולכן קשה יותר לכאורה לליברל או לערבי להסכים עם מגילת העצמאות.

◆ **א.ב. יהושע:** מדובר שם על שוויון בלי הבחנות של דת וגזע. השוויון נמצא שם.

◆ **דוד ראב:** הייתי מבקש להפנות שאלה לחבר הכנסת טיבי. דיברנו היום הרבה על שוויון וגם על הכרה רשמית בערביי ישראל כמיעוט. אני באמת ובתמים מבקש להבין יותר מהו שוויון מבחינת ערביי ישראל.

◆ **אחמד טיבי:** שלא תגבר עליי בשום דבר אלא בזכות כישרוךך.

◆ **דוד ראב:** ומה בנוגע להכרה בכם כמיעוט רשמי?

◆ **אחמד טיבי:** אמרתי. צריך להכיר בערבים כמיעוט לאומי, בכך שהם חיים במה שקרוי 'אדמת לאום'. בשלב זה יש כאן רק לאום אחד. יש אדמות שאסור למכור או להחכיר ללא-יהודים גם אם הם אזרחים.

◆ **דוד ראב:** אם יש שוויון מלא ממש, מה המשמעות של 'הכרה רשמית כמיעוט'?

◆ **שאול יהלום:** שוויון ממש אומר שאתה לא יכול לקבל בבית ספר ברעננה יותר ממה שאתה מקבל בבית ספר באום-אל-פאחם, כלומר שצריך להיות שוויון בהוצאות החינוך לילד ערבי כמו לילד יהודי. אם מכירים בו כמיעוט לאומי, הוא יכול לבוא מחר ולומר: אני דורש 20% כי אני מיעוט לאומי של 20%.

◆ **ציפי לבני:** יש חקיקה מתקנת בעניין ייצוג נשים בדירקטוריונים של חברות ממשלתיות. בכנסת הנוכחית, נחקק חוק לגבי 'ייצוג הולם', שאינו נקבע דווקא מספרית. ייצוג הולם כפי שהיה בעבר לנשים, קיים היום גם לגבי ערבים הן בחברות ממשלתיות והן בשירות המדינה.

◆ **אחמד טיבי:** אני הצעתי חוק שמדבר על ייצוג של הערבים לפי אחוזים עם תת-אחוזים של מוסלמים, נוצרים ודרוזים.

◆ **ציפי לבני:** דרך אגב, הוגשה הצעת חוק לתת ייצוג הולם גם לחרדים, אבל היא תקועה בוועדת החוקה.

◆ **אדם זנאל:** נדמה לי שמה שחווינו כאן עכשיו הוא אולי מה שחסר לנו

יותר מכול, כלומר שקבוצות של אנשים ישתתפו בדיונים לקראת הכתיבה והאישור של החוקה, ועדיף בקנה מידה רחב. השאלות שנשאלו כאן על שוויון ועל דמוקרטיות ועל ייצוג הולם – כל זה מבהיר שחלק גדול מן הבעיה היא שאנחנו לא מבהירים לעצמנו את המונחים שבהם אנחנו משתמשים וסתם זורקים ססמאות לאוויר.

♦ **אביעזר רביצקי:** בשעה זו אנחנו אמורים לנסות ולסכם מעבר לדעות השונות שהובעו כאן.

נתחיל במגילת העצמאות. האם אני מבין נכון שהייתה הסכמה שהמבוא ראוי שיכלול את מגילת העצמאות בין כאזכור או כהעתקה?

♦ **שאול יהלום:** אכן, כן, ועל זה בלבד.

♦ **אחמד טיבי:** לי יש הסתייגות. תמיד אמרתי שאם תתממש מגילת העצמאות, זה יהיה טוב פי עשר מהמצב הנוכחי. אבל אין זה אומר שאקבל את כל הפרשות שהוצעו כאן. עדיפה עליי הצעתם של חיים צדוק ועמנואל גוטמן שבעצם פוסחת על הבעייתיות שקשורה בהגדרת זהותה של המדינה. אני גם מקבל את דבריו של ז'בוטינסקי שלא חייבים להגדיר את זהותה של המדינה כי המדינה מוגדרת לפי הרוב.

♦ **אביעזר רביצקי:** נניח שמחר הייתה הצבעה בכנסת. היית נמנע? מה היית עושה לגבי הסעיף שאומר שהמבוא הוא מגילת העצמאות?

♦ **אחמד טיבי:** לא אצביע נגד. במגילת העצמאות מופיע ערך השוויון, שאינו נזכר באף אחד מ-11 חוקי היסוד.

♦ **אביעזר רביצקי:** בשאלת מגילת העצמאות – אני מבין שאף אחד אינו מתנגד, אבל איננו יודעים אם אחמד טיבי יצביע בעד או ימנע.

♦ **מרגית כהן:** אני סבורה שכל המרכיבים צריכים להיות יחד: גם אם אנחנו עוסקים בניסוח של מבוא, אינני מרגישה שאני יכולה כרגע להסכים לזה בלי שתהיה הסכמה על החוקה בכלל.

♦ **מאיר שמגר:** יש לראות את נושא המבוא כדבר נפרד לצורך הדיון היום. ודאי שלאנשים יש הרבה מאוד הסתייגויות לגבי דברים שטרם נידונו, אבל אנחנו לא דנים היום בקבלת חוקה בתור שלמות אחת, אלא השאלה היא זו: אם תהיה חוקה ונסכים על כל יתר הדברים, האם אתם מסכימים שבמבוא תהיה התייחסות למגילת העצמאות?

♦ **ישראל שפיר:** פרגמטית, מהלך כזה הוא כנראה היחיד שיעבור לפי שעה. אני רק טוען שמפסידים בכך שהדיון הציבורי בחלקים האבסטרקטיים שעליהם דיברנו בעת הזו, לא יתקיים בציבור.

♦ **אביעזר רביצקי:** אני רוצה לומר שמטרת הישיבה הנוכחית איננה לחזור

על האידאולוגיות ואפילו לא להביע את המחאות הדקלרטיביות שלנו, אלא לשאול לגבי מה אנחנו יכולים לבוא מחר, לשיבת המליאה, עם הסכמה כללית. במה שנוגע למגילת העצמאות, מדובר בטקסט עצמו ללא שינויים. יש לזה כוח של מיתוס, של 'כתבי קודש', וכבר אמרתי שאם "קם העם היהודי" לא נוח לדתיים, אז יפרשו את 'קם' מלשון 'קוממיות'; "צור ישראל" לא נוח לחילוניים, אז יגידו שמדובר בגניוס היהודי. כשיש כתבי קודש, מטבע הדברים מתפתח מדרש, וזה מה שקרה למגילת העצמאות. אם נתחיל לגעת ולשנות, מיד תתעורר השאלה האם מדובר באזכור או בציטוט מלא.

בשבילי זה בראש וראשונה עניין של הסכמה ודיאלוג. אם יהיה משפט שכולנו נחשוב שהוא לא רלוונטי, וב'כולנו' הכוונה היא לנציגי המפלגות שיעסקו בחוקה, אז ישמיטו את המשפט הזה. בהנחה שרוצים לאמץ את המגילה כנתינתה, אם יהיה משפט שיגידו שכיום הוא חסר שחר, ישמיטו אותו. אם לא יסכימו, הוא יישאר.

◆ **מאיר שמגרי:** הכוח ההלכתי של המסמך הזה זה הרקע ההיסטורי שלו. כל מה שנכתב אז, היה נכון ומקובל. לא צריך לגעת בזה. זה כוחו של המסמך כפי שהוא. כך נוסדה המדינה.

◆ **אביעזר רביצקי:** אני רושם שחבר הכנסת טיבי אמר שהוא אינו יודע אם הוא יצביע בעד או יימנע, אבל הוא לא יצביע נגד, ומכאן שאף אחד פה איננו נגד. ◆ **אחמד טיבי:** יש לי הסתייגות. אל תחלץ ממני הסכמה בעל כורחי. למה רק הסתייגות? כי יש אלמנטים במגילת העצמאות שאני חותם עליהם בעשר אצבעות. אני מעוניין שהמגילה תיושם. 52 שנה המגילה איננה מיושמת.

אני תומך בה למרות ההתנגדות שלי למדינה יהודית ודמוקרטית. ◆ **אביעזר רביצקי:** עכשיו ברור לי לגמרי. כתבת: טיבי מסתייג, אבל לא יצביע נגד. איך יצביע, זו שאלה פתוחה.

בשאלת מדינה יהודית ודמוקרטית: "ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית" נזכר היום בשני חוקי יסוד או לפחות באחד. אלא שלא עומדת בפנינו השאלה האם לבטל זאת בחוק יסוד, אלא האם אנחנו ממליצים להעביר זאת אל המבוא. בקצרה, האם מעוניינים להעביר את "ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית" גם אל המבוא אחרי האזכור או ההפניה למגילת העצמאות?

◆ **שאול יהלום:** אני מציע להסתפק בכך שנושא המדינה היהודית והדמוקרטית יהיה חלק מחוקי היסוד, מהוויכוח על החוקה.

◆ **עמנואל גוטמן:** אני מניח שכשנגיע להשלמת החוקה, כלומר להוספה של כמה פרקים (בעיקר של זכויות) ויעשו לזה קודיפיקציה, הביטוי 'מדינה

יהודית ודמוקרטית' לא יופיע במתכונתו היום בפתיחה של שני חוקי היסוד, גם לא במבוא לחוקה, אלא בסעיפים האופרטיביים של החוקה, בראשית פרק הזכויות.

♦ **יעל גרמן:** לדעתי, הביטוי 'יהודית ודמוקרטית' מערב בצורה לא טובה שני שסעים שכל אחד מהם כבודו במקומו מונח; זה גם לא נותן לשסע של דתיים-חילוניים לעמוד בנפרד מהשסע של יהודים-ערבים.

בתור אדם חילוני, אם יהיה עליי להחליט בין יהודית ודמוקרטית, מטבע הדברים אחליט לטובת דמוקרטית. הביטוי הזה הוא מקור לוויכוחים ולא להסכמה, ואני מאוד בעד להוציא אותו.

♦ **אביעזר רביצקי:** דווקא מפני שיש כאלה שחושבים שקיימת סתירה בין שני המושגים, אולי ראוי דווקא להעמידם יחד ולהשקיע יותר מאמץ חינוכי. מעולם לא תפסתי 'יהודית' כדתית. יעל גרמן לא דתית ואני דתי, ועם זאת אף פעם לא חשבתי שבחוקי היסוד של מדינת ישראל כתוב שהמדינה היא דתית ודמוקרטית. חשבתי שכתוב שהיא יהודית ודמוקרטית. כיוון שלדעתי לא עקרוני לכלול זאת במבוא, יכול להיות, כמו שאמר עמנואל גוטמן, שלטובת המצדדים ב'יהודית ודמוקרטית', כדאי יותר לכלול את הביטוי דווקא בחוק היסוד.

♦ **ירון אזרחי:** אני חולק עליך. לדעתי, אנשים מסתכלים על המבוא ואומרים שמה שאיננו במבוא, מן הסתם יש אתו בעיה.

♦ **ישראל שפיר:** חלק מהציבור החילוני דוחה את המושג 'יהדות' מכיוון שהדתיים הקיצוניים יותר ניכסו את המושג הזה, ולבסוף יוצא ששופכים את התינוק עם המים. החילונים צריכים להיאבק על היהדות במובן הלא-אמוני, במובן של אמנה חברתית, ובמובן זה אסור לנו בשום פנים ואופן לוותר על היהדות. עם זאת, לגיטימי להתווכח אם מעשה מסוים מבטא תרבות יהודית או לא, כי אחרת אנחנו בעצם אומרים ליהודים הדתיים: היהדות היא בידכם, ואנחנו נספחים סוג ב'.

♦ **יורם ארידור:** מה שעולה מהדיון כאן הוא שאף אחד לא הציע להכניס את 'היהודית והדמוקרטית' לתוך המבוא, אלא יש ויכוח האם הביטוי יכלל או לא במקום אחר, ובאיזו צורה. יש עכשיו הסכמה, כך נראה לי, לגבי מגילת העצמאות.

♦ **עמנואל גוטמן:** למען השלמות החברתית, אני מצרף את קולי למה שהוסכם, אבל בלב כבד. אני עושה זאת בלב כבד לא בגלל התיבה 'יהודי', כי התיבה 'יהודי' קיימת בהכרזת העצמאות, אלא מפני שהתיבה 'דמוקרטית', כלל אינה נזכרת בטקסט הזה.

♦ **מאיר שמגר:** מעשית, המילה 'דמוקרטית' איננה מופיעה במגילת העצמאות,

אבל מהותית, הערכים שנמנים שם הם דמוקרטיה פלוס.

◆ **עמנואל גוטמן:** אבל אנחנו דיברנו על סמל. המילה 'דמוקרטיה' היא סמל יותר מכל דבר אחר.

◆ **מאיר שמגר:** זה נכון, אבל לא זו הבחירה. הבחירה שלנו הייתה בין מילים חדשות עצמאיות לבין הסתמכות על מסמך היסטורי. זה כמו שאתה יכול לומר שב'מגנא כרטא' לא כתוב 'חירות לכול' אלא רק בזיקה לאצולה.

◆ **דוד ראב:** אני מציע להוסיף שלוש מילים: 'אנו אזרחי ישראל'. 'אנו האזרחים' היא הפסקה בחוקה האמריקנית שכולם זוכרים ושכלולים בה כל הערכים של הדמוקרטיה. ברוח זו, 'אנו אזרחי ישראל' יזכיר לכולם את מקור סמכות המשטר, ויגדיר את השוויון והאחדות שכולנו רוצים בהם. זה גם מרמז על הזכויות הכלולות בתוך החוקה.

◆ **ירון אזרחי:** נראה לך שאזרחים ערבים יסכימו לזה?

◆ **אחמד טיבי:** עדיף 'אנו אזרחי ישראל' על 'אנחנו עם ישראל', או 'העם היהודי'. אני מעדיף את האלמנט האזרחי במדינת ישראל, שהוא אלמנט מקופח שנדחק הצדה, על פני אלמנט לאומי.

◆ **עמנואל גוטמן:** יש בעיה עם התרגום לעברית.

◆ **אביעזר רביצקי:** אי-אפשר להגיד 'עם ישראל' כי זה מוציא מהכלל את אחמד טיבי. לעומת זאת, גם 'אזרחי ישראל', אינו נראה לי כי זה מגמד את התחושה ההיסטורית.

◆ **אחמד טיבי:** מגילת עצמאות היא מסמך בעל ממד היסטורי. חוקה לא חייבת בממד היסטורי, חוקה היא מסמך אזרחי מודרני.

◆ **מרגית כהן:** אולי אפשר להתקדם עוד צעד ולהציע שתי גרסאות: האחת כוללת אזכור שלם של ההכרזה; השנייה דומה למה שדוד ראב הציע, אבל בתוספות המילים 'מתוך מחויבות'. זאת אומרת: 'מתוך מחויבות להכרזת העצמאות, אנו אזרחי ישראל מכוננים בזאת את חוקת מדינת ישראל'.

◆ **אביעזר רביצקי:** אני הייתי רוצה להשאיר אמביוולנטית את השאלה האם שיבת ציון והקמת המדינה היהודית וכו' הן מעשה אזרחי של ריבונות האזרחים, או מעשה על-היסטורי. אינני רוצה לפסוק בזה. עדיף לא להכריע בשאלה הזאת – מצד אחד, אינני יכול לקבל את התפיסה המשיחית של המדינה הקונקרטי, ומצד שני קשה לחשוב ששיבת ציון היא רק עניין של אזרחים שהקימו מדינה. כשאומרים 'אנו אזרחי ישראל מכוננים חוקה למדינה היהודית', יש כאן אמירה מכרעת, ואינני מבין למה יש צורך בכך.

◆ **מרגית כהן:** הצעה אחרת היא שמי שיכונן את החוקה תהיה הכנסת או האספה המכוננת. ואז: 'האספה המכוננת מכוננת בזה את חוקת מדינת ישראל';

לזה אין קונוטציות.

שאלה אחרת: אינני מבינה עם מה אנחנו רוצים לבוא למליאת הסיכום, עם ההצעה שהמגילה תובא כלשונה?

◆ **אביעזר רביצקי:** אומר שהייתה הסכמה למגילת העצמאות כנתינתה בין כאזכור ובין כציטוט, וזה לא הוכרע. טיבי, כפי שאמרתי, מסתייג. אחר כך אומר שהוסכם לא להכניס 'יהודית ודמוקרטית' למבוא, אבל להשאיר את הביטוי בחוק היסוד, והוא אכן כרגע בחוק יסוד. גם אומר שיש חילוניים שאמרו שהם לא מוכנים שהדתיים ינכסו את היהודיות ולכן צריך לכלול במבוא את הביטוי 'יהודית', ומצד אחר היו חילוניים שקבלו על כך ש'יהודית' היא כיום נכס כביכול של הדתיים ולכן הם מתנגדים להכללת הביטוי במבוא. גם אספר שהיות שאין במגילה המונח 'דמוקרטית', הייתה הצעה לפתוח ב'אנו אזרחי ישראל', שהוא כשלעצמו כולל תכנים דמוקרטיים.

מושב סיום

דיווחי הקבוצות
ודברי סיכום

מנחים:

פרופ' כרמון, אריק – נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
פרופ' קרמניצר, מרדכי – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית
בירושלים; עמית בכיר, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

שמות הדוברים (לפי סדר אלף-בית):

פרופ' אדרעי, יוסף – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה
ח"כ אלסאנע, טלב – רע"מ, כנסת ישראל
עו"ד ארידור, יורם – לשעבר שר האוצר
ח"כ ברכה, מוחמד – מזכ"ל תנועת חד"ש, כנסת ישראל
עו"ד גביש, משה – לשעבר נציב מס ההכנסה
עו"ד גוברמן, שלמה – לשעבר המשנה ליועץ המשפטי לממשלה
פרופ' גוטמן, עמנואל – המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים
הראל, ישראל – עיתונאי, 'הארץ', 'נקודה'
ד"ר זילברשץ, יפה – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר זלצברגר, עלי – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה
ד"ר חלבי, רמזי – ראש המועצה המקומית, דליית-אל-כרמל
ח"כ טיבי, אחמד – בל"ד, תע"ל, כנסת ישראל
ח"כ יהלום, שאול – המפד"ל, כנסת ישראל
ד"ר כהן, מרגית – עוזרת מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה
עו"ד כהן, שלמה – ראש לשכת עורכי הדין
פרופ' כשר, אסא – המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' מעוז, אשר – ראש מכון טאובנשלאג, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' סמוחה, סמי – אוניברסיטת חיפה
ד"ר עוז-זלצברגר, פניה – המחלקה להיסטוריה כללית, אוניברסיטת חיפה
ד"ר עזיזה, פייסל – ביה"ס לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה
אלוף ד"ר פינקלשטיין, מנחם – הפרקליט הצבאי הראשי, צה"ל
פרופ' קליין, קלוד – דיקן המכללה האקדמית למשפטים, רמת-גן
ד"ר קרייני, מיכאיל – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים
עו"ד קרפ, יהודית – משנה ליועץ המשפטי לממשלה
ראב, דוד – e-Business Strategies Ltd.
פרופ' רביצקי, אביעזר – החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית
בירושלים; עמית בכיר, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

השופט רוטלוי, סביונה – בית המשפט המחוזי, תל-אביב
עו"ד שחל, משה

השופט אלוף (מיל.) שיף, אילן – לשעבר נשיא בית הדין הצבאי לערעורים
השופט שמגר, מאיר – לשעבר נשיא בית המשפט העליון; יו"ר המועצה הציבורית
פרופ' שפירא, עמוס – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב
הרב שלוו, יובל – ראש ישיבת הסדר, פתח תקווה

♦ **אריק כרמון:** ראשית ברצוני להביא לידיעתכם כי בד-בבד עם דיווחי ישיבות המועצה הציבורית שאנו מפרסמים כסדרה של ספרים, אנחנו גם מנסים לחדד ולהשלים את הדגמים השונים שהתגבשו בדיוני המועצה לגבי שיטת המשטר (כולל בחירות), לגבי השלמת מגילת הזכויות (אם על-ידי השלמת חוקי היסוד או ברוח ההצעה לאמץ את הכרזת האו"ם משנת 1947), לגבי יחסי דת ומדינה ולגבי ביקורת שיפוטית. כל החומרים הללו יעמידו קורפוס שיאפשר לנו, לקראת סוף 2002, לחזור וללבן בצורה קוהרנטית ושלמה יותר את מכלול הנושאים שטיפלנו בהם עד כה.

וכעת, ברשותכם, כמה הערות אישיות בנושאים שעומדים על הפרק בכינוס זה: נושא זהותה של המדינה מעסיק אותי כבר שנים רבות. קובץ המסות **בזכות הנורמליות** מאת א.ב. יהושע שהתפרסם ב-1980, היה אחד הגירויים החזקים שדחפו להתחיל לחשוב ולכתוב בזכות האנומליות או החובה להתייחס לאנומליות.

לפני כשמונה שנים כתבתי ספר בשם **ממלכתיות יהודית** שמנסה לברר את מערכת היחסים בין מדינת ישראל והעם היהודי בצל הדילמה שהועלתה כאן ביומיים האלה והיא: שחלק מבני עמי אינם אזרחי מדינתי ושחלק מאזרחי מדינתי אינם בני עמי.

ההתייחסות אל הגולה בשנות האלפיים אינה יכולה להתעלם מהמקום המרכזי שיסוד התפוצה בהיסטוריה היהודית ממלא בתודעה הישראלית. אם מתוך התקוממות ואם מתוך קבלה, בין שהגולה מתפרשת כיציר כפינו ורצוננו לסלק אותה מתוכנו, ובין שהתפיסה היא הפוכה – הנוכחות של ההווה היהודית בתור שכזאת היא חלק בלתי נפרד מהתודעה הקולקטיבית שלנו כעם וכיחידים. כל עוד הגדרת הזהות שלי היא של מי שאני, הדילמה באפיון היחס שלי אל עמי, אל מורשתי הוא אפיון מאוד מהותי.

מה שעלה אתמול בדיונים בקבוצות, הניסיון הזה להיאחז במגילת העצמאות כיסוד מגדיר, כיסוד מאפיין, הוא מאוד משמעותי בהקשר הזה. כי קיימים לפחות שני יסודות שלעולם לא אוכל לברוח מהם:

1. מקומה של השואה בגיבוש ועיצוב היסודות הקולקטיביים של זהותנו כישראלים. החוויה הגדולה של השואה משאירה אותנו תוהים לגבי אחד הפרקים החשובים ביותר בתולדות הציונות: שלילת הגולה, ההכחשה של היסטוריה מסוימת בבחינת יסוד מעצב של הזהות הישראלית עד עצם היום הזה. נטילת הגורל היהודי בידיים והניסיון לממש כאן ריבונות לעם היהודי, היו ניסיון? לסלק את אותה היסטוריה של היעדר ריבונות בצורה קטגורית וחוטכת. הכמיהה אל הנורמליות הייתה עזה, ובין היתר גרמה בשנות ה-50 למה שבעיניי הוא תפיסה אטטיסטית מובהקת של מי שהיה אז ראש הממשלה, שלא השכיל אז להבחין בין מדינה וחברה ומהרבה בחינות העצים והאדיר את הדילמה הזו.

כך קרה ששני דורות אחרי האבות המייסדים אנו נתונים בעירוב של חסר גדול ורגשי אשמה. אף לא אחד בין אלה שהניפו את נס שלילת הגולה, לא תכנן את השואה, והנה הגולה הזאת נשללה במעשה רצח שאין לו אח ורע בתולדות האנושות. לעובדה זו מקום מרכזי בהגדרת הזהות שלנו כקולקטיב במדינת ישראל.

2. הדברים הנוקבים וטורדי המנוחה ששמענו מחברינו האזרחים הערביים, מייצגים אמת נוקבת שמלווה אותנו כאן כאזרחי מדינת ישראל. הרגשת ההשתייכות אינה נופלת בחשיבותה מכל מה שנאמר לגבי גיבוש הזהות שלנו כחברים בקולקטיב שהיא המדינה, ועל כן העובדה שמיעוט בקרבנו מתחבט במה שנוגע להרגשת ההשתייכות שלו, היא משא מעיק שאי-אפשר להתנער ממנו בבואנו להגדיר במבוא לחוקה את מהות המדינה הזאת.

הייתי מציע שנסתכל על המשוואה הזאת משתי פניה. את מיכאיל קרייני הזדמן לי לשמוע בשורה של מפגשים, ואני שמח שהצטרפו חברים ערביים נוספים לתהליך שלנו. להיות קשוב למצוקה הקיומית של מיכאיל קרייני במה שנוגע להשתייכותו למדינה, חשוב לא פחות ממה שחשובה לי מצוקתה בימים אלה של הקהילה היהודית בארגנטינה. בין שני הקטבים האלה עלינו להגדיר את מקומה של מדינת ישראל.

אלה הן שתי אמות המידה שיוצרות את התוואי, לפחות עבורי, שמתוכו ובו אנחנו נדרשים לאפיין ולהגדיר את הנושא שאנחנו עסוקים בו.

קבוצת דיון בהנחיית ד"ר יפה זילברשץ

♦ **יפה זילברשץ:** הדיון בקבוצה שלנו חרג מהשאלה הצרה לגבי עצם נחיצותו של מבוא לחוקה ואיך ינוסח. השאלות העמוקות שעסקנו בהן אפשרו יצירת מכנה משותף בין המתדיינים והקלו על מלאכת ניסוח המבוא.

בבחינה מדוקדקת לארבעת המבואות שהוצגו בפנינו, הראתה יהודית קרפ שלמעשה קיימים ביניהם קווים משותפים רבים. כללית ניתן לומר שכל אחת מההצעות מקנה לכל אזרח במדינה הן זכויות אזרחיות פוליטיות והן זכויות חברתיות בדרך של שוויון. משם ואילך התפצל הדיון לשני היבטים:

1. האמנם קיים עיגון מלא לזכויות אזרחיות ופוליטיות בשוויון לכל אזרחי המדינה, או שאלה הן מילים ריקות מתוכן.

2. אילו משמעויות ותכנים יש לצקת בהגדרת אופייה של המדינה כדי לתת ביטוי מלא גם להיותה מדינתנו של העם היהודי וגם להיותה מדינתם של כל האזרחים הלא-יהודים שחיים בה.

דברים שהשמיעו חברים בני המיעוט הערבי, הצביעו על תודעה עזה של אי-שוויון ואי-השתייכות למדינה. דובר על עלבון צורב והרגשת זרות ושונות. נציגי המגזר החרדי טענו שלא תיתכן חוקה בישראל בלי התייחסות מפורשת לעיגון מסוים של עקרונות חופש הדת במובן החיובי של חופש הדת, על מנת להגן על עצמם מפני פגיעה טוטלית בשם העיקרון של חופש הדת במובן של חופש מדת.

הרגשתם של המיעוטים העידה מפורשות על אי-אמון מצדם כלפי הרוב היהודי בנושא היהודי-ערבי, וכלפי הרוב החילוני – בנושא הדתי-חילוני.

איך ניתן להתגבר על הקשיים? המושב ניסה לגבש תשובה לכך בשלושת הצירים המרכזיים: הציר של יהודית-דמוקרטיה במובן של שוויון והגדרת זהויות בין יהודים לערבים; הציר של יהודי-דמוקרטי במובן של יחסי היהודים בינם לבין עצמם; הציר של הזיקה בין יהודי ישראל ליהדות העולם, בעיקר מההיבט של השבות.

אשר לציר יהודית-דמוקרטיה – במה שנוגע למערכת היחסים בישראל בין היהודים למיעוט הערבי, עלו ההצעות האלה:

1. יש לחזור ולהדגיש את עקרון השוויון ולוודא שעיקרון זה ייושם בפועל במלואו על-ידי רשויות השלטון ועל-ידי כלל האזרחים, וכן על-ידי יישום הזכות לבחור ולהיבחר למשרות ציבוריות.

2. יש לחפש מכנה משותף כלשהו של זהות בין היהודים לערבים אזרחי מדינת ישראל.

היה ברור לכולנו שהערבים כקבוצה רשאים לממש זכויות קבוצתיות, בהן טיפוח ופיתוח השפה, התרבות והספרות הערבית. השאלה היא היכן בדיוק ניתן ליצור נקודת מפגש ומכנה משותף, מבחינת זהות הסמלים, עם שאר תושבי המדינה.

פניה עוז-זלצברגר הציעה את הלשון העברית כמכנה משותף, כלומר כשפה המקשרת בפועל את החיים בטריטוריה הזו ששמה מדינת ישראל ומאפשרת שיח בין דתיים לחילוניים, בין יהודים לערבים. זאת, מבלי לפגוע בערבית כאחת משתי השפות הרשמיות במדינה, לרבות הפיכתה לשפת לימוד חובה. כך או אחרת, דובר על הצורך לתת מקום במדינה לנרטיב הערבי.

נציגי המיעוט הערבי הסכימו עם העיקרון שמדינת ישראל היא המקום שבו מתממשת זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית; היות שהערבים אינם מממשים בה את זכותם להגדרה עצמית, ישראל איננה מדינה דו-לאומית. מכאן גם נגזר עקרון השבות שביסוד דיני ההגירה למדינת ישראל. זאת, בתנאי שאזרחי ישראל הערביים יזכו בשוויון בפועל בזכויותיהם האזרחיות, החברתיות והתרבותיות. אשר ליחסים בין יהודים במדינת ישראל, הרב שלמה קרליץ הציע לקבוע במבוא לחוקה מקום למסורת היהודית בפרהסיה ולנושא ציבורי נוסף שעדיין לא התגבש. ברוח זו הוחלט בקבוצה שיישום המסורת היהודית בפרהסיה ייכלל במבוא לחוקה.

לעניין הצורך במבוא כשלעצמו – רוב הדוברים גרסו שחוקה איננה מסמך משפטי בלבד, אלא גם מסמך מחנך שנועד לשקף את המשותף לתושבי המדינה; מתפקידו של המבוא להדגיש את היעדים האלה. במבוא תודגש העמדתו של הפרט במרכז כזכאי לכבוד, לחירות, לרווחה ולשוויון, וכזכאי לחיים בשלום. זאת ביזקה אל עקרונות ההגדרה העצמית של העם היהודי במדינת ישראל ומתוך רגישות לקיומם של מיעוטים בישראל והמאמץ להקנות להם הרגשת השתייכות ושוויון מלא.

כן נאמר שאין לכלול במבוא את מגילת העצמאות במתכונתה זו כי החיים לאור עקרונותיה לא יצרו עד כה הרגשת השתייכות ואמון מספקת בין אזרחי המדינה.

אמון מחודש מצריך מסמך חדש שיאזכר את מגילת העצמאות ואת עקרונותיה, אך גם יבליט ביתר שאת את רגישות הרוב למצוקות המיעוטים.

◆ **שלמה גוברמן:** אחד הנושאים שהעלה הרב שלמה קרליץ הוא מתכון אפשרי בהחלט לפתרון הרבה בעיות כואבות בהקשר החוקתי ובשילובו של המחנה החרדי בתהליך יצירת החוקה. כוונתי להדגשה מפורשת במבוא, או במקום אחר בחוקה, שאפשרית חקיקה מיוחדת בנושאים מסוימים, כלומר שלא יהיה חשש

שחקיקה שעלולה הייתה להיות מוגדרת כלא-חוקתית, לא תתאפשר כלל. מנגנון כזה, שמבקש לבטל את בררת המחדל החוקתית המבטלת, נראה לי נבון מאוד ופותח פתח חשוב.

נושא הפרהסיה לא הודגש די בדבריה של יפה זילברשץ והוא מצריך ליבון. לדבר בצורה מאוד גמישה בנושא הפרהסיה אינו מבטא נכון רחשי לב של חלקים גדולים בציבור. זו גם נגזרת של גישה בסיסית לגבי תפקידה של המדינה. מדינה לא צריכה להתערב במקום שאינה מוכרחה, ועל כן היא אינה צריכה להתערב בחלקים גדולים של הפרהסיה כאשר מדובר באזורים מוגדרים, או בקבוצות אוכלוסייה הומוגניות. יש להטיל על הקבוצות האלה לקבוע את הפרהסיה שלהן, אבל מעבר לכך ומעבר לצרכים חיוניים של התערבות בקביעת הפרהסיה, יש קושי להתקדם לאילו שהן קביעות מכלילות. אני מציע להיזהר כאן מהיגרות אחרי טון politically correct.

◆ **יפה זילברשץ:** הרב קרליץ הקפיד לומר שנושא הפרהסיה יאוזן על-ידי איסור כפייה דתית מהצד השני. ייתכן שבכך ייווצר איזון שאפשר לחיות ממנו והלאה.
◆ **יהודית קרפ:** הייתי מבקשת לדבר בזכותה של ההקשבה שצריך שתהיה חלק בלתי נפרד לא רק מתהליך כתיבת מבוא לחוקה או חוקה, אלא גם חלק מתהליך הידברות שוטף, שהתוצר שלו יהיה הבנה אמתית של עמדות כל המגזרים. הפתיחות לשמוע את מה שנאמר בהבדל ממה שאנחנו חושבים שייאמר היא מרכיב מאוד חשוב בעבודתנו.

◆ **יוסף אדרעי:** חשוב לי להדגיש כי הוסכם בקבוצה שהפרהסיה לא תוכל לפגוע בשום זכויות אדם, כלומר היא תוכל להגיע לכל היותר עד נקודת המפגש עם זכויות האדם. אם נשקפת סכנה לזכויות האדם, הפרהסיה נדחית מפני זכויות אדם.

◆ **מיכאל קרייני:** גם הוצע להוסיף במבוא את השאיפה לשלום כחלק אינטגרלי מהמציאות החוקתית. שהרי לא ניתן לנתק את המצב הנוכחי, גם החוקתי, מהקשר הסביבתי של המדינה.

קבוצת דיון בהנחיית ד"ר רמזי חלבי

◆ **רמזי חלבי:** בקבוצה שלנו נדרשנו לשאלה האם נחוצה לנו חוקה; האם תהיה זו חוקה בהסכמה; האם נחוץ מבוא לחוקה.

במה שנוגע לחוקה בהסכמה – הוסכם שעדיפה הסכמה רחבה ככל האפשר, אבל בהיעדר הסכמה כוללת בגלל ערכים קוטביים, נחוצה הכרעה, ויש שהשתמשו בהקשר זה במושג 'הכרעה היסטורית'. הסיכוי לקבל את ההסכמה הרחבה ביותר הוא באמצעות השימוש במגילת העצמאות כמבוא לחוקה, כמובן בלויית ההתאמות.

מתוך שלוש האופציות להגדרת זהותה של המדינה בחרנו באופציה 'יהודית ודמוקרטית'. עם זאת הודגש כי היותה של מדינת ישראל יהודית ודמוקרטית אינו סותר את היותה מדינה כל אזרחיה.

אשר למבוא – היו שטענו שמבוא כותבים אחרי השלמת גוף העבודה, כלומר אחרי השלמת החוקה. עם זאת הגענו למסקנה שיש להשלים את המבוא כבר בשלב זה, כי כבר היום ניתן לצפות מה הנושאים שייכללו בחוקה.

בגלל קוצר הזמן ובהיעדר חלופה המקובלת על רוב הציבור, הוסכם לאמץ את מגילת העצמאות כמבוא לחוקה. יתר ההצעות היו כדלקמן:

1. הצעתו של עו"ד שלמה גוברמן מסתמכת על חוק המעמד תשי"ג: "מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי, היא יצירת עם ישראל, היא מגשימה את שאיפותיה של התנועה הציונית לעליית יהודים, לקיבוץ הגלויות ולבניין הארץ ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל. היא מקיימת משטר דמוקרטי, מכבדת את זכויות היסוד של האדם ושומרת על המקומות הקדושים של כל הדתות ואת מורשת המיעוטים החיים בתוכה תוך קיום שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין."

2. הצעתו של פרופסור עמוס שפירא: "מדינת ישראל היא מדינת העם היהודי במובן זה שהיא הביטוי ללאומיות היהודית. מדינת ישראל היא מדינת כל אזרחיה במובן הבטחת הזכויות הפוליטיות, האזרחיות, החברתיות, הכלכליות והאינדיבידואליות של כל אזרחיה ובמובן הבטחת זכויות קיבוציות, תרבותיות, דתיות, לאומיות וקהילתיות של אוכלוסיות המיעוט בה."

סוגיות והערות נוספות שעלו בקבוצה:

– בנושא גבולותיה של מדינת ישראל בהקשר הדמוגרפי, היו שאמרו שכל דיון על רוב יהודי ועל הגדרת המדינה כמדינתו של העם היהודי, מביא בחשבון גבולות מסוימים.

כמו שקיומה של מדינת ישראל מממש את זכויותיו הלאומיות של העם היהודי

באשר הוא, כך הקמתה של מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל תאפשר למיעוט הערבי במדינת ישראל לממש את שאיפותיו הלאומיות בלי שיתגורר בפועל במדינה הפלסטינית.

סוגיית ההבדל בין אזרחות לבין זהות לאומית טעונה עדיין הבהרה.

– ההרגשה הייתה שחסרים בפורום הזה נציגים של שכבת גיל צעירה יותר שתשפיע על תוכני החוקה מנקודת המבט הרלוונטית לצרכיה.

– בנושא הפשרה עם הציבור החרדי – ניתן להגיע להסכמה דווקא עם הציבור הערבי משום שציבור זה יכיר בזכותו של העם היהודי למדינת ישראל אם יובטחו זכויותיו ויהיה שוויון מלא בין כל האזרחים. לעומת זאת, יקשה עלינו להגיע להסכמה עם הציבור החרדי משום שחלק מהמנהיגות הדתית החרדית שולל את קיומה של מדינת ישראל.

כמובן, הנציג החרדי הסתייג מהקביעה הזאת וטען שהציבור החרדי עובר לאחרונה שינויים והוא פתוח להכרה בקיומה של מדינת ישראל.

– אשר לגוף החוקה – הגענו להכרה בנחיצותו של הסכם הוגן, כזה שלא יאפשר לנצל את החוקה כדי לכפות על המיעוטים בניגוד לרצונם. כלומר, אסור לחוקק חוקי יסוד שאינם בהסכמה בדרך של מחטף.

– החוקה תנוסח בעברית עכשווית, בסגנון המובן לכלל האוכלוסייה.

♦ **עמוס שפירא:** התכנסנו לדון במבוא לחוקה, קרי, בפרופיל, בזהות האידאולוגית של המדינה. לעניין זה רלוונטיים ביותר שני גורמים שהם עדיין בחזקת נעלמים, שאין לנו תחושה ברורה וסופית לגביהם:

1. הנעלם האחד הוא גבולותיה הסופיים של מדינת ישראל. גיאוגרפיה היא גם דמוגרפיה. לא הרי מיעוט לאומי של 10% כהרי מיעוט לאומי של 45%. נתון זה משפיע ללא ספק על הפרופיל האידאולוגי-הלאומי של אותה מדינה היפותטית.

קשה מאוד לעסוק בעיצוב המבוא האידאולוגי לחוקה ללא הנתון הזה.

2. הנעלם השני הוא: האם תקום בסופו של דבר מדינת לאום ערבית-פלסטינית בצדה של מדינת ישראל? גם לנתון הזה השלכה ישירה על גיבוש החוקה, על התוקף המוסרי של עיצוב הזהות האידאולוגית-החוקתית של מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי.

זאת ועוד. ככל שנאמץ ניסוח ברור וחד-משמעי יותר של אופי מדינת ישראל כמדינת העם היהודי, כך נצטרך להתייחס באופן קונקרטי ושקוף יותר לזכויות המיעוטים בישראל ובראשם המיעוט הערבי. בהקשר זה, השאלה הגדולה היא:

מה כוונתנו בשוויון זכויות? באילו זכויות בדיוק מדובר?

נדמה לי שעקרונות מוסכם על רובנו שוויון זכויות אזרחיות, פוליטיות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות במישור האינדיבידואלי. אבל זה איננו סוף הסיפור, לטוב או

לרע. השאלה המורכבת יותר, שבה לא טיפלנו בצורה ישירה ואמיצה די הצורך, נוגעת לזכויות הקיבוציות של המיעוט הערבי כמי שמגדיר את עצמו כמיעוט לאומי. כוונתי לזכויות בתחום החינוך, התרבות, השפה, האתוס הקיבוצי וכדומה. ♦ **יובל שרלו:** הערה ראשונה: בתקופה הפוסט-מודרנית, אנחנו, המבוגרים, חיים עדיין בעולם בעל זהות אחת, ואילו ילדינו חיים בעולם רב-זהותי. חלק מהדיונים שהתקיימו כאן, חלק מהעמדות שהובעו, אולי כבר זרות לדור הילדים. לכן לכינוס הבא הייתי מציע לזמן כמה מנציגי הנוער הבולטים.

♦ **מרדכי קרמניצר:** כבר לפני כמה חודשים יצא המכון הישראלי לדמוקרטיה ביזמה רבת-היקף של שיתוף בתי הספר במפעל החוקתי שאנחנו לוקחים בו חלק. כלומר, בתי ספר שונים במגזרים שונים יעסקו בדיוק בנושאים שאנו עוסקים בהם, ואני מניח שעם הזמן נראה אצלנו נציגות של האנשים הצעירים שמשתתפת בדיונים.

♦ **יובל שרלו:** הערה שנייה שלי נוגעת למגילת העצמאות. אף שנטיית כולנו הייתה בזכות מבוא חדש, עדכני ומוסכם, מסיבות שנמנו כאן הוחלט בסופו של דבר להפנות במבוא אל עקרונות מגילת העצמאות, כי מגילת העצמאות היא בגדר מיתוס. אבל ברגע שיתחיל הדיון מה מוסיפים, מה גורעים, מה מעדכנים – נגיע למבוי סתום. לכן, אם תהיה הפניה לעקרונות מגילת העצמאות (אף על פי שאני רואה בכך התחמקות) ראוי שתיעשה מתוך עמדה פרקטית ולא ברמה האידאולוגית. לא כדאי לפתוח הכול מחדש כי אז יתברר שלא זו בלבד שהשנה היא שנת 2002, אלא שאנחנו בגלקסיה אחרת.

הערה שלישית נוגעת לאופייה היהודי של מדינת ישראל. אין ספק ששאלת המבוא היא שתכריע אם החוקה תתקבל ולא פרטי החוקה. האם יהיה כתוב שוויון או לא יהיה כתוב שוויון וכל הנפקא מינות המשפטיות הפלפלניות שאנחנו עוסקים בהן שהן חשובות ביותר – אלה הן שאלות משניות במישור הציבורי. ההכרעה תקום ותיפול על המבוא. לכן גם מבחינה ציבורית, לא רק מבחינה משפטית, המבוא ושיקוף אופייה היהודי של מדינת ישראל בד-בבד עם מתן שוויון זכויות הם התנאי ההכרחי להעברת החוקה.

♦ **שלמה גוברמן:** אי-אפשר ולא נכון לדון בערכים כה יסודיים בהווה הישראלית רק במבוא. לכן יש צורך להתייחס לזהות של מדינת ישראל בגוף החוקה ולא במבוא, ובוודאי לא רק במבוא. הדבר היחיד שניתן לעשותו לפי שעה הוא להשתמש במבוא באיזשהו ביטוי שגור ולא לחדש בו נושאים עקרוניים. אם ההשקפה הזאת לא תתקבל, לפחות מן הראוי לא ליצור תכנים חדשים במבוא דווקא, אלא להשתמש בביטויים של מגילת העצמאות, שעליה קיים קונסנזוס. החידוש שנכון וחינוי להדגיש הוא היסוד הציוני של מדינת ישראל, כי בלעדיו ההווה הישראלית החוקתית לא תהיה שלמה.

קבוצת דיון בהנחיית פרופ' אביעזר רביצקי

♦ **אביעזר רביצקי:** הופתעתי כמה קל היה אצלנו להגיע להסכמה, עד כדי כך שברגעים מסוימים היה נדמה לי שאחמד טיבי ושאלו יהלום הולכים להקים קואליציה חלופית חתרנית... ההסכמה הייתה שבמבוא יש להסתמך על מגילת העצמאות – אם בציטוט ואולי אפילו באזכור בלבד.

חבר הכנסת טיבי אמר שהוא מסתייג, אבל איננו מתנגד. כלומר, אם תהיה הצבעה בכנסת הוא לא יתנגד, גם אם לא היה ברור אם הוא יימנע או יצביע בעד. לדבריו, מגילת העצמאות, אם תמומש, טובה עשרת מונים מהמצב הקיים. כללית, הייתה הנחה שסביב מגילת העצמאות כמבוא, או כאזכור שהוא עיקר המבוא, אפשר להגיע להסכמה כמעט מלאה בציבור הישראלי. גם הייתה הרגשה שלשון הכתיבה ה'ארכאית' איננה חיסרון אלא יתרון, מכיוון שהחוקה איננה מיועדת רק לשנה מסוימת או לדור מסוים. כלומר, דווקא ההד ההיסטורי, ואולי אפילו המיתוס שקושרים למגילת העצמאות, יהפכו אותה למבוא מוסכם.

בשאלה האם להכניס במבוא את הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית – דעת הרוב הייתה להשאיר זאת בחוקי היסוד שייכללו מן הסתם בגוף החוקה. בקרב החילוניים בקבוצה הובעו בהקשר הזה שתי דעות מקוטבות. האחת זיהתה 'יהודי' כדתי, ולפיכך חששה להכניס למבוא את המונחים יהודית ודמוקרטית. אחרים אמרו: אדרבה, אסור להשאיר את המונח 'יהודי' בידי הדתיים בלבד. גם היה מי שאמר שהיהדות היא ציביליזציה עשירה שכוללת גם את החרדי וגם את החילוני.

היה ויכוח האם עדיפה חוקה שתקבע את ההווה, כלומר – לא מחוללים מהפכות ושינויים, או שהעניין בחוקה דווקא מצביע על אי-נחת מהקיים ועל כן אסור שחוקה תהיה משמרת, אלא היא אמורה לחולל שינוי. בהקשר זה גם עלתה השאלה האם אנחנו מעוניינים בחוקה כדי ליצור מיתוס של המשכיות או, לחלופין, כדי לפתור בעיות שעדיין לא באו על פתרונן. ברוח זו גם שאלו בקבוצה האם בכוחה של חוקה לחולל תיקון פרוגרסיבי בשאלות של צדק ושוויון. בזיקה לעניין אחרון זה גם עלתה השאלה האם מילות החוקה כשלעצמן הן גורם חינוכי; האם העובדה שחוזרים שוב ושוב על המילה 'שוויון' בטקסט קנוני, חוררת אותה בתודעת הציבור.

עוד עניין שהתברר אגב דיוני הקבוצה הוא שהוויכוח על הגדרת זהות המדינה – 'מדינת העם היהודי' או 'מדינת כל אזרחיה' – אינו דווקא יהודי-ערבי. מסתבר שהמיעוט הערבי לא מעוניין ביותר ב'מדינת כל אזרחיה' ושהתפיסה הזאת היא

יותר נחלתו של השמאל הציוני או השמאל היהודי הרדיקלי. גם היה מי שאמר בין חברינו הערביים ש'מדינת כל אזרחיה' היא שיא הישראליות ושמשמעה בין היתר, שערבים יחויבו בגיוס לצה"ל, שהוויכוח הוא בעצם פנים-יהודי ואילו לערביי ישראל מטרות אחרות.

גם עלה הספק או החשש שמא העימות הנוכחי עם הפלסטינים מחוץ לגבולות מדינת ישראל ימנע את ההליכה המתבקשת לקראת ערביי ישראל בנושאים של שוויון מלא, ונשאלה השאלה איך מבחינים ומפרידים בין שני הנושאים למרות הקושי הפסיכולוגי.

בזיקה לנושא המדינה היהודית, דובר כמובן על יהודי התפוצות. טענה אחת הייתה שמעוניינים במדינה יהודית לאו דווקא בהקשר הדתי, גם לא בהכרח בהקשר הערכי, אלא כהגדרה עצמית, כמוקד הזדהות למיליוני יהודים בתפוצות, כישות מדינית שתעמיד לדין ותעניש מי שפוגע ביהודים על יהדותם. זאת, להבדיל ממתן כוח והשפעה ליהודי התפוצות, קל וחומר זכות הצבעה והשפעה פוליטית בתוך המדינה, צעד שנתפס כאנטי-דמוקרטי בעיני חברי הקבוצה.

בדומה לזה, בהגדרת הזהות הפלסטינית בטיטות של הרשות הפלסטינית לקראת חוקה, היא מקיפה בהרבה מאשר הגדרת האזרחות במדינה הפלסטינית העתידה. מכאן שקשה להניח שהפלסטינים תושבי ישראל או הערבים תושבי ישראל יבקשו לשלול מהיהודים בישראל מה שהם מחייבים ומתירים לבני עמם.

לבסוף, היו כצפוי מי שטענו כי עיקר הוויכוח איננו יהודי-ערבי אלא דתי-חילוני, ואופיר פינס אף הדגיש שהמחלוקת הבסיסית שמונעת הסכמה על חוקה היא בעניין זהותו של הגוף שיוסמך לפרש את החוקה. מכאן הדילמה הנוקבת: קשה להגיע להסכמה, ומצד שני אי-אפשר לכונן חוקה בלי הסכמה. ברוח זו, היו מי שאמרו לסיכומו של דיון שאם המושג 'חוקה בהסכמה' ימתן את הוויכוח ויאפשר דו-שיח – דיינו.

♦ **אחמד טיבי:** למגילת העצמאות יש בעיקר ערך מיסטי-היסטורי, והראיה לכך היא שכל אותם ערכים נשגבים של שוויון וחירויות שמוזכרים בה (מדובר אפילו על שוויון מדיני גמור), לא יושמו במשך יותר מ-50 שנה. כל זה לא מנע ממני להגיד אתמול בקבוצה שאם מגילת העצמאות תיושם היום, מצבו של המיעוט הערבי בישראל יהיה טוב עשרת מונים. כמובן, יש בעייתיות שנוגעת לניסוחי המגילה: הביטוי 'מדינה יהודית-דמוקרטית' לא נזכר במגילה, וכנגד זאת הביטוי 'מדינה יהודית' נזכר, כמדומני, שבע פעמים, וכך גם לגבי ביטויים כמו 'הקונגרס הציוני בבאזל'. אני מכיר בכך שישראל היא מדינה יהודית

ודמוקרטיה, אבל הפירוש שלי לביטוי זה שונה מהפירוש של רוב הנוכחים; בעיניי, מדינת ישראל היא דמוקרטיה ליהודים ויהודית כלפי ערבים. אשר לביטוי 'מדינת כל אזרחיה', הוא איננו דרישה של המיעוט הערבי; את הביטוי הזה טבעה ר"צ בתחילת שנות ה-80, כלומר מדובר בהצעה של השמאל הציוני במדינת ישראל. לאור המשמעויות שגלומות, כאמור, בביטוי הזה, רוב מוחלט של הציבור הערבי מסתייג ממנו. אבל אין ספק שבאמירה הזאת יש ברק תקשורתי מסוים, והיא נתפסת לכאורה כהצעת-נגד ל'מדינה יהודית ודמוקרטית'. זאת גם הסיבה שמעמתיים את שתי החלופות הללו כאילו האחת היא דרישת הרוב והשנייה היא דרישת המיעוט הלאומי הלא-מוכר. בהמשך לזה גם הזכרתי בדיון שעדיפה ההכרה במיעוט הערבי כמיעוט בעל זכויות קולקטיביות: שפה, תרבות, זכות על אדמת לאום וכדומה, לצד שותפות אזרחית מלאה וגם הדגשתי שציוניותה של המדינה כזהות אידאולוגית מפריעה לי יותר מיהדותה.

קבוצת דיון בהנחיית עו"ד משה שחל

◆ **משה שחל:** בשונה ממסקנות הקבוצה בהנחיית רמזי חלבי, הוסכם בקבוצה שלנו שהמבוא ינוסח אחרי השלמת גוף החוקה. עוד הוסכם לתת דגש לשוויון זכויות מלא במסגרת החוקה עד להעדפה מתקנת. נושא שהעסיק אותנו הרבה הוא ההגדרה 'מדינה יהודית ודמוקרטית' והאם אכן קיימת סתירה בין שני הערכים.

בהקשר לניסוח המבוא לחוקה הוצעו שלוש חלופות:

1. הצעתו של משה שחל: "ההכרזה על הקמת מדינת ישראל (היא הכרזת העצמאות) הנה חלק מחוקה זו. הוראות החוקה יכובדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל."

2. הצעתו של סמי סמוחה: "אנו אזרחי מדינת ישראל מכוננים בזאת חוקה לעגן את אופייה, משטרה, ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ומדינת כל אזרחיה ברוח הכרזת העצמאות."

3. הצעה שלישית העמידה במרכז (בנוסחים שונים) את הגדרת מדינת ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית.

מצד שני, משה ארנס הסתייג מהביטויים 'מדינת כל אזרחיה' ו'מדינה יהודית'; לדבריו, ממילא המדינה קרויה מדינת ישראל.

רות גביזון העלתה ספק לגבי נחיצותה של חוקה, העלתה תהיות לגבי דמותה של המדינה, ועם זאת הצביעה על הלגיטימיות לקיומה של מדינה יהודית בזיקה להחלטות האו"ם מ-1947. פרופסור גביזון צידדה בהכללת 'חוק השבות' בנוסח החוקה.

מנחם פינקלשטיין צידד בהגדרה 'מדינה יהודית ודמוקרטית' לעומת 'מדינה יהודית-דמוקרטית'.

השופטת סביונה רוטלוי סבורה שהבאת מגילת העצמאות במבוא היא הפתרון המוצלח, וכמוה סבור פרופסור אשר מעוז.

חבר הכנסת טלב אלסאנע התמרמר על הנתק בין הוויכוח התאורטי על הגדרת המדינה כיהודית לבין ההיבט המעשי. גם הוא, כחבר הכנסת טיבי, טען שהמדינה מצטיירת בעיני המיעוט הערבי כדמוקרטית ליהודים ויהודית לערבים. עוד טען, שקיומה של מדינה פלסטינית נותן לגיטימציה מלאה להגדרה עצמית לעם היהודי וכי השאלה איננה האם ערביי ישראל רוצים להיות אזרחים במדינה, אלא האם המדינה רוצה אותם כאזרחים.

פרופסור אסא כשר טען כי מאחר שמתגבשת הדעה שיש סתירה בין 'יהודית' ו'דמוקרטית', יש להזדרז וליישב את הסתירה.

גם דובר על ההכשר לקיומה של מדינה יהודית בזיקה להחלטות בינלאומיות: מי שטוען ללגיטימיות הבינלאומית למדינה פלסטינית, חייב להחיל את הגישה הזאת גם על מדינה יהודית.

אלוף אילן שיף גורס שמדינת ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית של כל אזרחיה. לדבריו, אין לכלול זאת במבוא אלא בגוף החוקה, בפרק הנוגע לזכויות אדם, ששם ממילא יש נגיעה לכך מכוח חוקי היסוד.

רב-גונדר עדנה אדאטו פנתה לאזרחי המדינה הערביים וטענה כי בהיעדר הגדרה של מדינה יהודית, יש סכנה להמשך התקיימותו של העם היהודי בטריטוריה משלו. הערבים חייבים להכיר בחרדת הקיום הזאת.

ישראל הראל הדגיש גם הוא את חשיבות ההגדרה 'יהודית' בהקשר לזהות המדינה. לדעתו, הסכנה הנשקפת להמשך הקיום היהודי אינה נופלת מהאיום האירני והעירקי.

♦ **משה גביש:** הנטייה שהתגבשה בקבוצה שלנו היא שיש לנסח את המבוא כבר עכשיו, אלא שיתקיים תהליך של שכתוב המבוא במקביל לכתיבת החוקה. אשר לפרשנות החוקה – היא בעייתית בעיני החרדים ולא בעיני המיעוט הערבי בגלל ההתייחסות השונה מלכתחילה של כל מיעוט כזה לבית המשפט העליון ולתפקידו הפרשני היום. נקודה נוספת שנידונה היא הקונקרטיזציה של ההבדל בזכויות; מדובר ב'חוק השבות' ובכך שההבדל בין יהודים וערבים בעניין זה חייב להישאר בעינו.

כעת אני מבקש לציין שני נושאים חשובים שלא נידונו כלל ושראוי כי ייכללו בחוקה: האחד הוא השוויון בין המינים, הבעייתית לא רק אצל המוסלמים אלא גם בחוגים מסוימים אצלנו. השני הוא נושא המחויבות למדינה. בחוקות של מדינות רבות, גם מדינות מאוד דמוקרטיות, מצוינת המחויבות למדינה – מחויבות לשלמותה הטריטוריאלית, לביטחונה, לפיתוחה הכלכלי. תחילה ראוי לברר את משמעותה של מחויבות כזו (האם כולם משרתים בצבא, במסגרת שירות לאומי או שירות אזרחי), ואחר כך – האם סוגיות אלה יש לכלול בגוף החוקה או במבוא.

♦ **טלב אלסאנע:** אומר בקצרה עם מה אין לי בעיה: אין לי בעיה שמדינת ישראל היא מימוש ההגדרה העצמית של העם היהודי, אבל בוודאי שחובה לגזור מכך את ההכרה בזכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני.

גם אין לי בעיה עם הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית במובן שהרוב בה הוא יהודי, אבל יש לי בעיה אם מפרשים 'מדינה יהודית' כאילו מדינת ישראל היא רכושו או קניינו של העם היהודי. במילים אחרות, מדינת העם מוציאה אותי אל מחוץ למדינה, ואם אין לי מדינה, גם אין לי אזרחות.

יש לי בעיה עם 'חוק השבות' כחוק שמקנה אזרחות, כי בכך נוצרים שני חוקים שמקנים אזרחות שונה: 'חוק השבות' מקנה אזרחות ליהודים, והאזרחות הזו מעניקה משמעות חזקה לזיקה בין האזרח לבין המדינה כי 'חוק השבות' מקנה אזרחות ליהודים מכוח זכות היסטורית. אני, לעומת זאת, מקבל אזרחות מכוח זה שהסכמתי לקבל עליי את מרות המדינה.

בעיה נוספת היא שאין משמעות לישראליות במובן המשפטי. בחו"ל, המושג 'ישראלי' הוא רלוונטי, כי בדרכון הוא מופיע תחת הכותרת: אזרחות. אבל בתוך המדינה אין רלוונטיות לישראליות, אלא יש חשיבות להשתייכות הלאומית – אתה יהודי, או אתה ערבי.

מגילת העצמאות איננה בסיס מתאים לחוקה כי היא כוללת מושגים הצהרתיים היסטוריים שאין להם משמעות משפטית, חוץ מפסקה יחידה שהוכנסה מכוח דרישתו של האו"ם. החזרה חמישים שנה אחורנית, אל עקרונות שלא יושמו, היא הכרה בכישלון ומצביעה על אי-יכולת למצוא פתרון יצירתי טוב יותר.

♦ **אשר מעוז:** האמת היא שאת המבוא לחוקה כבר חיברנו ב-15 במאי 1948, והבעיה היא שהמהלך הזה התבצע בין יהודים בלבד. לכן היום עלינו לפתוח את הדיון מחדש כדי לשמוע מה יש לאזרחי ישראל הערביים לומר על התכנים ומה הן הסתייגויותיהם. לדעתי, יסתבר לנו שלא הרבה מפריע להם, שהרי האבות המכוננים הושיטו יד לשלום והבטיחו שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל האזרחים גם בעיצומה של סערת הדמים שהתחוללה בימים ההם.

ברור שמדינה היא מדינת כל אזרחיה, אלא שהביטוי הזה הוא כה טעון היום עד שברגע שמשמיעים אותו מיד עולה על הדעת מדינה דו-לאומית. המדהים הוא שמי שדוחפים בכיוון הזה הם דווקא תומכי הקמתה של מדינה פלסטינית.

♦ **אסא כשר:** אני בעד סגירת אופציות, והתהליך שאנו נתונים בו אכן מכוון לכך: נסגור עכשיו את האופציה שישראל תהיה מדינה לא-דמוקרטית; נסגור את האופציה שישראל לא תהיה מדינתו של העם היהודי.

אילו פעלה האספה המכוננת כראוי, היא הייתה סוגרת אופציות רבות כבר אז. מכיוון שלא עשתה זאת, עלינו המלאכה לסגור את האופציות ולהתקדם בעיצוב פניה של מדינת ישראל. להתקדם פירושו ללכת אל מעבר למגילת העצמאות, והעובדה שנעשה שימוש בביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית' בחוקי היסוד הוא הליכה אל מעבר לזה.

מבוא לחוקה הוא המקום החינוכי, האידיאולוגי, התמציתי, ועלינו להתנערמן הערפל הכבד מדי המוטל על הביטוי 'יהודית ודמוקרטית'. הערפל הוא כל כך כבד, שאצל חלק מהחברים התקבעה הדעה שקיימת סתירה בין שני המושגים. חובתנו ליישב את הסתירה הזאת, ועל כן ראוי שיהיה לנו מבוא לחוקה שמבטא

בקצרה תפיסה של מדינה יהודית ותפיסה של מדינה דמוקרטית באופן שבו שני העקרונות המכוננים האלה של מדינת ישראל עולים בקנה אחד.

♦ **דוד ראב:** חשוב מאוד להכליל במבוא את הביטוי "אנו אזרחי ישראל מכוננים את החוקה", וזאת משלוש סיבות:

1. הביטוי מביע את ההכללה, השוויון והאחדות האזרחית שכולנו שואפים אליהם, מין אזרחות-על כפי שהתבטא אתמול פרופסור סמוחה.

2. הביטוי מדגיש מיהם הריבוניים - האזרחים - ומהו מקור סמכותו של השלטון - שתי עובדות שראוי להיזכר בהן מדי פעם.

3. במדינות רבות, ובראשן ארצות-הברית, הוא מופיע כסמל לחוקה עצמה. הוא כמין מותג שכל אזרח יוכל לזכור אותו ויסוד חינוכי לכל תלמיד. שני-שלישים מהמבואות שחילקו לנו כניירות עבודה כוללים את הביטוי הזה או ביטוי דומה לו.

♦ **שאול יהלום:** הכינוס הנוכחי לוקה בערפול יותר מכל הכנסים הקודמים. יש לכך יתרון, שהרי ערפול יפה לראשיתה של הידברות. אלא שהערפול נובע גם מכך שנאמרים דברים שאינם נכונים. דיברו בזכות פרהסיה יהודית, אך בתנאי שאינה פוגעת בזכויות אדם, והרי ברור לכל שאין פרהסיה יהודית שאיננה פוגעת. גם אינני מקבל שאין סתירה בין 'מדינה יהודית' ל'מדינת כל אזרחיה'. מדינת כל אזרחיה משמע שוויון גמור בין אזרח לאזרח, ואינך יכול לעמוד מול מיעוט ערבי של 20% ולהגיד: יהיה שוויון גמור, אבל עם ההמנון לא תוכלו להזדהות, עם הדגל לא תוכלו להזדהות, עם המועדים לא תוכלו להזדהות וכן הלאה.

לי, ולציבור שאני מייצג, יש שלושה לאווים שצריך להביא בחשבון כאשר באים לנסח מבוא לחוקה, בוודאי ובוודאי את גוף החוקה:

1. אין הפרדה ביהדות בין דת ולאום. אם א.ב. יהושע הפריד אתמול בין הדת והלאום, הוא עשה דבר שאינו עומד במבחן ההיסטוריה היהודית ולא במבחן ההגות היהודית. זוהי הפרדה מלאכותית. זהו סילוף האמת.

2. אסור להפריד בחוקה בין הדת והמדינה.

3. אין הפרדה בין המדינה לעם.

שוב ושוב אנחנו עוסקים בניסוחים פורמליים, במבואות, בחוקים, והגיעה העת שנקדיש לפחות מושב אחד למהות, לעיקר-העיקרים: מה יהיו פני המדינה? האמנם אנו רוצים מדינה המנותקת מהיהדות?

אני מצפה שנדון בגוף עצמו, במהות העמוקה של הדברים. בכך גם ניצור בסיס אמין יותר לדו-שיח.

♦ **מוחמד ברכה:** אלה הם היסודות שראוי לדעתי לכלול במבוא:

– מדינת ישראל מבטאת, מממשת, מגשימה את זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי בישראל. החברה בישראל היא חברה רב-תרבותית, ויש לכבד את ערכי הפלורליזם, הדמוקרטיה והשוויון הלאומי והאזרחי בין כל אזרחיה.

– ישראל שואפת לייצר סמלים וערכים מכוונים המשותפים לכלל אזרחיה, שמבוססים על ערכים אזרחיים שוויוניים, והיא תטפח את האישיות התרבותית והלאומית, את המורשת ואת הצרכים הדתיים של כלל אזרחיה.

– השפה העברית היא השפה הראשונה בישראל והשפה הערבית היא השפה השנייה, ושתיהן שפות רשמיות.

– מדינת ישראל תפעל לרווחתם ולשגשוגם של כלל אזרחיה על-פי עקרונות הצדק הטבעי וכבוד האדם וליזכותם לפרנסה, לחינוך, לבריאות ולרווחה חברתית.

– מדינת ישראל תשאף ותפעל להשגת שלום ושיתוף פעולה עם כל עמי ומדינות האזור. גבולות המדינה הסופיים הם גבולות השלום עם שכניה.

כאשר מדברים על מדינת ישראל, על המורשת היהודית, על המטענים הרגשיים והצרכים, ראוי שנזכיר את הנרטיב הלאומי הפלסטיני ונגיד שאף שאזרחי ישראל הערביים הם חלק מהעם הפלסטיני, הם השלימו עם כך שהם אינם חלק מזכותו להגדרה עצמית. בהקשר זה, תביעתם לשוויון היא תביעה של פשרה במסגרת המצב שהתהווה באזור.

אם מדינת ישראל מבטאת את זכות ההגדרה העצמית של היהודים, המקבילה האוטומוטית בזיקה לשלום היא הקמתה של מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל כביטוי לזכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני.

♦ **ישראל הראל:** היות שאני מחשיב את עצמי לא רק כצד בדיון עיוני, אלא כמייצג של מגזר רחב באוכלוסייה, אני מבקש לומר כאן מה שכבר אמרתי בקבוצה והוא שעבור כ-80% מהציבור היהודי, צמד המלים 'כל אזרחיה' הוא יותר מ'מטלית אדומה'. זאת יש לקחת בחשבון אם ניגשים בכנות לניסוח של חוקה. בגלל הרתיעה האינסטיקטיבית מהביטוי הזה ומאחרים, נוצר מצב שמערפלים יותר ויותר את נוסח המבוא. אלא שערפול מחשיד, ובמיוחד אם הפרשן יהיה בית המשפט העליון. ממילא קיימת חשדנות אל המוסד הזה מצד הציבור שאני מייצג, והערפול עוד יגביר את הפחד שפרשנותו של בית המשפט העליון תהיה בכיוון שמאיים על זהותי, על השקפת עולמי. לכן אם רוצים שתהיה חוקה ושלא כל יום תקום סערה על כל החלטה של בג"ץ, הדברים צריכים להיות ברורים לחלוטין, ואין כוונתי שהציבור שלי לא צריך להגיע לפשרות משלו, או שעליו להתנכר לבעיות שתיארו כאן נציגי הציבור הערבי.

איפה בכל זאת נכלול את אותם נושאים שכל-כך חשובים להרבה אנשים סביב השולחן הזה ובמדינה – בתחיקה עצמה, בפרקים המעשיים בחוקה, שיוקדשו לעניין הזכויות, כולל מעמד האישה. אבל המבוא צריך להיות בהיר וצרוף בכל הנוגע לעניין הישראלי-היהודי ולטעם הקמתה של המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית.

♦ **יורם ארידור:** מטרת הכינוס ביומיים אלה הייתה לנסות ליצור מבוא מוסכם לחוקה. מבוא מוסכם, פירושו להתרכז סביב מכנה משותף מצומצם מאוד, שמקובל כמעט על הכול. המכנה המשותף הזה, כך נדמה לי, הוא הכרזת העצמאות. יתרונה לא רק בהיותה מכנה משותף מקובל, אלא בכך שהיא גם נכללת בצורה זו או אחרת בפרשנות המשפטית של בית המשפט העליון. היות שהפרשנות ידועה לנו, ממילא יפחת חששם של החוששים.

תיקונים ושינויים במגילה הם מתכון לבעיות. מצד שני, אין להעתיק אותה כלשונה אל המבוא, אלא רק לאזכר אותה. כך בדיוק נהגו למשל בחוקה הצרפתית מ-1958: במבוא לחוקה הוזכרו הצהרת זכויות האדם מ-1789 והמבוא לחוקה הצרפתית מ-1946. כלומר, יש טכניקה לאמץ עקרונות ידועים בלי להיכנס לניסוחם ולבחירתם מחדש.

אשר לנושאים השנויים במחלוקת ויישארו שנויים במחלוקת, חלקם כבר נזכרים בחוקי היסוד הקיימים ואחרים ייכללו בחוקי היסוד שנחוקק בעתיד. למשל, נושא המדינה היהודית והדמוקרטית כבר נזכר בחוקי היסוד, כבר מתפרש בבית המשפט העליון ואפשר להשאיר אותו בתוך החוקים האלה או במבוא פנימי שנתקין לחוקים האלה כשתתגבש החוקה כולה. זכויות של מיעוטים אפשר לכלול בסעיפים שאינם נזכרים במבוא, כמו שהדבר נעשה בחוקות דמוקרטיות אחרות – למשל בחוקה הגרמנית ובחוקה האיטלקית.

גם צריך לזכור שניסוח של חוקה איננו יצירה של האקדמיה ללשון. מותר אפוא להשתמש במילים הנשגבות שהיו בהכרזת העצמאות, ואין צורך לעדכן אותן כל עשרים שנה, מפני שהלשון אכן מתפתחת, אבל מושגים כמו שוויון, דמוקרטיה, עצמאות, או הזכות לריבונות, חורגים מעבר לתמורות בשפה.

♦ **עמנואל גוטמן:** אף שאני מכיר בערכו החינוכי הרב של מבוא לחוקה, אם איננו מסוגלים להגיע לכתיבת חוקה רק בגלל שלא הגענו להסכמה על נוסח של מבוא – מוטב לנו ללא מבוא.

אני מסכים שמבוא לחוקה צריך להיות קצר ועמום, אלא שמגילת העצמאות שמוצעת כאן כמבוא איננה עמומה כלל ועיקר. היא אומרת כל מה שאפשר להגיד.

אם מגילת העצמאות מקובלת על החברים הערביים שיושבים עמנו פה, בזה

השגנו הכול. אם מקובל עליהם – מקובל עליי; אם לא מקובל עליהם – לא מקובל עליי.

אי-אפשר לבקש להכניס לתוך המבוא כל מה שיש או שצריך להיות בחוקה. המבוא הוא דבר בפני עצמו. גם אני מצטער שהמילה 'דמוקרטית' לא תופיע במבוא; אז נכתוב 'דמוקרטית' במקום אחר. זה מחיר שכדאי לשלם.

◆ **סמי סמוחה:** אני בעד מבוא קצר שייתן רק את עקרונות היסוד. החוקה היא הזדמנות לתקן את המעוות שקיים היום, כלומר, שאין איזון אצלנו בנוסחה 'מדינה יהודית ודמוקרטית', שכן המדינה יותר יהודית מאשר דמוקרטית. ידוע לי שחלקים בציבור סבורים שבקרב הנוער היהודי מתחולל סחף מהיהדות ומהציונות, אך לא מצאתי לכך עדות במחקריי. אין סחף פוסט-ציוני אצל הנוער או הציבור הרחב. לכן המשימה היא לעשות איזון באופייה של המדינה בכיוון של חיזוק הדמוקרטיה.

כאשר מעמידים זה מול זה עקרונות גבוהים, כמו חירות מול שוויון, נמצא ביניהם מתח נורמלי. אך בין דומיננטיות אתנית לאומית, שזו המדינה היהודית, ובין דמוקרטיה, שזה שוויון, אין מתח נורמלי אלא סתירה מהותית. את הסתירה הזאת צריך לאזן. את האיזון הדרוש לטובת הדמוקרטיה ניתן להשיג בכמה דרכים – איזון מסוים ניתן להשיג על-ידי פתיחת החוקה במילים "אנו אזרחי ישראל מכווננים בזה חוקה". הגוף המשותף של כלל האזרחים הוא משקל-נגד למדינה היהודית. גם הביטוי "אנו מכווננים חוקה ברוח מגילת העצמאות" הוא תוספת איזון בכיוון הדמוקרטי. עבור הציבור הרחב הביטוי 'מדינת כל אזרחיה', כשהוא מופיע לבדו, הוא אכן 'מטלית אדומה', אבל כשהוא מופיע בתוך מכלול, ייתכן שלא יעורר התנגדות. מכלול כזה יתקבל בחיוב בכל סקר דעת קהל – על דעת הציבור היהודי והציבור הערבי כאחד.

לא רק במבוא, גם בגוף החוקה יש לכלול פרק העוסק במיוחד במעמדו של המיעוט הערבי, ולא כאחד המיעוטים. במהרה גם יתווסף לנו מיעוט חדש לא-יהודי – העובדים הזרים – שיש לתת את הדעת על צרכיו, גם אם מדובר במהגרים שזכויותיהם אינן זהות לאלה של ילידים.

בשונה מישראל הראל, אני סבור שאנו נתונים לאיום דמוגרפי. העם היהודי בתפוצות אמנם מתבולל, אך הוא גם עובר שינויים המאפיינים עמי פזורה, כך שהוא לומד לשרוד בתנאים החדשים שהוא מוצא את עצמו בהם. המשכיות העם היהודי וחוק השבות מבטיחים רוב יהודי בישראל שבתחום הקו הירוק.

הבה נכניס את המינון הנכון לפתיח של החוקה. יש הסכמה בין היהודים על מדינה יהודית דמוקרטית, על מדינה של כל אזרחיה ועל מגילת העצמאות. אז מדוע לא לשלב את כל הביטויים הללו במבוא לחוקה?!

◆ **יובל שרלו:** יש אנומליה בעובדה שהחוקה, שנועדה בעיקרה להגן על המיעוטים מפני עצמתה של המדינה, נדחית דווקא על-ידי המיעוטים – הדתי והחרדי, מצד אחד, והערבי מצד שני. ההסבר לתופעה הזו הוא שלשתי הקבוצות כאחת הגדרה לאומית מאוד חשובה: אצל המגזר היהודי-דתי זוהי ראיית מדינת ישראל כמדינה יהודית של הלאום היהודי לרבות אי-הפרדת דת ומדינה, ואצל המיעוט הערבי זוהי השאיפה לבטא את לאומיותו בתוך מדינת ישראל. המאבק בנושא זה קשור למבוא ולא לתוכני החוקה. תוכני החוקה ידועים פחות או יותר, והדגש הוא על אופי ותוכן האמירה במבוא.

פתרון הבעיה הוא בשתי דרכים: האחת, לוותר על המבוא או לערפל אותו; בכך עוקפים את הבעיה. דרך שנייה היא להחמיר בו. אני מצדד בדרך השנייה כי בעיה שמערפלים, צצה במהרה במקום אחר. אי-אפשר לטייח. יתר על כן, ההגדרה הלאומית היהודית של מדינת ישראל חשובה לפחות לרוב היהודי, ועל כן לא ניתן לוותר עליה.

מה שדרוש עכשיו הוא הארכת 'הרגל היהודית' של מדינת ישראל ולא דווקא 'הרגל הדמוקרטית', ובשונה מפרופסור סמוחה אינני חושב שצריך לשים הכול יחד. הצעתי היא אפוא בנוסח דני רופ: 'גלי עד גבה-גלי'. כלומר, לא נכריע הכרעה כי הדבר אינו ניתן לביצוע, וגם לא נערפל ערפול מלא שאינו ניתן לשליטה. יש לכתוב מבוא שינסה לתת מענה לשתי 'רגליים' מאוד חשובות, לא רק לקבוצות המיעוט, שאסור לתת להן להשתלט על הדיון הציבורי, שהרי בדרך כלל הערבים והחרדים תופסים את מרבית נפח הדיון בשיעור הפוך למשקלם באוכלוסייה. אסור לברוח מהנושא. יש לקבל הכרעה שתגיד משהו משמעותי בנוסח 'מדינה יהודית ודמוקרטית'.

◆ **פיסל עזיזה:** כמו הרב שרלו, גם אני סבור שחוקה ללא מבוא תשאיר אותנו במצב שאנו נמצאים בו היום. למשל, מחקרים מצביעים על כך שלגבי אותה עברה עצמה, יש הבדלים בין החלטות של שופטים שנוגעות לאוכלוסייה הערבית לבין החלטות שנוגעות לאוכלוסייה היהודית. מכאן שהאווירה הציבורית לא השתנתה. היות שלמבוא יש הרבה היבטים חינוכיים, נחוץ לנו מבוא שיהיה רלוונטי לחברה האזרחית. כוונתי למבוא שיש בו התייחסות לערכים אוניברסליים, ליברליים, אנושיים, שמדגיש את כיבוד השונה בהיותו שווה. כוונתי למבוא שמתייחס לכלל האזרחים במדינת ישראל.

לדאבוני, אחת מחולשותיה של מגילת העצמאות במה שנוגע לאוכלוסייה הערבית היא שלא קיימת בה רגישות לנרטיב הפלסטיני בתוך מדינת ישראל. במגילת העצמאות יש התייחסות היסטורית לעם היהודי, של שיבה והגדרה ושל הקמת בית לאומי, ואילו ההתייחסות אל הערבים היא מתוך גישה של כאן

ועכשיו. לכן עד היום אין הקבלה בין הנרטיב הפלסטיני והנרטיב הישראלי, וחשוב שנקיים דיון על שני הנרטיבים כדי לחזק את רגישותו של כל צד לנרטיב של הצד האחר.

◆ **סבינה רוטלוי:** רשמתי מספר הסכמות שעלו מדברי כל הקבוצות, ולדעתי יש להתמקד בהסכמות הללו ולא בדברים הסותרים.

כל ארבע הקבוצות, לרבות החברים הערביים, הסכימו שייאמר במבוא שמדינת ישראל מגשימה את זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי. איש לא צידד בהקמת מדינה דו-לאומית. כולם דיברו על זכות ההגדרה של העם היהודי שבאה לידי ביטוי גם במגילה העצמאות.

כולם הכירו בערכו של העיקרון הדמוקרטי ושל השוויון ליחידים ולקבוצות, למעט בנושא השבות. לדעתי, יש גם הסכמה שאם או כאשר תקום מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, יהיה ביטוי גם לזכות השיבה של העם הפלסטיני למדינת פלסטין, ומבחינה זו יושג איזון.

הייתה הסכמה שההכרה בעקרונות הדמוקרטיים שמתבטאים במגילת העצמאות משותפת לכל הנוכחים, כך שאפשר להביאה במבוא. יש רק מחלוקת לגבי הנרטיב: במגילה מובא הנרטיב ההיסטורי היהודי, אבל לא זה של הערבים אזרחי ישראל. ייתכן שהכללתן של זכויות המיעוט הערבי בגוף החוקה תפתור את הבעיה הזאת.

הגעה להסכמה בין ערבים ליהודים בנקודות כל כך מרכזיות היא עדות להצלחתו הגדולה של הכנס הזה בהשוואה למושבים קודמים של המועצה הציבורית.

◆ **מיכאל קרייני:** תחילה אחזור על דבר חשוב בעיניי שאמרתי בקבוצה.
1. החוקה מניחה קיומו של אידאליזם מסוים של ערכים, אבל ברי לכולנו שאידאליזם כזה הוא בלתי אפשרי. המתחים העיקריים שעברו כחוט השני בדיונים שלנו, המתח הערבי-יהודי והמתח הדתי-חילוני, אינם מאפשרים כינונה של חוקה אידאלית מבחינת כל הקבוצות בישראל. זו חייבת להיות נקודת המוצא שלנו.

2. ערכה של כל חוקה שתהיה יימדד לפי הפונקציה השנייה המאוד חשובה של חוקה והיא: כוחה לכוונן את המכנה המשותף, ליצור, כמעט יש מאין, את כור ההיתוך במדינת ישראל סביב ערכים שאפשר להסכים עליהם. זאת, מפני שעיקר הבעיה מבחינת הציבור הערבי במתח בין שאיפותיו לבין המצב הקונסטיטוציוני הקיים, הוא הרגשת השייכות. הציבור הערבי אינו מרגיש השתייכות, ויש לנסות ולהגיע למסגרת חוקתית שתספק את ההרגשה הזאת.

3. נטעה אם נחשוב שמבוא לחוקה שמתבסס על מילים יפות, כמו למשל נוסח מגילת העצמאות, די בו ליצור את הרגשת ההשתייכות של הציבור הערבי

למסגרת הנורמטיבית הכללית החוקתית של מדינת ישראל. הבעיה עמוקה בהרבה, היא איננה נורמטיבית בלבד, כלומר מה יש לכלול במסמך המכונן, אלא גם מתבטאת במישור הערכי הפנימי של כל אחד מאתנו: אני מקבל אותך ואתה מקבל אותי. אם לא נשלים את תוכני החוקה במערכת חינוכית שתזין את ההסדרים שאנחנו רוצים לאמץ, את הקבלה – השוויון יישאר בגדר מילים ריקות מתוכן.

4. אני גם רוצה להזהיר את הציבור שלי לא לכרוך יחד את שאלת מעמדם של הערבים בתוך מדינת ישראל עם ההסדר המדיני האפשרי בין מדינת ישראל לבין הישות הפלסטינית. כריכת-יתר כזו מסוכנת למעמדם של הערבים במדינת ישראל, כי משמעותה שיש ישות פלסטינית, שהיא הביטוי להוויה הפוליטית שלך, לשאיפה הפוליטית שלך. אלא שהישות הערבית הפלסטינית בתוך מדינת ישראל היא באיזשהו מובן עצמאית והיא זכאית למעמד שלה, לקולקטיביות שלה, ככל שיהיה ההסדר בין מדינת ישראל לבין הישות הפלסטינית.

◆ **אילן שיף:** חלק מהדוברים הדגישו את המכנים המשותפים שהושגו בדרך לפתרון מוסכם כלשהו, ואילו אני מבקש להצביע על מה שלא הוסכם עליו ומתוך כך להגיע לאיזה מכנה משותף. מהדיונים במליאה ובקבוצות למדתי את הדברים הבאים:

לחלק נכבד מהאנשים פה, וכנראה באוכלוסייה כולה, 'מדינת כל אזרחיה' היא 'מטלית אדומה' או 'דגל שחור' וכדומה, ולכן רק הביטוי 'מדינת כל אזרחיה' לא יעבור. אצל חלק מכובד אחר באוכלוסייה, בעיקר אצל המיעוטים, רק הביטוי 'מדינה יהודית' הוא מאוד בעייתי, אם כי נשמעו גם נימות אחרות.

בתחילה חשבתי שראוי ליצור ניסוח מעורפל שיפייס איכשהו את דעתם של כל הצדדים, משהו בנוסח 'מדינה יהודית ודמוקרטית של כל אזרחיה', אבל במהרה הבנתי שאצל חלק מהאוכלוסייה, 'מדינת כל אזרחיה' הוא בבחינת "ייהרג ובל יעבור".

מתוך אי-ההסכמות בנקודות שצינתי, ובהתחשב בעובדה שאנחנו מבקשים להגיע לחוקה בהסכמה, נראה לי שהפתרון האידאלי הוא בכל זאת ללכת למגילת העצמאות. אמת – לא כתוב בה 'דמוקרטית', לא כתוב בה 'מדינת כל אזרחיה', אבל ניסוח של חוקה הוא מעצם טבעו בביטויים מעורפלים שמעמידים רקמה פתוחה הנוחה לפרשנויות בעתיד, לפי רוח התקופה. אי-לכך, למרות שלא כתוב 'דמוקרטית', ברור לנו כיום שהמדינה היא דמוקרטית, וגם אם לא כתוב 'כל אזרחיה', זה המשתמע ממנה, ובוודאי שמשמע ממנה שהמדינה היא יהודית.

המסתייגים ממגילת העצמאות אמרו עליה שלא קיימה את ההבטחה הגלומה

בה ושלא העניקה זכויות ליזמים לכך. זוהי מסקנה בלתי-מדויקת. עד היום לא הייתה בה בשורה משום שבתי המשפט לא הכירו בה כחלק נורמטיבי, לא ראו בא חיקוק לצורך העניין, וככל הנראה בצדק. ברגע שהמגילה תהפוך לחלק מהחוקה, בוודאי שתהווה מקור נורמטיבי. יתר על כן, גם במעמדה היום, נעזרו בה בפרשנות של חיקוקים במדינת ישראל.

על כן, אם הרעיון הוא הסכמה, המכנה המשותף הגדול ביותר היום הוא מגילת העצמאות.

◆ **מרגית כהן:** דובר פה על ייצוגיות ועל היעדרם של קולות צעירים. למרות שכבר אינני מתאימה בדיוק לקטגוריה של הגיל, מסתבר שנגזר עליי בפורום זה לייצג אותם ובמיוחד אותם 40% באוכלוסייה שמגדירים עצמם כחילוניים.

שוב ושוב אנו סובבים סביב שני מוקדי המתח: בין יהודים וערבים ובין דתיים וחילוניים. היות ששאלת זהות המדינה קשורה מאוד למתח הדתי-חילוני, אני סבורה שיש מקום להביא כאן את חילוקי הדעות שקיימים בשאלת הפרדתן של הדת והמדינה.

ראשית חשוב להדגיש שאין אחידות דעים בנקודה הזאת.

שנית, הביטוי 'יהודית ודמוקרטית' הוא בעייתי, גם מפני שהוא מתומצת מדי, מה שמביא תמיד לשאלה האם לא מדובר בסתירה. והיות שבאמת קיימת סתירה מסוימת, בעצם מאלצים אותי להתרחק קצת מה'יהודית' ולהתחבר ל'דמוקרטית'. אלא ששני המושגים האלה קיימים, דומני, בצורה מאוד יפה במגילת העצמאות, באופן שמאפשר גם עמדות מנוגדות וגם שילוב בכל מיני רמות. אישית, הייתי שמחה להשמיט את הביטוי הזה מהמבוא לחוקה ולהחליפו בנוסח מגילת העצמאות. היותו צר ומעומעם הופך אותו לבלתי-מספק, מה עוד שהוא מעוות את העיקר בשיח שלנו בשאלת הזהות והוא, שבעצם אנחנו מתמודדים עם שתי מחלוקות ולא עם אחת: חוץ מהמחלוקת בין יהודים דתיים, דתיים יותר, חילוניים, מסורתיים וכו', קיימת גם המחלוקת בין יהודים וערבים.

◆ **עלי זלצברגר:** המסקנות שלי מהמפגש הזה הן מאוד אופטימיות, היות שהסתבר שמידת ההסכמה כאן היא מאוד גדולה.

ראשית, הרעיון של 'חוקה בהסכמה' לא נתקל בהתנגדות, ויש לזכור ש'חוקה' ו'הסכמה' אינם מושגים נייטרליים, אלא הם מייצגים מסורת מסוימת, מסורת ליברלית. רוב מוחלט תמך בכך.

שנית, הייתה פה השלמה של ערביי ישראל עם האופי היהודי של המדינה, עם כך שמדינת ישראל באה להגשים את השאיפות הלאומיות של העם היהודי. מצד שני, הייתה הסכמה מצד רוב הדוברים היהודיים שיכולתנו להגשים את שאיפתנו הלאומית במדינה יהודית מותנית בכך שניתן גם למיעוט הפלסטיני

להגשים את שאיפותיו הלאומיות בצורת מדינה משלו. שלישית, הייתה כאן הפגה של המתח בין 'מדינה יהודית דמוקרטית' ל'מדינת כל אזרחיה'. לדעתי, זהו ממילא מתח מלאכותי. 'מדינת כל אזרחיה' היא נתון כמעט טבעי בכל מסגרת של חוקה בהסכמה, בכל מסגרת דמוקרטית. המסקנה האופרטיבית מהמפגש הזה היא לקרוא לאנשים בתקשורת, לפוליטיקאים שבינינו ולקובעי המדיניות לפעול ברוח הזו. לא לנופף ב'כל אזרחיה' כדגל אדום, אלא דווקא לראות את העניין המשותף בין כל אזרחיה, או לראות שאפשר לגשר בין 'מדינת כל אזרחיה' ל'מדינה יהודית ודמוקרטית'.

♦ **עמוס שפירא:** גם אני, כמו דוברים קודמים, סבור שאין לטייח, שאין לנקוט ניסוחים עמומים בדיון בינינו לבין עצמנו. איננו מנסחים פה מסמך פוליטי. אנחנו לא בכנסת. עלינו לאחוז את השור בקרניו ולא לעקוף את הבעיה. הנושא של זהות יהודית במובן של יחסי דת ומדינה בתוך ההווה היהודית הישראלית הוא נושא חשוב מאוד, אבל לא זה היה עיקר הדיון ביומיים האחרונים. השאלה העיקרית שהעסיקה אותנו היא הזהות היהודית הלאומית של מדינת ישראל מול האינטרסים והטיעונים של המיעוט הערבי. השאלה המכרעת היא זו: מה הן המשמעויות הפוליטיות של הקניית זכויות קיבוציות למיעוט הערבי, שמגדיר עצמו כמיעוט לאומי, כחלק מהעם הערבי הפלסטיני, מול הנחת המוצא שלנו שהיא – מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי. יהיה דרוש כאן איזון, יהיה צורך לסמן קו גבול שאינו קל לסימון, ולדידי הקו האדום הוא המקום שבו מציבים סימן שאלה לגבי הנחת המוצא שלנו, דהיינו מדינת ישראל כביטוי להגדרה העצמית הלאומית של העם היהודי. מקובל עליי מתן אוטונומיה סבירה, אפילו נדיבה, למיעוט הערבי במישור הדתי, הלשוני, החינוכי והתרבותי. מאידך גיסא, תביעתו של חבר הכנסת ברכה לסמלים של אתוס לאומי ישראלי 'נייטרלי', 'אזרחי' כלשונו, אינה מקובלת עליי, כי כאן אנו חוצים את הקו האדום הנ"ל. אפשר להוסיף סמלים וטקסים כלל-אזרחיים, כלל-חברתיים מסוימים. בילדותי נהגנו לשיר את 'תחזקנה' אחרי שירת 'התקווה', אז אולי אפשר לכתוב ולהלחין מין 'תחזקנה' חדשה, עדכנית ומקובלת על כלל אזרחי המדינה.

גם לתביעות המיעוט הערבי לאוטונומיה בעלת סממנים טריטוריאליים מובהקים הייתי מתנגד.

♦ **קלוד קליין:** ראשית, אני מסכים לגמרי עם דבריו של עמוס שפירא. שנית, כמשפטן הייתי מציע שנתקדם באופן הבא:

תחילה חייבים לנסח מבוא, מבוא קצר אבל לאו דווקא עמום. עליו להביע חד-משמעית שמדינת ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי. במקביל

אין להסתפק בכך שנדבר על שוויון, שיהיה טיפול נאות במיעוטים; אלא כבר במבוא עלינו להפנות לפרק מיוחד בחוקה שיעסוק במעמדו של המיעוט הערבי במדינת ישראל ומה בדיוק משמעה של הענקת אוטונומיה למיעוט הזה, בעיקר אוטונומיה בתחום האישי. במקום לדבר באופן חיובי כללי על נכונותנו לקבל את הערבים, עלינו להגדיר באופן מדויק מה מדינת ישראל כמדינת הלאום מסוגלת להעניק בתחום זה, ולתת לעניין הזה 'שיניים'. אחר-כך תבוא כמובן התייחסות למעמד הדת.

◆ **אשר מעוז:** ביקשתי את רשות הדיבור כששמעתי את סמי סמוחה אומר שבין 'יהודית' ל'דמוקרטית' אין מתח, אלא סתירה מהותית פחות או יותר. אני מניח שפרופסור סמוחה ואנוכי שואבים מאותה באר את הדמוקרטיה, אבל אני תמה מאיפה הוא שואב את היהדות שלו.

כמו רבים מאתנו, שמעתי אמש את דבריו הכואבים והמכאיבים של סאלם ג'ובראן. הדברים שנאמרו כאן הם בהחלט בסיס שאפשר להמשיך ממנו הלאה ואולי אפילו להגיע לחוף מבטחים. דבריו של ג'ובראן שיקפו בדיוק רב את היהדות. זו היהדות שלי, וזו היהדות האותנטית.

למיכאיל קרייני אני מבקש לומר שאין קשר בין מדינה פלסטינית לבין בעיית הערבים כאן. אין קשר מכיוון שאנחנו, המדינה, חייבים לכל אזרח במדינה את מלוא הזכויות בדיו, ולא מתוך פטרנליזם. ברור שכאשר תקום מדינה פלסטינית, יהיה גם ביטוי לאומי פלסטיני שאין לו מקום במדינה יהודית.

◆ **מנחם פינקלשטיין:** המתח בין 'יהודית' ו'דמוקרטית' בהקשר למבוא לחוקה מתבטא בשני הקשרים: בהקשר היהודי-ערבי ובהקשר הדתי-חילוני. בהקשר היהודי-ערבי, החשש הערבי הוא שמדובר בכיוון יהודי יותר מאשר בכיוון דמוקרטי, ואילו בהקשר החילוני-דתי, החשש הדתי הוא שהפרשנות של 'יהודית' ודמוקרטי' תהיה יותר בכיוון הדמוקרטי.

למרות החששות הללו, אני מצדד בהשאת הביטוי 'יהודית' ודמוקרטי' על כל הבעייתיות שגלומה בו ועל כל המתח שבו, כי המתח עשוי להניב גם תוצאה חיובית. מתח כזה משקף מציאות, והייתי משווה אותו לשניות או לקוטביות שבה חי האדם הדתי המודרני, שהדת איננה המקור היחיד לערכיו ולהכרעותיו. שניות היא גם נחלתו של משפטן דתי כמוני, שמחויב לשלטון החוק ובו-בזמן להלכה. כבר עשר שנים אנו חיים עם הביטוי 'יהודית' ודמוקרטי' בחוקי היסוד, ואינני מכיר פסק דין שאמר: יש כאן יהודית לעומת דמוקרטיה וההכרעה היא בכיוון הזה דווקא. בית משפט יעשה הכול כדי לא להגיע להכרעה, ואם יגיע למבוי סתום, ובהקשר שלנו אולי מדובר במבוי סתום, הוא יעביר זאת להכרעת הכנסת או להסכמה חברתית או שיקבע אי-שפיות.

עניין נוסף: מהזווית היהודית-ערבית, לא הייתי מציין במבוא 'מדינת כל אזרחיה', בין השאר מהטעמים שהעלה כאן ישראל הראל.

♦ **שלמה כהן:** נחוץ מבוא לחוקה, ועליו להיות קצר – עיקרי הדברים בלבד. צריך לציין בו שאזרחי ישראל הם שקובעים את החוקה; זהו פתיח חינוכי והוא גם משקף את המציאות.

גם אני הופתעתי ושמחתי ממה שנראה כפערים קטנים בלבד בדיוני הקבוצות והמליאה כאחד. אבל אינני בטוח שהרושם שלנו הוא נכון, כי הדיונים היו רובם ברמה הרטורית הסטרילית, ברמה של ססמאות. כולם שמחים להצטרף לשוויון ולצדק ולחירות ולשלום, ואלה הן מילים נשגבות שכולנו אכן מאמינים בהן. הבעיה כמובן היא היישום הפרטני, והמציאות מעידה שאין הסכמה גם בין מי שרתמו עצמם במלואם למושגים הנשגבים הללו.

למשל, חברים רבים, בעיקר מקרב המחנה הדתי, שמצדדים בשוויון, לא יסכימו לייבוא בשר לא-כשר. בעיה יותר קשה היא נושא העינויים. מצד אחד, צדק, חירות, זכויות האדם לכבוד, לשלמות וכדומה, ומצד שני תגובתם המסוימת של חוגים נכבדים בציבור לפסיקתו של בית המשפט העליון האוסרת עינויים... דוגמאות אחרות הן פסק דין קעדאן, או האפליה בגיוס. במילים אחרות – החלתם של המושגים הנשגבים על שאלות שעומדות על הפרק היא בעייתית מאוד.

אני מציע שנתפוס את השור בקרניו ונתחיל להתייחס למושגים האלה גם במשמעות היותר פרטנית שלהם, ואז נראה אם אפשר להגיע להסכמה. אחרת, התרגיל הוא אקדמי מדי.

עוד אני מבקש להוסיף שבמבוא לחוקה, בראש הדברים, תבוא התייחסות מפורשת לזכויות האדם, לריבונותו ולעצמאותו כמרכיב יסודי של החברה ושל המדינה. הציון הזה לא הופיע ברוב ההצעות שהובאו כאן.

♦ **יהודית קרפ:** חיוני לכתוב מבוא לחוקה, כי צריך להקדים ולבטא את הערכים בהבדל מהזכויות הפרטניות. הזכויות יבואו כפרק בגוף החוקה, כמו גם ההסדרים בנוגע למימוש הזכויות החברתיות והתרבותיות של המיעוטים. המבוא הוא מקומן של הצהרות. המבוא יבטא אותם עקרונות שהם ערך מוסף למה שהצהרת העצמאות מבטאת היום, ותפקידי לשמש מצפן לקביעת הפרטים המוגדרים הספציפיים של הזכויות בגוף החוקה.

דבריי הבאים מופנים לישראל הראל: ב'מדינת כל אזרחיה' אין הכוונה ליחס של בעלות בין מדינה לאזרחים ובין אזרחים למדינה. מדובר בהשתייכות ובהשתתפות.

מרכיב הזהות הוא חלק אינטגרלי מרעיון כבוד האדם, ונושא זה לא מצא ביטוי

מפורש במגילת העצמאות. עוד דבר שעלינו להוסיף במבוא הוא שערכי מדינת ישראל אינם רק הערכים המשותפים שנובעים מהצהרת העצמאות, אלא גם גילום מורשת ישראל, גילום חזונו של נביאי ישראל. גם מיכאל קרייני מסכים שיש לכלול את מורשת ישראל בין הערכים שאותם מגלמת מדינת ישראל, בתנאי שבצד זה נביא לידי ביטוי גם את העובדה שבמדינת ישראל יש מיעוטים שראוי לכבד את זהותם ותרבותם.

במילים אחרות, הרעיון של מדינה יהודית בא לידי ביטוי בערכים המוכרזים הללו, שכוללים את מורשת ישראל כנקודת מוצא, ועליהם עלינו להוסיף את כבוד האדם, שממנו נובעת המחויבות לכבד את הזהות הלאומית והתרבותית של המיעוטים בישראל.

◆ **פניה עוז-זלצברגר:** מגילת העצמאות הישראלית, שכתובה בעברית יפה שלא התיישנה, בעברית בת-קיימא, מנוסחת בלשון 'אנו': אנו קוראים, אנו קובעים, אנו מושיטים. זה 'אנו' מובהק של הרוב היהודי, ואך ורק של הרוב היהודי. גם אם נמשיך להישען על התכנים בני-הקיימא של מגילת העצמאות, נהיה חייבים בחוקה העתידית ובמבוא לחוקה לשנות את האני הדובר, להפכו ל'אנו' מסוג אחר.

דמוקרטיה איננה רק עניין של זכויות, היא גם עניין של שותפות, שייכות, השתתפות אקטיבית. בין העניין החשוב של מדינה יהודית לעניין החשוב של הענקת זכויות למיעוט והמיעוט כמקבל סביל של זכויות – קיים מרחב-אמצע, חשוב לא פחות, של שייכות, שותפות והשתתפות אקטיבית של בני המדינה. לכן לא ייתכן בעיני הפתרון של מתן זכויות למיעוט – בבחינת פיצויים לנמען פסיבי – כמעין אמצעי עקיפה של בעיית 'היהודית והדמוקרטית'. לא רק שמדינה דמוקרטית שאיננה שייכת לכלל אזרחיה היא סתירה על-פי כל לכסיקון פוליטי, אלא שאין די בהבטחה ובשריון של זכויות המיעוט בלא שהמיעוט נקרא להשתתף אקטיבית בעיצוב דמותה של המדינה במרחב הציבורי.

יש מרחב ציבורי ישראלי, וכולנו כאן שותפים לו, עדים לו, נהנים ממנו ומפתחים אותו. אני חושבת שהמרחב הציבורי הישראלי הזה, עם או בלי השפה הישראלית ככלי בולט בתוכו, מעיד שישראל היא יותר מפדרציה רופפת של שבטים. כשתקום מדינה פלסטינית, דווקא אז תתבלט פי כמה שייכותם הייחודית המובהקת של ערביי ישראל במרחב הישראלי הציבורי.

◆ **מרדכי קרמניצר:** ישראל הראל ביקש ממני להבהיר שעמדתו היא שיש מקום לאזכור ישראל כמדינת אזרחיה בסעיף בתוך החוקה ולא במבוא.

◆ **מאיר שמגר:** הכינוס השישי של המועצה הוקדש לדיון בסוגיית המבוא לחוקה (preamble) ובהקשר זה לשאלה: האם המבוא ישקף בנוסחו פרטים על

אופייה של המדינה, או יהווה נוסח הצהרתי-חגיגי קצר בלי כניסה לפרטים על מהות ערכיה של המדינה.

לא אחת, תכליתו של המבוא לחוקה היא לשרטט את דיוקנה של המדינה כפי שהוא ישתקף בחוקה. המבוא עצמו אינו חלק מהוראות החוקה, אם כי יש הסבורים שניתן להיעזר במבוא על מנת לפרש את סעיפי החוקה. המבוא לחוקה עשוי להיות קצר ותמציתי (כמו זה המופיע בחוקת קנדה) או מורחב יותר – מבוא הכולל בין היתר התייחסות לגוף המחוקק והמקבל על עצמו את החוקה (לדוגמה, "We the People" האמריקני). לעתים יש בו אף התייחסות לאל, לעקרון האחדות ולערכים מופשטים מרכזיים נוספים, או לתולדות האומה או המדינה. בדיון ניתן היה לזהות מספר דגמים אפשריים הנבדלים זה מזה בדגש שהם מעניקים להיבטים שונים של דיוקן המדינה כפי שיבואו לידי ביטוי במבוא לחוקה. עלו הצעות, השונות זו מזו בניסוחן גם כאשר הן מבקשות לעגן אופי דומה של המדינה (בנספח מפורט מגוון של הצעות).

1. דגם היסטורי – מגילת העצמאות כמבוא לחוקה

עיקרי הדגם:

מגילת העצמאות היא שתהווה מבוא לחוקה. הוצעו דרכים שונות לאזכור מגילת העצמאות במבוא לחוקה:

(1) מגילת העצמאות, כפי שהיא, תשמש מבוא לחוקה ותופיע בראשית המסמך כמבוא; לחלופין,

(2) בראשית החוקה יופיעו אזכור או הפניה למגילת העצמאות, המלמדים על הזיקה של החוקה לעקרונות המותווים במגילה.

דוגמה לנוסח אפשרי:

חלופה א': חוקה זו נתקבלה על יסוד ההכרזה על הקמת מדינת ישראל מיום שמציבה מסורתה, עיקריה וערכיה של מדינת ישראל.

חלופה ב': הבאת נוסח הכרזת העצמאות בחלקה הראשון והכללי.

אפשרות אחרת שעלתה בדיון היא כי מגילת העצמאות תשמש אמנם מבוא לחוקה, אולם יתווספו עליה עוד עקרונות שעיקרם הדגשת מעמדם, זהותם, שייכותם וזכויותיהם של המיעוטים במרקם האזרחי של מדינת ישראל, וכן אזכור להיותה של המדינה מדינה דמוקרטית (אזכור שנעדר מנוסח הכרזת העצמאות).

דוגמה אפשרית נוספת לנוסח מביאה את עיקרי ההכרזה ללא אזכורה המפורש:

"מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית תהא מושתתת על יסודות כבוד

האדם, החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות; (תקיים משטר הבנוי על שלטון החוק ועל השתתפות והסכמת האזרחים אשר) ישקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה"

דוגמה לנוסח אפשרי (הנוסח אינו כולל את הביטוי 'יהודית ודמוקרטית' כלשונו):

"בארץ ישראל קם העם היהודי לממש את זכותו הטבעית וההיסטורית להקים את ביתו הלאומי, היא מדינת ישראל. אופייה של המדינה בא לידי ביטוי בסמליה הממלכתיים, בלוח השנה היהודי כקובע את ימי המנוחה, בקביעת השפה העברית כשפתה הרשמית ובמחויבותה לקיבוץ גלויותיו של העם היהודי. בה-בעת, מדינה זו היא בית לכלל אזרחיה והיא מחויבת לקידום שלומם וביטחונם, חירותם ושגשוגם ולדאגה המתמדת לזכויותיהם הבסיסיות. מטרת המשטר הדמוקרטי של מדינת ישראל היא להבטיח את יכולתם של אזרחיה להביע את זהותם ברשות הציבורית כביטוי לזכויות יסוד של חבריה, ולהבטיח את היכללותם של כל חבריה בחייה האזרחיים של המדינה מתוך רגישות מיוחדת לפגיעותם של בני מיעוטים ודאגה לשימור זכויותיהם. כל זאת כאמור בהכרזת העצמאות של מדינת ישראל:

מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות; תשקוד על-פיתוח הארץ לטובת כל תושביה, תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה, בלי הבדלי דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות.

על מנת להגשים בפועל את המטרות הללו ולקדם את יישומם, אנו מפרטים בזאת את עקרונותיו החוקתיים של משטר זה:"

בקשר להצעות הנזכרות לעיל, נאמר כי כיום יש קונסנזוס סביב מגילת העצמאות, אולם ייתכן שבעוד מספר שנים תתפורר אפילו הסכמה זו. מכאן שמגילת העצמאות היא המסמך או הטקסט היחיד שעל בסיסו ניתן לכונן הסכמה רחבה.

בזכות הדגם המבוסס על מגילת העצמאות כפי שהיא, ללא שינויים ותוספות, נכללו טיעונים אלו:

* הוצע לא לשנות את השפה הארכאית במגילת העצמאות. היו שראו בשפה הארכאית יתרון, שכן זהו חלק מהמיתוס הטמון במגילת העצמאות.

* הוצע לא לשנות סעיפים או מילים בנוסח מגילת העצמאות. עריכת שינויים בנוסח מגילת העצמאות עלולה לפתוח ויכוח על תוכנה.

נגד אימוצה של מגילת העצמאות כמבוא לחוקה הובאו הטענות האלה:

* על אף האמור במגילת העצמאות, המציאות בישראל מצביעה דווקא על אי-שוויון. לכן הגיעה העת לכונן מסמך משותף, אשר יפתח דף חדש בחייה של מדינת ישראל ויבטיח את עקרונות השוויון והחירות.

העברית במגילה היא מיושנת וארכאית ויש לעדכנה על מנת שתהיה קרובה ללבם של אזרחי המדינה כיום.

* עובדת היותה של מדינת ישראל מדינה דמוקרטית אינה נזכרת בהכרזה (מצוינים רק עקרונות השוויון וכו'). יש לאזכר עובדה זו.

* מגילת העצמאות נוסחה על ידי 'האבות המכוננים' היהודיים מבלי לשתף ציבורים נוספים במדינה, ובפרט לא שותף הציבור הערבי. יש אפוא לנסח מסמך חדש שבו יישמע גם קולו של הציבור הערבי.

2. דגם מדינה 'יהודית ודמוקרטית'

ביסודו של דגם זה עומדת ההנחה כי הצימוד 'יהודית ודמוקרטית' הוא שמכונן את מדינת ישראל כפי שהיא ומשקף את אופייה האמתי. עצם השימוש בביטוי 'יהודית ודמוקרטית' אינו מכריע בסוגיה האם קיים מתח בין הממד היהודי של המדינה והממד הדמוקרטי וידו של מי על העליונה. המונח 'יהודית ודמוקרטית' עשוי לקבל פרשנויות שונות – יש הרואים ב'יהודית' ביטוי לממד הדתי בהוויית של מדינת ישראל ויש הרואים ב'יהודית' ביטוי למקומה של היהדות כציביליזציה בהווייה של מדינת ישראל. הממד היהודי עשוי גם לבטא את הממד הלאומי שלפיו מדינת ישראל מממשת את זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית.

הפן הדמוקרטי, לפי הצעה זו, בא לידי ביטוי בהגדרה של מדינת ישראל כמדינה שהיא 'בית לכלל אזרחיה' ומחויבת לעקרונות הדמוקרטיים של שוויון, חירות וזכויות יסוד.

הצעה זו אינה מוציאה מכלל אפשרות הפניה אל הכרזת העצמאות או ציטוט של חלקים ממנה.

להלן מובאים טענות בעד ונגד הגדרת אופייה של מדינת ישראל כ'מדינה יהודית ודמוקרטית':

* מדינת ישראל היא אכן מדינה 'יהודית', כאשר הכוונה לציביליזציה היהודית, לרוח ולתרבות היהודית, ולא דווקא לפרשנות המנכסת את הביטוי לדת. לכן מן

הראוי להכליל ממד זה במסמך החוקתי.

* מדינת ישראל היא מדינה יהודית במובן הלאומי. מדינת ישראל מבטאת את מימושה של זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי. ככזאת נטלה על עצמה מדינת ישראל מחויבות לדאוג לעם היהודי בתפוצות. אולם אין משמעות אופיייה היהודי של המדינה שלכל העם היהודי בתפוצות יש זכות הכרעה פוליטית במישור הלאומי.

* מבחינה היסטורית, מדינת ישראל הוקמה כמדינה יהודית – הן על בסיס מצע התנועה הציונית והן על יסוד החלטת האו"ם. המצע ההיסטורי, כפי שהוא משתקף גם במגילת העצמאות, מלמד על כינונה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית.

להלן טיעונים נגד הגדרת אופיייה של מדינת ישראל כ'יהודית ודמוקרטית' במבוא לחוקה:

* הביטוי 'יהודית ודמוקרטית' כבר מופיע בחוקי היסוד שיהיו חלק מהחוקה העתידית, ולכן אין טעם להזכירו גם במבוא לחוקה.

* יש להשמיט לחלוטין את הביטוי 'יהודית ודמוקרטית' ואין לציין את אופיייה היהודי של המדינה, משום שהפרשנות ל'יהודית' היא פרשנות דתית שאינה מקובלת על הציבור החילוני.

* אין זהות בין היותה של מדינת ישראל מדינה 'יהודית' לבין העובדה שהיא מממשת את זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית. מדינה לא יכולה להיות יהודית אם אחד מכל חמישה אזרחים בה אינו יהודי.

3. דגם 'מדינת כל אזרחיה' עם דגש על 'זכות ההגדרה העצמית של העם

היהודי"⁹

דגם זה מבוסס על ההנחה שדיוקנה של מדינת ישראל הוא דיוקן מורכב ושהמבוא לחוקה צריך לשקף מורכבות זו, ולפיכך עליו להיות רב-ממדי. לפי הצעה זו, מדינת ישראל משקפת את קיומם של שני עקרונות יסוד – העיקרון הדמוקרטי-ליברלי שלפיו כל מדינה היא מדינת כל אזרחיה ללא הבדל דת, גזע ומין. עקרון יסוד שני הוא זה שלפיו מדינת ישראל היא ביטוי למימוש זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית.

לפי הצעה זו יצוין במבוא לחוקה כי מדינת ישראל תהיה 'יהודית' כמו גם 'מדינת כל אזרחיה'.

דוגמה אפשרית לניסוח:

"אנו אזרחי מדינת ישראל מכוננים בזאת חוקה לעגן את אופיייה/משטרה/ערכיה

של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ומדינת כל אזרחיה (ברוח הכרזת העצמאות).”

טיעונים בעד:

* מדינת ישראל הוקמה כמדינת לאום, מדינתו של העם היהודי, שהוא הרוב בה.

* 'חוק השבות', שהוא מטבעו חוק הגירה בעל יסוד של אפליה מתקנת ליהודים, יישאר על כנו משום שהוא מבטא את היותה של המדינה היהודית ביתו של העם היהודי.

טיעונים נגד:

* עלתה הטענה שהמיעוט הערבי לאו דווקא חותר למדינת כל אזרחיה, אלא הכוונה היא לגמד את האופי היהודי. זאת ועוד; במובן מסוים, מדינת כל אזרחיה אף מהווה איום על הזהות הפלסטינית של ערביי ישראל. זהו ביטוי מוקצן לתהליך 'ישראלזציה' של ערביי ישראל שעלול לטשטש את זהותם הלאומית. עדיפה אפוא ההכרה במיעוט הערבי כמיעוט בעל זכויות קולקטיביות ושותפות אזרחית מלאה.

4. דגם ישראלי

במוקד דגם זה ניצבות הישראליות – כתרבות, כהוויה וכמולדת – והשפה העברית כיסודות המכוננים של הזהות המשותפת לאזרחי מדינת ישראל. לפי הצעה זו, התרבות הישראלית תהווה גורם מאחד ובסיס ליצירת זהות בחוקה העתידית. ה'ישראליות' חובקת את חוויית החיים המשותפים של כל האזרחים במדינת ישראל. חוויה זו מקפלת בתוכה גם מרכיבים של היהדות כפי שהם באים לידי ביטוי בהוויה הישראלית. הדגש על השפה העברית משקף את הממד הסמלי בכך שהוא מאפשר שותפות במרחב הציבורי האזרחי. השפה העברית מספקת מדיום שבאמצעותו ניתן להידבר. נוסח זה גם יעגן משפטית את 'הישראליות', שכיום היא מצטמצמת לסעיף הלאומיות בדרכון. דוגמה לנוסח אפשרי:

”מדינת ישראל היא ביתם המשותף של כל הישראלים, בני הלאומים היהודי והערבי ובני הדתות היהודית, המוסלמית והנוצרית.

על-פי הכרזת העצמאות שלה, מיוסדת מדינת ישראל על עקרונות של חירות, צדק, שלום, שוויון וסולידריות חברתית ברוחם של נביאי ישראל, של המסורת הדמוקרטית ושל האבות והאימהות

המייסדים של ישראל המודרנית.
מדינת ישראל תבטיח לכל אזרחיה זכויות יסוד אזרחיות וחברתיות וחופש ביטוי, דת, מצפון, לשון וחינוך. מתוך כבוד למגוון הזהויות והתרבויות של אזרחיה, תשקוד המדינה על קיומם של נכסי הרוח המשותפים, הממזגים שורשים יהודיים, מדע והשכלה מודרניים וערכים אנושיים אוניברסליים. הלשון העברית, שפת היצירה הישראלית הגדולה, היא קניין ראשון במעלה של הישראלים כולם.”

5. דגם רב-תרבותי

לפי דגם זה, מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי בה-במידה שהיא מדינתם של כלל המיעוטים החיים בתוכה. ערכיה של מדינת ישראל ישתתו על עקרונות החירות, הצדק ומורשת ישראל, המותאמים במיוחד להיותה בית לאומי גם של מיעוטים לא-יהודים. מדינת ישראל תאפשר את קיומה של כל התאגדות, לרבות התאגדות מפלגתית, שמטרתה קידום הזהות הלאומית, החברתית והרוחנית הנפרדת של כל קבוצת אוכלוסייה.
הצעה זו אינה מכריעה בשאלה האם קיימים היררכיה או שוויון בין התרבויות השונות במדינה.

דוגמה לנוסח אפשרי:

”מדינת ישראל היא מדינה רב-תרבותית השואפת להבטיח קיום לאומי, תרבותי ורוחני של כל קבוצות האוכלוסייה החיות בה. ערכיה של מדינת ישראל ישתתו על ערכי החירות, הפלורליזם והשוויון בין הקבוצות הלאומיות, הדתיות והתרבותיות החיות בתוכה.

מדינת ישראל תכבד את ערכיה של כל קבוצת אוכלוסייה המאוחדת על בסיס לאומי, דתי או תרבותי, ותפעל בכל האמצעים שברשותה לאפשר לכל קבוצה לטפח את ערכיה.

סמליה של מדינת ישראל, כמו גם ערכי החינוך שיונהגו בה, יעלו על נס ערכים אוניברסליים של אחוות עמים, סובלנות ורווחה חברתית.”

טיעונים בעד:

* במדינת ישראל יש תרבויות רבות – לא רק היהודית והערבית. בכל אחת מהן יש תת-תרבויות, ולכן האמירה שמדינת ישראל היא מדינה רב-תרבותית היא

יותר צילום של המצב הקיים מאשר קביעה החותרת תחת אופייה של מדינת ישראל.

טיעונים נגד:

* ההצהרה שלפיה מדינת ישראל היא מדינה רב-תרבותית, חותרת במודע תחת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית.

6. דגם חוקה ללא מבוא

פרט לדגמים שנמנו קודם, הובעה בדיון העמדה שלא דרוש מבוא לחוקה אשר יעגן את אופייה של המדינה.

טיעונים בעד היעדר מבוא:

* הניסיון לעגן את דמותה של המדינה במבוא איננו רק מלאכותי, אלא הוא עלול להעלות על שרטון את המהלך החוקתי כולו, שכן בניסיון לנסח מבוא, מתמקדים כל המחלוקות והשסעים העמוקים בישראל.

* אין צורך במבוא לחוקה. מוטב להוסיף משפט פתיחה שאינו מחייב ואינו ממסגר את זהותה של המדינה, שכן עיקר החוקה מצוי בסעיפיה.

* אין לקבוע את זהותה של המדינה במבוא, כי יש בכך משום כפיית זהות קולקטיבית. יצירת זיקה בין המדינה והזהות עלולה לערער את יציבות הסדר הציבורי ולפגוע בחירותם של האזרחים להכריע על אודות זהותם מתוך מגוון אפשרויות. תפקידה של חוקה הוא להגביל את כוחה של המדינה ולא לתת בידה את הכוח להטביע את דיוקנה על אזרחיה.

טיעונים נגד היעדר מבוא:

* לחוקה בכלל, ולמבוא בפרט, ערך חינוכי וממד סמלי חשוב.

* המבוא לחוקה משקף את קווי החיבור בין האנשים החיים במדינה.

בדיון הוצגו עמדות שונות ביחס למבנה המבוא. ניתן לזהות מספר צירי מחלוקת.

ציר I: מבוא תמציתי וקצר מול מבוא המפרט את זהותה של המדינה

המצדדים במבוא תמציתי סבורים כי המבוא משמש בעיקר פונקציה הצהרתית ולא מגדירה, ולכן מוטב שיהיה מצומצם ככל האפשר. מבוא 'רזה', כמו גם חוקה 'רזה', הם הצורה היחידה שבאמצעותה יזוהה מכנה משותף ושמוכחה ניתן יהיה להגיע להסכמה על חוקה. יתרה מזאת; יש הטוענים כי אין להגדיר כלל את זהותה של המדינה בחוקה.

מנגד, היו שטענו כי המבוא צריך לשקף את מהותה והווייתה של מדינת ישראל, לפרט אמונות יסוד, סמלים וזכויות בסיסיות. עוד טענו כי חוקות של מדינות

אחרות מתוות קווים לאופיין של המדינות.

ציר II: מבוא שמבטא הסכמיות מול מבוא שמשקף את המתחים הקיימים בחברה הישראלית (ציר זה הוגדר גם כמתח שבין מבוא מעורפל ומבוא בהיר ומחייב)

מבוא שישקף הסכמיות, יבטא מעצם טבעו פשרה ואולי אף הקלה של המתחים הקיימים בחברה. עם זאת, יש להכיר בכך שדווקא ניסוח של הקווים המינימליים המוסכמים יוכל לשמש בסיס למבוא לחוקה. ניסוח שמפרט את המתחים הקיימים בחברה (למשל, ניסוח הכולל את הביטוי 'יהודית ודמוקרטית' וכן 'מדינה יהודית' או 'מדינת כל אזרחיה'), עשוי אמנם לשקף את המגוון הקיים והקונפליקטים, אלא שלא יזכה להסכמה מן הצדדים, משום שכל צד ימצא בו אלמנטים שהוא מסתייג מהם ואינו מעוניין שיתנוססו בראש חוקת מדינת ישראל.

ציר III: המבוא לחוקה והחוקה צריכים לשקף מצב קיים מול החוקה והמבוא לה כמכונני ומחוללי שינוי

היו שראו בחוקה מכשיר לקיבוע המצב בהווה ועיגון זכויות, והיו שראו בה מחוללת שינוי; היו שראו בה כלי ליצירת מיתוס של המשכיות, והיו שראו בה מכשיר לשינוי ולתיקון עוולות. ולסיכום –

מיפוי הדגמים השונים מלמד כי ניתן לזהות מספר נקודות הסכמה שעל בסיסן ניתן להשתית מבוא לחוקה:

- * מדינת ישראל היא ביטוי למימוש זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי.¹⁰
- * מדינת ישראל היא מדינה דמוקרטית הדוגלת בשוויון זכויות לכל אזרחיה ללא הבדל דת, גזע ומין.

גם היו מי שטענו בזכות ההכרה במיעוט הערבי כמיעוט לאומי ותרבותי. הדעות נחלקו באשר למשמעות התווית של מדינת ישראל כמדינה 'יהודית'. הוצעו פרשנויות שונות ל'יהודיותה' של המדינה: יהודית במובן הדתי, ומשמעות הדבר היא פרהסיה יהודית; יהודית במובן הלאומי והתרבותי; יהודית במובן זה שרוב אזרחיה יהודים. היו שהתנגדו להגדרת מדינת ישראל כ'יהודית'. בדיון על אופייה של המדינה יש ביטויים הטעונים משמעויות שונות, סותרות ומורכבות מההיבט הציבורי והמשפטי, שהן בבחינת 'נורה אדומה' בעיני הצדדים השונים. שני הביטויים הטעונים הללו הם 'מדינה יהודית ודמוקרטית' (ביטוי שעורר התנגדות אצל מיעוט המשתתפים) מול 'מדינת כל אזרחיה' (המעורר התנגדות הרוב). נראה כי עצם השימוש בביטויים אלה הוא שמעורר

התנגדות אצל חלק מן המשתתפים בדיון, ופחות מכך קיימת מחלוקת אמתית ביחס למהויות הטמונות מתחת לתוויות אלה. יש יסוד להתרשמות כי התנגדותם של משתתפי הפורום לביטוי 'יהודית' ודמוקרטיה' רבה יותר מאשר זו הקיימת במציאות חייה של המדינה. כפי שצוין כבר, אני דוגל באזכורה של מגילת העצמאות ותו לא.

נספח: נוסחים שונים להגדרת זהותה של המדינה שהביאו משתתפי הדיון

"מדינת ישראל מבטאת/מממשת/מגשימה את זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי בישראל. החברה בישראל היא חברה רב-תרבותית, ויש לכבד את ערכי הפלורליזם, הדמוקרטיה והשוויון הלאומי והאזרחי בין כל אזרחיה. ישראל שואפת לייצר סמלים וערכים מכוננים המשותפים לכלל אזרחיה, שמבוססים על ערכים שוויוניים, והיא תטפח את הזהות התרבותית והלאומית, המורשת והצרכים הדתיים של כלל אזרחיה. השפה העברית היא השפה הראשונה בישראל, והערבית היא השפה השנייה, ושתייהן שפות רשמיות. מדינת ישראל תפעל לרווחתם ולשגשוגם של כלל אזרחיה על-פי עקרונות הצדק הטבעי, כבוד האדם וזכותם לפרנסה, לחינוך, לבריאות ולרווחה חברתית. מדינת ישראל תשאף ותפעל להשגת שלום ולשיתוף פעולה עם כל עמי ומדינות האזור. גבולות המדינה הסופיים הם גבולות השלום עם שכניה" (ח"כ מוחמד ברכה).

"מדינת ישראל היא מדינת העם היהודי במובן זה שהיא הביטוי ללאומיות היהודית. מדינת ישראל היא מדינת כל אזרחיה במובן של הבטחת הזכויות הפוליטיות, האזרחיות, החברתיות, הכלכליות האינדיבידואליות של כל אזרחיה ובמובן של הבטחת זכויות קיבוציות תרבותיות, דתיות, אתניות וקהילתיות של אוכלוסיות המיעוט שבה" (פרופ' עמוס שפירא).

"מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי. היא יצירת עם ישראל. היא מגשימה את שאיפותיה של התנועה הציונית לעליית יהודים, לקיבוץ הגלויות ולבניין הארץ ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל. היא מקיימת משטר דמוקרטי, מכבדת את זכויות היסוד של האדם ושומרת על המקומות הקדושים של כל הדתות ואת מורשת המיעוטים החיים בתוכה, תוך קיום שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכלל אזרחיה, בלי הבדל דת, גזע ומין" (עו"ד שלמה גוברמן).

"יינתן מקום חשוב למסורת היהודית בפרהסיה, ואל למדינה לכפות התנהגות בחיי הפרט" (הרב מרדכי קרליץ).

"אנו אזרחי מדינת ישראל מכוננים בזאת חוקה שתעגן את אופייה של מדינת ישראל ברוח הכרזת העצמאות. הוראות החוקה יכובדו ויפורשו ברוח העקרונות שבהכרזה" (אלוף אילן שיף).

"מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי ומדינת המיעוטים החיים בקרבה על בסיס העקרונות שבהכרזת העצמאות" (השופטת סביונה רוטלוי).

"מדינת ישראל היא מדינת הישראלים, שהוקמה למימוש ההגדרה העצמית של העם היהודי" (ח"כ טלב אלסאנע).

"אנו אזרחי מדינת ישראל, במקביל ל'We the People' האמריקני" (דוד ראב).

הצעה זו חוברה על ידי: ד"ר מיכאל קרייני

פתיח לחוקה רב-תרבותית עם גרעין מרכזי

מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי ומדינתם של כלל המיעוטים החיים בה. ערכיה של מדינת ישראל יושתתו על עקרונות החירות, הצדק ומורשת ישראל המותאמים במיוחד להיותה בית לאומי גם למיעוטים לא-יהודים. מדינת ישראל תאפשר קיומה של כל התאגדות, לרבות התאגדות מפלגתית, שמטרתה קידום הזהות הלאומית, החברתית והרוחנית של כל קבוצה באוכלוסייה.

פתיח לחוקה רב-תרבותית

מדינת ישראל היא מדינה רב-תרבותית השואפת להבטיח קיום לאומי, תרבותי ורוחני לכל קבוצות האוכלוסייה החיות בה. ערכיה של מדינת ישראל יושתתו על חירות, פלורליזם ושוויון בין הקבוצות הלאומיות, הדתיות והתרבותיות החיות בה. מדינת ישראל תכבד את ערכיה של כל קבוצת אוכלוסייה המאוחדת על בסיס לאומי, דתי או תרבותי, ותפעל בכל האמצעים שלרשותה לאפשר לכל קבוצה לטפח את ערכיה.

סמליה של מדינת ישראל, כמו גם ערכי החינוך שיונהגו בה, יעלו על נס ערכים אוניברסליים של אחוות עמים, סובלנות ורווחה חברתית.

הצעה זו חוברה על ידי: ד"ר מנחם לורברבוים

פסקה מקדימה (Preamble) לחוקה (דגם יהודית-דמוקרטית)

בארץ-ישראל קם העם היהודי לממש את זכותו הטבעית וההיסטורית להקים את ביתו הלאומי הוא מדינת ישראל. אופי המדינה מתבטא בסמליה הממלכתיים, בלוח השנה היהודי הקובע את ימי המנוחה, בקביעת השפה העברית כשפתה הרשמית ובמחויבותה לקיבוץ גלויותיו של העם היהודי. בה-בעת, מדינה זו היא בית לכלל אזרחיה והיא מחויבת לקידום שלומם וביטחונם, חירותם ושגשוגם, ולדאגה מתמדת לזכויותיהם הבסיסיות. המשטר הדמוקרטי של מדינת ישראל נועד להבטיח את יכולתם של אזרחיה להביע את זהותם ברשות הציבור כביטוי לזכויות יסוד של חבריה, ולהבטיח את היכללותם של כל חבריה בחייה האזרחיים של מדינת ישראל, מתוך רגישות מיוחדת לפגיעותם של בני המיעוטים והדאגה לשימור זכויותיהם. כל זאת כאמור בהכרזת העצמאות של מדינת ישראל:

מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות; תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה, תהא מושתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדלי דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון חינוך ותרבות.

על מנת להגשים את המטרות הללו ולקדם את יישומן, אנו מפרטים בזאת את עקרונותיו החוקתיים של משטר זה:

הצעה זו חוברה על ידי: ד"ר פניה עוז-זלצברגר

מבוא לחוקה בדגש 'ישראלי'

מדינת ישראל היא ביתם המשותף של כל הישראלים, בני הלאומים היהודי והערבי ובני הדתות היהודית, המוסלמית והנוצרית. על-פי הכרזת העצמאות שלה, מיוסדת מדינת ישראל על עקרונות של חירות, צדק, שלום, שוויון וסולידריות חברתית ברוחם של נביאי ישראל, של המסורת הדמוקרטית ושל האבות והאמהות המייסדים של ישראל המודרנית.

מדינת ישראל תבטיח לכל אזרחיה זכויות יסוד אזרחיות וחברתיות וחופש ביטוי, דת, מצפון, לשון וחינוך. מתוך כבוד למגוון הזהויות והתרבויות של אזרחיה, תשקוד המדינה על קיומם של נכסי הרוח המשותפים, הממזגים שורשים יהודיים, מדע והשכלה מודרניים וערכים אנושיים אוניברסליים. הלשון העברית, שפת היצירה הישראלית הגדולה, היא קניין ראשון במעלה של הישראלים כולם.

הצעה זו חוברה על ידי: פרופ' עמנואל גוטמן

מדינת ישראל, כמדינה יהודית ודמוקרטית, תהא מושתתת על יסודות כבוד האדם, החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל;
תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדלי דת, גזע ומין;
תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות;
תקיים משטר הבנוי על שלטון החוק ועל השתתפות האזרחים והסכמתם, אשר ישקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה.

דוגמאות לפתיחים לחוקות במדינות שונות בעולם ניתן לראות באתר האינטרנט:

<http://www.uni-wuerzburg.de/law>

הערות

¹ לדיון מפורט ומתועד במשטר של מדינת ישראל, ראו את מאמרי: "המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה, או דמוקרטיה אתנית?" (2002), **סוציולוגיה ישראלית** ב, 630-565.

² אהרון ברק, **פרשנות במשפט**, כרך ג: פרשנות חוקתית, נבו הוצאה לאור, ירושלים תשנ"ד, עמ' 323-347.

³ שם, שם, עמ' 345.

⁴ Hirst David, "Arafat So Near Yet So Far in Long March to Jerusalem" **Guardian** April 2001.

⁵ וואחיד עבד אל-מאגיד, "משימות ערביות להגברת האיום הדמוגרפי על ישראל", **אל-חייאת**, לונדון-ביירות, מיום 29 ביולי 2001.

⁶ **ספר חוקי מדינת ישראל**, מספר 112, מיום י"ד בכסלו תשי"ג (2.12.1952), פרק 143, חוק מעמדן של ההסתדרות הציונית העולמית ושל הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, עמ' 2, סעיף 1.

⁷ **ספר חוקי מדינת ישראל**, מספר 112, מיום י"ד בכסלו תשי"ג (2.12.1952), אמנה בין ממשלת ישראל לבין הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, עמ' 2.

⁸ J. Ajzenstat, "Decline of Procedural Liberalism: The Slippery Slope to Secession," in J.H. Carens (ed.), **Is Quebec's Nationalism Just? Perspectives from Anglophone Canada** (Montreal and Kingston: McGill-Queens University Press, 1999), pp 120-136; J.H. Carens, "Immigration, Political Community, and the Transformation of Identity: Quebec's Immigration Politics in Critical Perspective," in J.H. Carens (ed.), *ibid*, pp. 20-81; C. Taylor, "Why Do Nations Have to Become States?," in GLaforest (ed.), **Reconciling the Solitudes: Essays on Canadian Federalism and Nationalism** (Montreal and Kingston: McGill-Queens University Press 1993).

⁹ דגם זה דומה בעיקרו לדגם של 'יהודית ודמוקרטיה' ונבדל ממנו בעיקר ברמה הסמנטית ולא מבחינת המהות.

¹⁰ היו מי שהצביעו על הזיקה ההדוקה בין ההכרה בלגיטימיות של מדינת ישראל כמימוש ליזכות ההגדרה העצמית של העם היהודי ובין ההכרה בזכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני. כינונה של מדינה פלסטינית, יפתח פתח להכרה בלגיטימיות של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי מצד כל אזרחי המדינה, כולל המיעוט הערבי. כמו כן צויין שהבעייתיות בנוגע לקביעת גבולות המדינה היא בעלת השלכות על החוקה.

